SZEMBESÜLVE A NÁCI MÚLTTAL

Szerkesztette:
MICHAEL BURLEIGH

Hajja & Fiai

Eredeti cím: Confronting the Nazi Past

First published in Great Britain in 1996
by Collins & Brown

Hajja & Fiai Könyvkiadó
4017 Debrecen, Pf.: 32.

Kiadja: Hajja & Fiai Könyvkiadó
Felelős kiadó: Hajjá Attila

Fordította: Csontos Lea Szilvia, Dézsi Beáta, Engi Csilla, Fábián Gergely, Fekete Annamária, Niklai Gábor, Porcsalmi Izabella, Süli István, Sziráki Csaba, Vágó Tímea

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Rt

ISBN 963 9037 22 2

TARTALOM

BEVEZETÉS

Az újkori német történelemmel foglalkozó kutatások nem egyszerűen keresztúthoz érkeztek, inkább valami autópálya elágazásához, ahol az autós tanácstalanul köröz a zavarba ejtően sok kijárat között. Az 1960-as, 70-es években a hagyományos diplomácia-, illetve elméleti politikatörténet a történetírás tekintélyei által „társadalomtudománnyá" kifejlesztett modellel találták szembe magukat. Ezeket a szaktekintélyeket a 80-as években részben kiszorította egy új történészgeneráció, akiket például a nemek eloszlása, a mentalitás vagy a helyi, mondhatnánk jelentéktelen dolgok jobban érdekeltek, mint az általános kérdések; inkább foglalkoztak a „progresszívnak" tartott szakterületek, mint az orvostudomány vagy a pszichiátria rejtett hátráltató szerepével, miközben nem tettek sok különbséget orvos és rendőr között. Túl korai még bizonyossággal beszélni arról, hogy a közelmúlt eseményei – a kommunizmus összeomlása, az etnikai alapokon nyugvó nacionalizmus újraéledése Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban, Németország újraegyesítése, vagy saját házunk táján a 80-as évek gurujainak, például Althussernek, De Mannak vagy Foucaultnak az önfeláldozása – hogyan fogják a témában megjelenő jövőbeli írásokat befolyásolni.

A legújabb irányzatokból ítélve az átfogó kép – ellentétben a jelenlegi törekvéssel, mely a pillanatot, a szélsőségest, a hirtelen fordulatokat hajszolja – az 50-es években divatos teljességelmélettel rokon „értekezések" újjászületését ígéri.

A figyelmeztető jelek már tapasztalhatók a közelmúlt néhány törekvésében. Nemrég a német Volkswagen Alapítvány pályázatot írt ki átfogó kutatás folytatására *Európai diktatúrák a 20. században* címmel. A kutatás egyik fő célkitűzése, hogy „összehasonlító" tanulmányt készítsen

a „két német diktatúráról”, mintha intellektuálisan alapvető párhuzamot vonhatnánk Hitler és Honecker kormányzati rendszere, vagy a Stasi és a *Gestapo* között. A tekintélyes müncheni *Institute für Zeitgeschichte* új igazgatója szerint a náci korszak fokozatosan elveszíti kiemelkedő helyét a kortárs európai emberek kollektív emlékezetében, és helyébe a kommunizmus alatti „sokkal hosszabban tartó szenvedés élménye” lép.

Ennek a fokozatos hangsúlycserének rosszat sejtető példáit látjuk a temérdek emlékműben, melyeket azoknak a nácinak az emlékére állítottak, akiket a szovjet titkosrendőrség a háború után a korábbi koncentrációs táborokból kialakított speciális börtönökben tartott fogva, és sok esetben ki is végzett. Sachsenhausenben ma egy új emlékmű áll azoknak, akik „1945 után… szabadságukat, egészségüket és életüket áldozták” az ellenállás idején, ugyanúgy, mint azoknak, akik a náci időszak alatt vesztették életüket, példátlan módon ugyanoda sorolva így az áldozatokat és üldözőiket. A fent említett sokféle megnyilvánulás tükröződik abban is, ahogyan a történészek nyúlnak a nácizmus korához, amely egyedülálló lévén, nemcsak hatalmas mennyiségű kutatómunkára indított, mellette számos majdnem filozófiai mélységeket érintő irodalmi mű és igazán figyelemre méltó művészeti alkotás, film, regény, festmény is született. A történelemkutatók nem élveznek kizárólagos jogokat ebben a témában, ellentétben más történelmi korszakokkal. Tény az, hogy még a történelemtudósok közt sincs távolról sem egyetértés abban, hogy a Harmadik Birodalom korszaka tekinthető-e „történelemnek” abban az értelemben, ahogy, egy sokszor emlegetett példával élve, a 16. századi Franciaország vallási ellentéteit kétségtelenül mint „történelmet” szemléljük.

Az 80-as években, miközben kivétel nélkül mindenkit a *Historikerstreit, avagy* a „történészek disputája” kötött le – egyértelmű kísérletet téve arra, hogy a náci barbarizmust viszonylagosnak tekintsék –, a jeles német történész, Martin Broszat felvetette, hogy negyven év után ideje túllépni azon,

ami a nácizmus gaztetteit feketén-fehéren elítélő unalmas beidegződéssé vált. Szerinte ideje összeállítani egy sokkal összetettebb képet, és helyes megvilágításba helyezni a korszak emberi viselkedéseinek túlnyomóan árnyékos részeit, vagy a Harmadik Birodalom és a háború utáni Szövetségi Köztársaság közötti folytonosságot, ahogyan azt újfajta társadalomtörténeti megközelítések tették. Broszat a nácizmus „történelembe helyezésének”, más szóval a szokásos történelmi „távlat” felfedezésének ezt az igényét az alábbi szakaszban magyarázza:

> Ahogy én látom, a veszély majdnem paradox módon nemcsak a feledés megszokott folyamatában rejlik, hanem itt, most, abban is, hogy egyesek, didaktikai célzattal túl nyíltan fejezik ki „érdeklődésüket” a történelemnek eme fejezete iránt. Ennek eredményeként tanulságok és „példázatok” özönét rakják össze ennek az érának az eredeti, hiteles folyományaiból; ezek aztán egyre inkább önálló létre kelnek. Különösen a második és harmadik generáció körében tolakodnak be az eredeti történelem elé, és végül naivan úgy értelmezik és félreértelmezik őket, mint a kor tényleges történelmét.

Broszat „igénye” jelentős kritikát váltott ki számos izraeli kutató részéről, akik a *Historikerstreit* idején nem véletlenül figyeltek fel minden olyan kísérletre, amely a nácizmus megítélését próbálta megváltoztatni. Erőteljesen kritizálta őt Saul Friedländer, akihez hasonló, mélyen gondolkodó tudós alig foglalkozott a nácizmussal. Friedländer felhívta a figyelmet néhány szerencsétlen egybeesésre, melyek Broszat fokozott érdeklődése a gondolatokba ágyazott „tabuk” iránt és Ernst Nolte és Andress Hillgruber semmi sem tiltott elmélete között húzódik, és elgondolkodott azon, hogy vajon hol húzható meg a határ Broszat szándéka (hogy új megvilágításba helyezze az árnyoldalakat) és a között, ahogyan Hillgruber a német katonáknak azt a szerepét hangsúlyozta, hogy állítólag távol tartották a barbár bolsevikokat a nyugati civilizáció határaitól, például Auschwitzban. Élesen kritizálta azokat a kísérleteket is, melyek a náci Németországban a fejlődés normális formáit vélik felfedezni, párhuzamot vonva, mondjuk, a Német Munkafront és a brit Beveridge-jelentés *(Beveridge Report)*

jóléti elképzelései között. Erre a témára később visszatérünk. Friedländer legfőképpen azzal érvel, hogy mivel a náci Németország az egész világra kihatással volt, az, hogy a német történészek milyen kérdéseket vetnek fel annak érdekében, hogy saját történelmüknek, illetve jelen társadalmuknak megtalálják a helyét, nem adhatja meg az alaphangot azoknak, akiket egészen másképpen érintett a nácizmus. A következőket mondja Friedländer: „Ugyanaz a múlt nyilván mást-mást jelent a fasizmus áldozatainak, akárki legyen is az, és jogosan más-más módon tekintenek a kor történelmére.”

Ennek a bevezetésnek a hátralévő részét annak szenteljük, hogy bemutassuk, hogy sok ember számára a nácizmus korszaka nem „történelem”, még kevésbé olyan korszak, melyre „modernizáló” szerepe vagy „normális” volta miatt emlékeznének, vagy arra, hogy hasonlít az Egyesült Államokra vagy a bolsevik Oroszországra. A korszakról kialakult köznapi felfogás ez egyszer valószínűleg hitelesebb, mint egyes történelemtudósok egyre betegesebb elképzelése, akiknek az írásaiból a teológia egyes irányzataihoz hasonlóan hiányzik a realitás. A kötetben megjelenő minden tanulmányt a szakterület Nagy-Britanniában, Németországban, Izraelben és az Egyesült Államokban működő vezető kutatói bocsátották rendelkezésünkre. Egyik szerző sem tartozik valamelyik elkötelezett történetírói „iskolához” avagy a tudósok önjelölt „új” generációjához, és néhányuk, kétségtelenül tiszteletre méltóan, jó néven venné, ha az ő felfogását eltérően ítélnék meg.

Az a törekvés, hogy a nácizmus időszakát „történelemként” kezeljük, nyomban jelentős ellenállásba ütközik, mikor azoknak az embereknek az átélt tapasztalatait veszi semmibe, akiket közvetlenül érintett a náci politika. Ez utóbbiak számára a nácizmus nem pusztán tudományos elmélkedés kérdése, sokkal inkább arra keresnek magyarázatot, hogy miért nincsenek rokonaik, gyerekeik, miért szenvednek krónikus betegségben, vagy miért vannak súlyos lelki problémáik, vagy éppenséggel

miért élnek Nagy-Britanniában, Kanadában, Izraelben vagy az USA-ban, és nem Közép-Európában. Az az indoklás, hogy a nácik a német társadalom modernizálásán dolgoztak, vagy azon, hogy megvédjék a nyugati civilizációt az „ázsiai" barbarizmustól, melyhez saját politikai rendszerük paradox módon hasonlított, aligha hatja meg azokat, akiknek szétzilálták az életét abban az időszakban.

Ezeknek az embereknek egyik ilyen nagy csoportjába a korábbi „idegen munkások" tartoznak. A hétmillió ember egy része, akiknek legtöbbjét erőszakkal kényszeríttették vissza Németországba dolgozni. Csaknem fele ezeknek Lengyelországból, illetve a Szovjetunióból származott, és ma egyedül Lengyelországban körülbelül hatszázezer túlélő van. Kollektív emlékük része a megdöbbentően rossz bánásmód velük szemben a náci faji hierarchia legalján, fizetés (ha egyáltalán kaptak valamit) szándékosan a németeknek járó fizetés alatt, nem volt számukra baleset-, egészségügyi vagy nyugdíjbiztosítás, és diszkrimináció a német lakosság részéről. A kárpótlási igényük összetett, és számos tényező játszott szerepet abban, hogy velük nem foglalkoztak. Elsőként az, hogy a holocaustnak temérdek áldozata volt, és mivel elsőséget élvezett az Izraellel és a Zsidó Követelések Konferenciájával a kompenzációról kötött egyezség, ez oda vezetett, hogy az áldozatok többi csoportjait *de facto* kirekesztették. Másrészt azt az általános rablást, melyet a háború után Németországban a „félreállított személyek" folytattak, valamint a német származású lakosság tömeges vándorlását az 1940-es évek végén a kelet-európai kommunista országokból vagy éppen elég kárpótlásnak tekintették a német lakosság sok rétegében, vagy úgy hitték, hogy ezek azonos súlyú bűntettek. Végezetül pedig, számítva arra, hogy az egyéni igényekből mérhetetlenül nagy követelések származhatnak, a német hatóságok ragaszkodtak ahhoz, hogy a jóvátétel csupán kormányközi szinten folyhat. Nyugati szövetségesei, félve attól, hogy milyen gazdasági és politikai következményekkel járhat, ha a vesztes Németország a meglévő szegényes erőforrásait is elveszti, támogatták ebben a nyugatnémet kormányt, amely így sikeresen

kirekesztette a kárpótlásból az érintettek messze legnagyobb csoportját. A Szovjetunió döntését – melyben „egyetértésben a Lengyel Népköztársaság kormányával”, 1953 augusztusában lemond minden további jóvátételi követeléséről a Német Demokratikus Köztársasággal szemben – a bonni kormány úgy értelmezte, hogy az az egész Németországra vonatkozik.

Még egy hivatalos trükköt alkalmaztak, hogy a korábbi „idegen munkásokat” mint magánérdekeltségű feleket kizárják a kárpótlásból. Annak ellenére, hogy sok cég határozottan csábította az „idegen munkásokat”, most arra hivatkoztak, hogy ők a birodalom meghatalmazottjai voltak, s így az állam volt a „tulajdonképpeni munkáltató”.

Megközelítőleg egyharmada „idegen munkás” volt azoknak, akik a fegyvergyárakban dolgoztak 1944-ben, és sok magánvállalatnál az összmunkaerő 50-70%-át adták. Azzal indokolták a kárpótlás visszautasítását, hogy ellenkező esetben ezek a vállalatok kevesebb adót fizetnének, melynek következtében a Szövetségi Köztársaság lehetőségei csökkennének, hogy aktív szerepet vállaljon a NATO-ban, hogy fizessen Izraelnek és a Zsidó Követelések Konferenciájának, hogy fejlesztési támogatást nyújtson a harmadik világnak és így tovább. Nyugat-európai szövetségesei nyomására végül is a szövetségi kormány „önkéntes” kétoldalú jóvátételi egyezményt kötött tizenegy nyugat-európai állammal 876 millió nyugatnémet márka összegben. A német keletpolitika (Ostpolitik) érdekei és a lengyel megszorítások, melyek a német származású kivándorolni vágyókat érintették, egy Lengyelországgal kötött egyezményhez vezettek. 1975-ben Helmut Schmidt és Edward Gierek egyezséget írt alá, mely egy előnyös kamatozású hitelt biztosított, valamint egy egyösszegű kifizetést a nyugdíjkövetelések kielégítésére, persze inkább lengyel, mint német színvonalon. Schmidt szarkasztikusan megjegyezte, hogy ezeket az igényeket egyedül a Szövetségi Köztársaság felé jelentették be, „mintha a mai NDK-ban élő németeknek ehhez semmi köze nem lenne”. Semmiféle egyezmény nem jött létre a Szovjetunióval,

részben azért, mert kínos lett volna ilyen igényeket támasztani azok után, ahogy a szovjet állam bánt a korábbi hadifoglyokkal vagy a civil, feltételezett „kollaboránsokkal”. A Szövetségi Köztársaság továbbra sem volt hajlandó egyéni jóvátételt biztosítani.

Az Európai Közös Piac ajánlása ellenére, hogy a korábbi „idegen munkásokat” kártérítsék, ugyanúgy nem hajlandó kárpótlást fizetni néhány hatalmas német iparvállalat sem, amelyeknek pedig összjövedelme meghaladja néhány harmadikvilágbeli ország költségvetését. A Volkswagen cég (éves kereskedelmi forgalma 68.000 millió német márka) is csak nem régen döntött úgy, hogy tizenkétmillió márka értékben kulturális és ifjúsági cserelehetőségeket teremt azokban az országokban, amelyekből annak idején az „idegen munkások” érkeztek. Egyéni jóvátételre nem hajlandó.

Azt, hogy a cég hogyan toborozta magának az „idegen munkásokat”, a hadifoglyokat és a koncentrációs táborok lakóit, hogy milyen körülmények közt éltek, dolgoztak vagy esetleg meghaltak, a wolfsburgi történész, Klaus-Jörg Siegfried által írt fejezet taglalja. Sok nagyvállalathoz hasonlóan a Volkswagen is pénzt szán arra, hogy megírják a cég történetét. A széles körben elismert kortárs történészt, Hans Mommsent bízták meg, hogy megírja a művet, amely – ha majd megjelenik – nyilvánvalóan egy a náci kormánnyal szoros együttműködésben álló nagy gép- és fegyvergyár jelentős társadalomtörténeti képét adja, és nem a cégekről írott fölöslegesen kiadott ujjgyakorlatnak számít.

Eltérően sok cég megírt történetétől, melyeket jobbára a vállalat propagandaanyagaként kezelnek, és csak azért olvassák, hogy önmagukról vagy az alapító „géniuszról” adatokat találjanak, Mommsen könyvét várhatóan alaposan tanulmányozzák majd. Legalábbis erre lehet következtetni abból a felfokozott izgalomból, amely egy, a csoportja felfedezéséről szóló, előzetesen megjelentetett tanulmányt kísért.

Az egész mintha az 1986-os botrány visszajátszása lett volna, amely a rivális autógyártó óriás, a Daimler-Benz centenáriumára megjelentetett hivatalos „cégtörténetet” követte. Az alternatív és radikális újságírók Ferdinand Porsche tisztára mosásával vádolták Mommsent, és felvetették, hogy a hárommillió német márkát, amennyit addig erre költöttek, jobb lett volna a még élő „idegen munkások” jóvátételére költeni. Furcsa módon, az a törekvése, hogy Porsche háború alatti tevékenységéről valami kiegyensúlyozott magyarázatot adjon, ellentétbe került a Volkswagen vezetőségének azzal a szándékával, hogy Porschét elítéljék mint „erkölcstelen technokratát”. És valóban, az ügy legironikusabb mozzanata az volt, hogy a Porsche családnak odáig kellett lealacsonyodnia, hogy a vállalat hivatalos történetírójára kellett hivatkozniuk, hogy Ferdinand Porschét megvédjék a Volkswagen jelenlegi igazgatótanácsának tagjai részéről ért kritikával szemben.

Igaz, azt a vádat, hogy a vállalat történetét akarta volna tisztára mosni, helyből el lehet utasítani, de nem olyan könnyű megmagyarázni néhány magából kikelt korábbi „idegen munkásnak” és érintett wolfsburgi polgárnak Mommsen azon állítását, hogy a háború alatt Wolfsburg munkásai „egy többkultúrájú közösséget” képviseltek, vagy hogy olyan indoklással nem hajlandók egyéni jóvátételre, mert félnek, hogy az a másodlagos korrupció megnyilvánulása lenne. Hogy milyen gondokat vet föl a „történelmiesítés”, ha szembekerül az átélt élményekkel, az emlékezettel, arra Joseph Rovan a *Die Zeit*-hoz Mommsenről írt levele csaknem klasszikus példa. Joseph Povan a Sorbonne nyugalmazott némettörténelem-professzora, Dachau hajdani lakója.

> Az, hogy egy „tiszteletre méltó” történész a felháborodás ellenére – amelyet az idegen munkásokból, a szovjet hadifoglyokból és a koncentrációs táborok lakóiból álló csont és bőr, éhező, elkeseredett tömegre használt „többkultúrájú közösség” kifejezés váltott ki – még mindig képes védeni a baklövését, csak további bizonyíték arra, hogy a történész képtelen felfogni, hogy mi történt.

A Volkswagen továbbra is kártalanítja azokat a németeket, akik az 1930-as években rendszeresen takarékoskodtak annak reményében, hogy egy nap majd egy „népautó” tulajdonosai lesznek.

A sintik és romák a náci uralom áldozatainak további csoportjai, akik még mindig jelentős nehézségekbe ütköznek bármiféle jóvátétel megszerzésében. A *Porajimos* (a náci holocaust roma megfelelője) során, feltételezések szerint, ötszázezer sinti és roma (avagy azzal a szóhasználattal, amit nagyon nem kedvelnek: „cigány”) semmisült meg. Mivel a kelet-európai kommunista államokban is üldözték őket, ők váltak az agresszió célpontjává mind a „demokratikus” utódállamokban, mind pedig menekültként Nyugat-Európában. Alig pár évvel ezelőtt a Rostockhoz tartozó Lichtenhagenben, mintegy kétszázukat üldözte ki egy csapat ellenséges, gyilkosságra is kész munkásosztálybeli keményfiú, akiket az átlaglakosság is bátorított. Máig nagy nehézségekbe ütköznek, hogy kárpótlást kapjanak a nácik által okozott szenvedéseikért. Több okból is hátrányos helyzetbe kerültek. Kezdik elismerni a jóvátételi igényt ott, ahol volt anyagi veszteség, vagy kényszerrel akadályozták a tanulást vagy a szakmai előrelépést. Az ilyen megoldás nyilván nem kedvez a nincsteleneknek: azoknak, akiknek a hagyományos értelemben nincs szakmai életpályájuk, vagy akik a „szakmát” – legyenek akár kézművesek vagy dolgozzanak a szórakoztatóiparban – a családon belül, és nem az iskolában, az egyetemen tanulják.

A sintiket és romákat illető jóvátételt azért tartották vissza, mert a háború után tovább éltek a „cigányellenes” előítéletek. 1956 januárjában a nyugatnémet Legfelsőbb Bíróság úgy döntött, hogy a „cigányok” alapvetően „társadalomellenesek” nomád életmódjuk és állítólagos „bűnöző” hajlamuk miatt. A bíróság arra a megfigyelésre alapozta ezt a döntését, hogy a sintik és romák ellen hozott náci törvények alapjában véve nem különböztek a császári és a weimari Németország hasonló joggyakorlatától. Ahelyett, hogy megállapította volna, hogy az előző korok

törvénykezése önmagában diszkriminatív volt, tekintettel kollektív voltára, a Legfelsőbb Bíróság ezekre hivatkozva a nácik által bevezetett intézkedések helyességét igazolta. Logikájából, melyben a jogos rendőri intézkedéseket indokolja, következett az a döntése is, melyben kijelentette, hogy a sintik és romák csak az 1943. március l-jén kiadott úgynevezett „auschwitzi dekrétum” után váltak a fajüldözés áldozataivá, amely a megsemmisítőtáborokba küldte őket. Ezek távolról sem voltak csupán elméleti, illetve jogtudományi kérdések. 1957-ben egy „cigány” nőtől, aki 1939-ben Belgiumba emigrált, megtagadták a jóvátételt, mivel a bíróság nem tudta eldönteni, hogy vajon a náci üldöztetés elől menekült-e. Egy évvel később nem adtak kártérítést egy másik „cigánynak”, akit tévedésből tartóztattak le a nácik, és egyedül logikusnak vélt indokként azt hozták fel, hogy mivel van állandó lakhelye és állandó munkahelye is, a bíróság nem következtethet faji üldöztetésre. A legszégyenteljesebb, hogy 1961-ben egy „cigánytól”, akit jogtalanul börtönöztek be, mondván, hogy „társadalomellenes” – két ingatlannal rendelkezett, és nem volt büntetett előéletű – megtagadták a jóvátételt azzal az elképesztő indoklással, hogy a letartóztatás esetleg tévedésből történt. A bíróságokon az előítéletek berögződtek a sinti és roma tanúkkal szemben is; az ügyvédek és bírák olyan mellékes megjegyzéseket tettek, hogy világraszóló botrány követte volna őket, ha az egyébként hivatalosan zsidóbarát Szövetségi Köztársaságban zsidókkal szemben hangzottak volna el. Ezzel szemben igen elnézőek voltak azzal a néhány férfival és nővel szemben, akiket sintik és romák ellen elkövetett bűnténnyel vádoltak, mint ahogy tény az is, hogy egyetlenegyet sem ítéltek el a velük szemben elkövetett tömeggyilkosságért, és mintha a tegnapi elkövetők gyakran válnának mára „cigányszakértőkké”. Szó szerint érthetjük: „nincs elkövető, nincs áldozat, nincs jóvátétel”.

A 1960-as évek viszonyaiban beállt változás eredményeként 1965-ben a Legfelsőbb Bíróság elhatározta, hogy a „cigányokat” érintő faji üldöztetés kezdetének önkényesen megállapított dátumát felülvizsgálja, és ezt,

valamint a tömeges letartóztatások és a „társadalomellenesség” miatti eljárások kezdetét visszadátumozta 1938-ra. Bár ennek eredményeként újra át kellett gondolni az eddig elutasított jóvátételi igényeket, ez még mindig nem terjedt ki azokra az üldözött sintikre és romákra, akikre ezek a törvények egyértelműen nem utalnak – mint például az 1933-ban az öröklődő betegségben szenvedők védelmére *(Prevetion of Hereditarily Diseased Progeny)* hozott törvény vagy az 1935-ös nürnbergi törvények –, vagy akiket az 1930-as évek közepén Németország-szerte *ad hoc* felállított „cigánytáborokban” tartottak fogva. Wolfgang Wippermann, berlini történész, a sintikkel és romákkal szembeni náci üldöztetés legismertebb kutatója, és tőle származik az a hivatalos tanulmány, melyben felfedi a Berlinben 1936-ban felállított táborok korlátozó és rasszista jellegét; céljuk az volt, hogy az olimpiai játékoknak otthont adó város a „tiszta” város benyomását keltse. Wippermann az általa írt fejezetben kiemeli a folytonosságot a sintikkel és romákkal szembeni bánásmódban a nácizmus és a háború utáni időszak között, elmesélve két személy történetét. A fejezet nyugtalanító példákat hoz a bürokrácia és a bíróságok kifejezetten embertelen működésére, ahol az áldozatok esélyei egyértelműen csekélyek.

Az egyéni jóvátétel kérdése nem az egyetlen, ahol a Harmadik Birodalom törvénykezése tovább kísért a jelenlegi Európában és Németországban, bár ezt a „nemzetazonosság”-ról szóló tudományos és publicisztikai írások közepette gyakran szem elől tévesztjük. Több százezer németet kényszerrel sterilizáltak, mert úgy vélték, „kisebb faji értéket” képviselnek. Ez a tény heves vitákat indított el a legkülönfélébb etikai kérdésekről, arról, hogy más országokban miféle érzelmeket váltott ki az abortusz vagy az eutanázia. Németországban a Harmadik Birodalom alatt átéltek hatással vannak arra, hogy valaki milyen szavakat használ, hogy milyen kérdéseket vethet fel, olyannyira, hogy egy kívülállót zavarba ejt, ellenérzést vált ki belőle.

Az 1980-as években az eutanázia kérdése újra jelentőséget kapott, különösen Németországban, de Nagy-Britanniában, Hollandiában és még az USA egyes vidékein is, ahol a „halálhoz való jog” lelkes támogatóinak sikerült a felvetést beültetni a köztudatba, miközben egyetemi központok és bioetikusok alapozták meg tudományos hitelüket. A hogyan végezzünk magunkkal jellegű kézikönyvek feltűnően keresettek voltak a londoni könyvesboltokban. Egy nemrég bemutatott holland film megható részletességgel mutatja be a törvénykezés jelenlegi működését egy gyógyíthatatlan beteg utolsó napjainak krónikájában. Németországban a vita jórészt Peter Singer ellentmondásos nézetei körül csúcsosodott ki, aki az ausztrál Monash Egyetemen tanít bioetikát, ahol éppenséggel az *in vitro* megtermékenyítéssel igen aktívan foglalkozó Molekuláris Biológiai és Orvostudományi Központ *(Centre for Molecular Biology and Medicine)* is található. Singer mind ez idáig mint az „állatok felszabadítása” mozgalom lelkes szószólója volt leginkább ismert, és mint ilyen ellenezte a nagyüzemi állattenyésztést. 1989 nyarán meghívták, hogy előadást tartson Marburgban a „Bioenergia, etika és szellemi fogyatékosság” címmel rendezendő európai szimpóziumon. Singer azt a véleményét kívánta kifejezni, hogy „a súlyos fogyatékosságokkal született csecsemők szülei dönthessenek arról, hogy a gyermek életben maradjon vagy meghaljon”. Ez utóbbi következne például, ha az újszülött anencephaliával születik (szó szerint „agy nélkül”), vagy súlyos kromoszóma-rendellenességgel, a Down-kór súlyos tüneteivel vagy nyitott gerinccel jön a világra.

Aztán hirtelen a „meg nem hívottak” közé került Singer, mivel a konferencia szervezői meghátráltak a várható tömeges tiltakozások miatt. Végül meg sem rendezték a konferenciát. Singért nem rettentette el a dolog, elfogadta, mikor felkérték egy előadásra a saar-brückeni egyetemen. A füttyszó és a bekiabálások ellenére Singer igyekezett meggyőzni bírálóit, hogy ő nem a szélsőjobb szószólója, és aligha mondhatják rá, hogy „fasiszta”, hiszen három osztrák zsidó nagyszülője halt meg

náci koncentrációs táborokban. Singer nyilvánvalóan olyan emberekkel találta szemben magát, akik már a kérdést, hogy kell-e vitát rendezni az „eutanáziáról”, mélyen felháborítónak tartották. Olyannyira, hogy ezen élményeit használta fel egy New York-i, nagy horderejű kérdésekkel foglalkozó irodalmi lapban, hogy nyíltan védje a szólásszabadságot. Még mindig a sokkhatás alatt Singer megjegyezte, hogy Franz Christoph, a „nyomorékok mozgalma” önjelölt vezetője a *Die Zeit* bejáratához láncolta magát a tolószékében, amikor az vitát kívánt nyitni a témáról, ugyanakkor a hallgatóság egy zürichi előadáson kórusban kántálta, hogy *„Singer raus”* (Singer mars ki), úgy, hogy az szerencsétlenül emlékeztetett egy korábbi korszakra. „A fanatizmus valami rendkívüli fajtáját tapasztaljuk az eutanáziáról folytatott német vita némely részletében, amely túlmegy a nácizmussal szembeni normális érzületen, és mintha éppen azt a mentalitást vélnénk felfedezni benne, ami lehetővé tette, hogy kialakuljon a nácizmus” – írta Singer és határozott éllel utalt a „jobboldali fasizmus” jelenségére. Azt a következtetést vonja le, hogy „a németek és osztrákok, bár szomorú, de bizonyították, hogy hiányzik belőlük mind a tudományos életben, mind a sajtóban az a példás hozzáállás, melyet Voltaire híres mondásának tulajdonítanak: »Bár nem értek egyet azzal, amit mondasz, halálomig védem a jogaidat, hogy elmondhasd«”.

Singer gondolkodásának egyik kulcspontja az, hogy az emberi élet szentségének felfogása ma a kereszténység megjelenésében gyökerezik, és mindez idegen lett volna a görögök és rómaiak számára. Így ír: „Ma az alapelveket már nem fogadják el teljességgel, de az erkölcsi hozzáállás, melyhez alapul szolgáltak, jól beilleszkedik a mélyen gyökerező nyugati hitbe – és így fenn is maradt –, miszerint a mi fajunk egyedülálló és különleges előjogokkal rendelkezik.” Másodsorban elutasítja az ő szóhasználatában anthropocentrikus, illetve „fajhoz kötött” *(speciesist)* különbségtételt az emberi egyedek és a nem emberi állatok között. A csimpánzok és delfinek felfogóképességére utalva, melyek így, érzése szerint, kiérdemlik az „egyéniséget”,

Singer kijelenti: „Más fajok néhány tagja személy, míg saját fajunk néhány tagja nem az… így úgy tűnik, hogy egy csimpánzt megölni például nagyobb vétek, mint megölni egy súlyosan fogyatékos embert, aki nem személy.” Az amniocentesises beteg korlátozott kilátásaira utalva javasolja az ellenőrzött gyermekgyilkosságot, amely aztán csökkentené az egészséges magzatokon elvégzett abortuszok számát is, mivel nem tartanának a veleszületett rendellenességektől. Így foglalja össze:

> Nincsenek kételyeink, hogy jogos lelőni egy súlyosan sérült, vagy beteg állatot…. Nyilván helytelenül tennénk, ha „hagynánk a természetet, hogy tegye a dolgát”, elmulasztanánk az ápolást, viszont nem ölnénk meg. Csupán az emberi élettel szemben kialakult rosszul értelmezett tisztelet az, ami akadályoz bennünket, hogy belássuk azt, hogy ami nyilvánvalóan helyes cselekedet egy lóval szemben, az ugyanúgy helyes egy fogyatékos csecsemővel szemben is.

Hogy tesz Singer különbséget ezen érvek és a nácik érvei között, amelyekkel a sorozatos a tömegmészárlások jogosságát igazolták? A kényes kérdésben az ellenérveket a következő megjegyzéssel próbálja kivédeni: „A nácik szörnyű bűnöket követtek el, viszont ez nem jelenti azt, hogy minden, amit a nácik csináltak, szörnyű. Nem ítélhetjük el az eutanáziát csupán azért, mert a nácik is csinálták, mint ahogy nem ítélhetjük el, ugyanilyen megfontolásból, az új utak építését.” S mint látni fogjuk, ez a megállapítás terjed a fiatalabb német történészek között. Figyelemreméltó viszont, hogy hallgat a nácik weimari elődeiről. Ugyan helyesen állapítja meg, hogy sok racionálisan gondolkodó ember lenne azon a véleményen, hogy úgy élni, hogy csupán szenvedés az élet, nem érdemes, viszont figyelmen kívül hagyja, hogy ez a legtöbb náci áldozatról nem mondható el. Helyesen véli, hogy a náci „eutanáziaprogram” fő mozgatórugói a fajelmélet és a durva haszonlesés voltak, de Singer elfelejti megemlíteni, hogy propagandájuk alappillére az áldozatok személyiségének figyelmen kívül hagyása volt. Csak úgy emlegették őket, mint „lények”, „holtsúly-egzisztenciák”, „teremtmények” vagy „hasznavehetetlen zabálók”.

Szenvedő állatok, mint például egy öreg, vak vadászkutya vagy egy béna kísérleti egér is gyakran jelenik meg a nácizmus korának könyveiben, filmjein, szándékosan plántálva el ugyanazt az erkölcsi bizonytalanságot, amit Singer oly öntudatlanul használ fel maga is, nagyfokú naivitást tanúsítva a náci „eutanáziaprogram” végrehajtóival szemben, akik természetesen a pszichiátria és az orvostudomány vezető tudósai voltak. Singer azt a félelmet, hogy az áldozatok köre állandóan szélesedik, a következő, a legkevésbé sem megnyugtató érveléssel oszlatja el: „Ha az eutanáziát csak orvosi végzettségű személy hajthatja végre egy másik orvos egyetértésével, nem valószínű, hogy a gyilkosságok száma ellenőrizetlenül elszaporodna a közösségen belül”, és megjegyzi, hogy az ókori görögök és az eszkimók visszafogottak és körültekintőek voltak, mikor beteg újszülöttjeiket, illetve az időskorú szülőket gyilkolták meg. A bírálók rámutattak, (figyelmen kívül hagyva az eszkimókat), hogy Singer ugyanolyan kevéssé fogta föl az ókori történelmet, mint a nácizmus korszakát, és az a gyakorlat, amit példaértékűnek tekint, a spártai történelem legkorábbi korszakához tartozik, és az a néhány görög szerző, aki egyáltalán rászánta magát, hogy írjon róluk, barbárnak és szokatlannak tartotta őket. Lehet, hogy Singer német kritikusait jobban dühítette az, hogy nem fogja fel a történelmet, mint a haszonelvű filozófiája.

Az általam írt fejezet a náci „eutanáziaprogram” megszületését taglalja a liberális weimari köztársaság ideje alatt, és hogy hogyan szélesedett ki és vezetett a holocaust tömegmészárlásához. Foglalkozik náci propagandisták által használt érvek elemzésével, melyekkel a gyógyszeres tömeggyilkosságok jogosságát kívánták igazolni. Ezeknek az érveknek legtöbbjét a weimari időszakból örökölték, amikor is az I. világháborúból eredő erkölcsi brutalitás, összekeveredve a gazdasági krízissel és hogy mi mennyibe kerül, halálos eredményt hozott.

Az előzőekben próbáltuk azt a feszültséget mérlegelni, ami a Harmadik Birodalom „történelmiesítése” és a

birodalom sok ember emlékezetében elfoglalt helye között van. Az érvek amellett szólnak, hogy az átélt élmények még mindig annyira frissek, hogy nem kezelhetjük ezt a kort ugyanúgy, mint akármelyik más történelmi „eseményt”, és hogy amit esetleg fontosnak ítélnek ezzel kapcsolatban a történészek, nem biztos, hogy mindenre kiható érvényű és jelentőségű. Jó azt tudni, hogy a Hunsrück hegység falvaiban normális élet folyt; hogy a náci Németország bizonyos vonásokban hasonlított a sztálini Oroszországhoz; hogy német pszichiáterek és társadalomtervezők hittek abban, hogy az egészségügyi ellátást modernizálni tudják azzal, ha saját pácienseiket legyilkolják; vagy hogy Hitler az egyenlőség híve volt, és minden igyekezetével az északamerikai társadalom saját verzióját kívánta megvalósítani, de mindez mit mond nekünk arról a társadalomról, amely Auschwitzért, az egész náci korszak legmaradandóbb jelképéért felelős?

Maga a náci időszakról folytatott vita is gyakran telítődik érzelemmel, hevességgel, ami jóval túlmegy a tudósok közt megszokott gyűlölködésen. A por lassan leül, miközben a vitákat újra halljuk a számtalan tankönyvben, hogy aztán a tanulók kérődzzenek rajtuk esszéikben, vizsgadolgozataikban. Egy csaknem tankönyvbe illő példája ennek a folyamatnak az „intencionalisták” és a „szerkezetfunkcionalisták” vitája a „végső megoldás” gyökereiről. Történetesen azt jelentették ki újra, ami már egyszer a napnál is világosabb volt; például, hogy a nácizmusban központi helyet foglalt el a rasszizmus, és ezt mint újdonságot magyarázzák. Az orvostörténész Paul Weindling fejezete részletesen igyekszik rávilágítani, hogy a nácik faji nézeteit mennyire áthatották az összetett és egymással viaskodó szellemi, tudományos és társadalmi alkotóelemek, melyeket, mint a dolgozat mutatja, nem egyszerűsíthetünk le Hitler együgyű *obiter dictá*inak puszta végrehajtására, sokkal inkább képviselik a „társadalmi kérdés” specifikusan német megoldását gyógyszerek útján.

A könyv négy fejezete azon területek közül érint néhányat, ahol a történészek között a legnagyobb a

véleménykülönbség, és ahol igen érdekes kutatások folynak jelenleg is. Ezek a náci rezsim állítólagos „modernizáló” hatásával és törekvéseivel, a *Wehrmacht*nak *a* keleti fronton elkövetett, ideológiailag motivált atrocitásokban való bűnrészességével, és végezetül azzal foglalkoznak, hogy a német emberek hogyan vettek részt a zsidóüldözésben, és hogyan reagáltak erre. A szerzők, Götz Aly, Omer Bartov, Avraham Barkai és Jeremy Noakes, mind jelentős munkát végeztek ezeken a területeken.

Nem kell ma nagyon messzire elmenni Németországban, hogy azt halljuk, hogy a Harmadik Birodalomnak megvolt a maga jó és rossz oldala is. A múltban még azzal vigasztalhatta magát az ember, hogy mindez a hivatalos tanulmányok és az iskolák köntörfalazó és részrehajló magatartásának köszönhető, ahogyan a témát kezelték. Ilyesmit mutat be Michael Verhoeven filmje, a *The Nasty Girl* (A rossz lány). A történet egy nem igazán ártatlan iskoláslányról szól, aki elhatározza, hogy tanulmányt ír saját városának sötét történelméről egy pénzdíjas pályázatra, és azóta is fizeti az árát a felébresztett társadalmi összetűzések és erőszakos cselekmények miatt. Előbb vagy utóbb az utóbbi időszak kutatási eredményei átszivárognak a köztudatba, mégpedig olyan „nagyítókon” keresztül, mint az oktatás vagy a televízió, vagy éppenséggel az *Alltagsgeschichte* (A hétköznapi élet történelme) című elterjedt írásmű, amit laikusok írnak. Természetesen ezek közül egyiknek sem lesz a legkisebb befolyása sem azokra az önjelölt neofasisztákra, akiknek az az időszak csupán képzelgések sorozata. Mint ahogy az elején már láttuk, ez utóbbi feltételezést a tudományos kutatások mai irányzatai már megkezdték aláaknázni. A 60-as évek közepén Ralf Dahrendorf és David Schoenbaum ráirányította a figyelmet arra, hogy a náci „nemzeti közösségnek” milyen valódi vagy képzelt hatása volt a tradicionális német társadalomra, arra, hogy hogyan pusztította ki az adott osztályhoz, vallási felekezethez vagy környezethez való hűséget, és ezzel hogy egyengette a háború utáni liberáldemokrácia útját, legalábbis Németországnak abban a felében, ahol nem a kommunisták

uralkodtak. Az egyes társadalmi osztályok részletes tanulmányozása egyáltalán nem erősítette meg Schoenbaum elképzelését az „egyenlőség győzelméről”.

Jeremy Noakes a német társadalom ranglétrájának legfelsőbb fokairól írva bemutatja a nácik hiábavaló próbálkozásait, hogy új társadalmi elitet alakítsanak ki, vagy hogy beszivárogjanak a már meglévőbe. Lehet, hogy az arisztokrácia egy-egy sarja lelkesedett az SS fekete egyenruhájának káprázható eleganciájáért, de az Európát követő felsőbb arisztokrácia „többé-kevésbé teljesen elzárkózott a kormányzattól, és utálattal teli megvetéssel nézte őket”. A felkapaszkodott náci tisztségviselőket a szolgákkal együtt etették. Ezek az apró társadalmi tények még mindig elkerülik azoknak a történészeknek a figyelmét, akik a divat szerint (és csak távolról) érzékenyen érdeklődnek az olyan színes, de ugyanakkor jelentéktelen csoportok iránt, mint a fiatalkorú bűnözők vagy a prostituáltak. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy Schoenbaumnak a munkásosztálynak a náci „nemzeti egységbe” történő integrálódásának mértékéről alkotott véleménye támogatására talál a legújabb kutatásokban, annak ellenére, hogy néhányan a baloldalról, mint például a néhai Tim Mason, merész kísérleteket tettek, hogy fenntartsák azt a véleményt, mely szerint a munkásosztály szolidáris volt az elidegenítéssel. Ulrich Herbert, aki a Harmadik Birodalomban élő „idegen munkásról” adott egyértelmű képet az általa írt fejezetben, sokkal szkeptikusabb képet fest arról, hogy hogyan reagál a munkásosztály a náci rezsim hízelgésére, és teljes nyíltsággal tárgyalja a munkásosztályban meglévő rasszizmust. Érdekes módon ez a legtöbb a német munkásságról írott történetből hiányzik. Reménykedjünk, hogy ezt a hiányt pótolják, amint azoknak a sora, akik a német történelemről írnak, sokkal pluralisztikusabbá válik, mint volt az az 1960-as évek óta.

Az utóbbi évtizedben a modernizációelmélet reneszánszát éli a náci Németországról író történészek között, legyenek bár a politikai spektrum akármelyik szélén.

A baloldaliak részéről ez a liberálkapitalista Szövetségi Köztársaság lejáratásának továbbvitele, hangsúlyozva annak náci előzményeit. Az újkonzervatív jobboldal indítékai homályosabbnak tűnnek. A Rainer Zitelmann nevével fémjelzett kutatócsoport annak a szándékának adott hangot egy, a napokban elkészített összeállításban, hogy támogatja Martin Broszat igyekezetét, melyben mentséget keres a nemzetiszocializmus „demoralizáló" történeti szerepére, és az összeállításban hangsúlyozták a nemzetiszocializmus célzatos „modernizáló" befolyását. Zitelmann úgy érvel, hogy Hitler alapvető célja az egyenlőség és a teljesítményorientált társadalom megvalósítása volt, és modelljeként a Szovjetuniót és az Amerikai Egyesült Államokat tekintette, nem pedig egy középkori társadalmi rend elavult vízióját. Ez mindenkit nyilván meglepetésként ér, aki csak egy pillantást vetett a Függetlenségi Nyilatkozatba vagy Lincoln gettysburgi beszédébe. Martin Broszat „történelmiesítési" szándékát idézően így ír Zitelmann:

> A történetírás, melyben szándéka szerint korlátozott szerepet kap a morális és politikai megfontolás, és amelyben az általános pedagógiai indítékok miatt egymástól jól elválasztható nézetek alakulnak ki, könnyebben felismeri majd a nemzetiszocializmus modernizáló szerepét.

Ezt a modernizáló szerepet a mára már jól ismert analógiákkal támasztották alá, például a háború utáni érában Robert Ley Német Munkafrontjának jóléti terveit hasonlították a Beveridge-jelentéshez, bár hogy a hitleri vezetéssel együtt hogyan hasonlítható az Egyesült Államokhoz, sosem válik elég világossá. Ha most félretesszük Amerikát, Robert Leyt és William Beveridge-et egy lapon említeni ugyanolyan nevetségesnek tűnik, mintha a maffia vagy a kolumbiai kábítószer-kereskedők számító emberbaráti cselekedeteit a római katolikus missziónáriusok hasonló tevékenységével vetnénk össze.

Az 1980-as években német „alternatív" történészek és kutatók csoportjai szélesítették azoknak a skáláját, akik valamiféle modernizációval igyekeztek magyarázni a Harmadik Birodalom tevékenységét. Ezek a megszokott

oktatási körön kívül dolgoztak, és vele szemben, néha teljesen érthetően, meglehetős idegenkedést mutattak. Nem lenne erős túlzás ezeket a csoportokat – melyeket néha félrevezetően „hamburgi iskolaként” emlegetnek – a politikai spektrum szélsőbal irányzatával összekapcsolni. Az „eutanáziaprogramról”, az „idegen munkaerőről”, az egészségügyi és szociálpolitikáról szóló legérdekesebb munkák néhány darabja Götz Aly, Mathias Hamann, Susanne Heim és Karl-Heinz Roth tollából jelent meg az utóbbi években. Munkájuk jó részében az „értelmiség” szerepére összpontosítanak, azaz akadémikusokra, pszichiáterekre és tudósokra, akiket ontottak a német egyetemek, és nem önállóan gondolkodó vagy alkotó filozófusokra. Mint a hasonlóan leszűkített nézőpontoknak, legyen az a bürokrácia szemszögéből vagy az igazi „alulnézetből” szemlélt történelem, ennek a megközelítésnek is megvannak az érdemei és hátulütői. Nemrégiben Götz Aly és Susanne Heim átdolgozták egy korábbi, az egyik zavaros gondolkodású népességpolitikusról szóló munkájukat, átfogó ismertetést adva így a „végső megoldásról”. Azzal kezdik, hogy elvetik a „holocaustra” adott katasztrófaelméleti és nihilisztikus magyarázatot is, azaz hogy ez az esemény emberi ésszel felfoghatatlan, vagy hogy ez a „pusztítás kedvéért végrehajtott pusztítás” példátlan esete csupán, ami ellentétben áll még a gazdasági megfontolásokkal is. Állítják, hogy létezett egy tudományos szakértőkből – közgazdászokból, mezőgazdászokból, demográfusokból, statisztikusokból stb. – álló csoport, a négyéves tervet végrehajtó apparátus égisze alatt Lengyelországban, mely a Főkormányzóság *(Generalgouvernement)* keretében működött. Ezek döntöttek arról, hogy Közép- és Kelet-Európa elmaradott és túlnépesedett társadalmait úgy kell modernizálni és racionalizálni, hogy kiirtják a „felesleges” embereket, s a feladatot nevükben a birodalmi SS Biztonsági Főhivatala aztán elvégezte. Mindez tőketeremtéshez, a mezőgazdaság gépesítéséhez és további, Németországnak alárendelt ipar megteremtéséhez vezetett volna. A kelet-európai zsidóság elpusztításával

rögtön sikerülne eltávolítani a városi szegénység legszemetszúróbb képviselőit, ezzel társadalmi mozgáslehetőséget teremtve a vidéki „létszám feletti” nem zsidó proletariátusnak, utat nyitva egyben a városi kereskedelem racionalizálásának a kézművesek és kispénzű kapitalisták eltávolításával.

Nem arról van szó, hogy a zsidók lettek volna az egyetlen és kizárólagos célpontjai ennek a politikának. A nagyobb szabású elképzelések között „a zsidókérdés végső megoldása” csupán részlet abban a tervben, mely harmincmillió ember „kitelepítését”, más szavakkal: legyilkolását tartalmazta. Átgondolt tervezés és faji fanatizmus ötvözete vezetett a nagyvonalakban vázolt elképzeléshez, hogy új társadalmi rendet hozzanak létre. Nem meglepő, hogy ezek az elképzelések – Götz Aly elemzi munkájában ezeket – vitát váltottak ki, bár hozzá kell tennünk, hogy anélkül, hogy helyettesíteni tudták volna némely, a „végső megoldás” eredetéről szóló, jóval közismertebb tudományos elmélkedést. Aly és Heim munkájának jelentősége abban rejlik, hogy rávilágít egy korábban nem ismert csoport közreműködésére a „holocaustban”, és még inkább abban, hogy egy sor eseményt újra alaposan átgondol, melyeket néhány történész hajlamos pusztán az egymással versengő bürokratikus intézményrendszer melléktermékének tekinteni. Elméletük bírálói rámutattak, hogy a közepes rangú hivatalnokok között hiányzott az egyébként megszokott egyetértés például a lengyelországi gettók lakóival szembeni viselkedést illetően, vagy hivatkoztak arra a nyilvánvaló tényre, hogy a gazdasági körülmények, amiről itt a szakértők beszélnek, nem vonatkoztathatók Amszterdamra, Párizsra vagy Rómára, amelyek zsidó lakossága szintén elpusztult. Alynak és Heimnek nem sikerül összekapcsolnia szakértőiknek az elgondolásait azzal, amit tudunk a „végső megoldás” eredetéről – hogy Himmler, Heydrich és a Birodalomi Biztonsági Főhivatal nem csupán végrehajtók voltak Göring számára – és ennél is súlyosabb az, hogy kockázatos módon összetévesztik a politika legitimalizálását és racionalizálását azokkal a

tényezőkkel, melyek motiválták –, jelesül a fajgyűlölettel vagy a gyarmatosító háborúk erkölcsiségének Európába való áttelepítésével. Az egészségügyi, katonai és biztonsági szakértők szintén szolgáltattak „meggyőző” indokokat a tömegmészárláshoz, de ez idáig ezeket senki nem vette komolyan. Szemben ezzel a meglehetősen szűk kört érintő, történelminek szánt vitával, a *Historikerstreit,* vagyis a „történészek polémiája” az 1980-as évek közepén csaknem az egész világra kiterjedt, tömegesen ontva a gyakran igen éles hangú írásokat könyvekben, valamint folyóiratokban és napilapokban megjelent cikkek formájában. A történetírás elefántbikái (csak kevés női történész vett ebben részt) bömböltek egymásra kontinenseket át. Sokan, akik előtte egy sort sem írtak a náci Németországról, most kényszert éreztek, hogy megszellőztessék nézeteiket a holocausttal, Idi Aminnal, Pol Pottal, Sztálinnal és más tömeggyilkossal kapcsolatban. A vita 1986. július 11-én indult, mikor Jürgen Habermas, a filozófus és szociológus, egy sziporkázó kiadványban támadta a szerinte a „kortárs német történetírásban fellelhető mentegetőző irányzatokat”, melyek oly jellemzőek például Andreas Hillgruber és Ernst Nolte munkáira. Nolte, aki munkájában a „revizionista” szélsőjobb túlzó megnyilatkozásait hasznosítja, a bolsevik és náci barbárságok közötti véletlen rokonságra céloz, jelezve, hogy az utóbbi gyilkosságok „védekező jellegűek” voltak. Hillgruber, aki a német diplomáciatörténet nemzetközileg elismert szakértője, épp akkor jelentetett meg egy vékonyka könyvet az alábbi címmel: *Kétféle pusztulás: A Német Birodalom szétzúzása és az európai zsidóság vége.* A cím egyáltalán nem egyértelmű érzelmi üzenete maga is megéri, hogy átgondoljuk. A könyvet széles körben bírálták, mert a keleti fronton harcolt német csapatokkal való érzelmi azonosulásra hív fel, amelyek, ha figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy ezzel a haláltáborok működését hosszabbították meg, valójában megakadályozták, hogy a Vörös Hadsereg a „bosszútól fűtve” lerohanja a birodalom keleti területeit. Ez egy újabb variációja volt annak a makacs elképzelésnek, hogy a német hadsereg igazságos háborút viselt, és az SS és SD viszonylag kis egységei

tehetők felelőssé az elkövetett kirívó bűntettekért. Ez a nézet természetesen megfelelt egy olyan társadalomnak, amelyben tulajdonképpen minden családból kikerült egy-egy katona, és ahol ezek a fiatal katonák most már munkások, hivatalnokok, értelmiségiek, tanárok, regényírók, ipari vállalkozók és politikusok. A jószándékú német katona és az SS ideológiai fanatikusának sablonos kettéválasztását, melyet gyakorlatilag minden 1945 utáni anglo-amerikai háborús film – bár nem szándékosan – elénk tálalt, először Christian Streit támadta hevesen az 1970-es évek végén kiadott *Keine Kamaraden*[*] (Társak nélkül) című kiadványában. Az írás bemutatja, hogyan jut el a *Wehrmacht* a brutális tettek felismerésétől azoknak a tökélyre fejlesztéséig a Lengyelország és Oroszország elleni hadjárat során, hogyan csúcsosodik ki mindez hárommillió szovjet hadifogoly szándékos kiéheztetésében és lemészárlásában és a „végső megoldásban" való bűnös részvételben. A Streit munkájának hatására elkezdődött kutatások nagy része alátámasztja azt az álláspontját, hogy a katonai elit jelentős részt vállalt a nemzetiszocialisták rasszista hatalmi törekvéseiben. Omer Bartov 1986-ban megjelent könyve, *The Barbarisation of Warfare on the Eastern Front* (A hadviselés elembertelenedése a keleti fronton) címmel volt az első tanulmány, amely az elit rétegről átirányítja a figyelmet arra, ahogy az altisztek és azok beosztottai a hétköznapok során találkoztak a csaták valóságával. Néhány évvel ezelőtt Bartov ezt a munkáját bővítette ki, és jelentette meg kiváló könyvét *Hitler's Army* (Hitler hadserege) címmel. Ez rámutat, hogy mennyire nyilvánvalóan ivódott bele a közkatonákba az ideológia, bár alapvetően elvesztették már a csapathoz való hűséget a megdöbbentően nagyarányú veszteségek miatt, mert közel sem „modern" körülmények között kellett harcolniuk egy állítólagos „nem emberi" ellenséggel szemben.

---

[*] Úgy vélem téves a fordítás, bár a szószerinti jelentést tükrözi, mégis inkább arról van szó, ami vélhetően egy parancs részlete lehetett, miszerint: [az orosz hadifoglyok] ***nem bajtársak*** [, hiszen államuk nem csatlakozott a hadifoglyok státusát rögzítő genfi konvencióhoz]. (*a dig.*)

Bartov elemzése természetesen nem tartja eleve kizártnak, hogy akadtak, akik más véleményen voltak, és akik megtagadták az engedelmességet – dezertőrök, akik a háborúból való kilépést választották –, akikről Theo Schulte tesz említést a mélyen Oroszországban harcoló hadseregről írt tanulmányában. A náci Németországról az utóbbi időben írt sok társadalomtörténettel összhangban Schulte azzal érvel, hogy még az oly abnormális helyzetekben is felfedezhetjük a normalitás jeleit. Az amerikai történész, Christopher Browning mostanában tovább fokozta ezt, kiválóan elemezve egy átlagos rendőrzászlóalj mindennapi életét, miközben tömegmészárlást hajtanak végre. Bartov jelen fejezete kiemeli a keleten folytatott háború egyedülálló jellegét, összevetve ezt a Harmadik Birodalom társadalomtörténetéről folytatott vitával, és azzal, hogy mennyiben hasonlítható össze a *Wehrmacht* hadviselése más hadseregekével. Itt idézett munkájának befejező fejezetében utalást találunk nemcsak Ernst Nolte revizionizmusára, hanem az Auschwitz és Drezda, valamint Hiroshima bombázása közt vont divatos, ámde felületes párhuzamra is.

1898-ban a franciaországi Dreyfus-ügy tetőfokán sok európai állam fenntartását fejezte ki az 1900-ban Párizsban rendezett világkiállításon való részvételét illetően. Német befolyásos körökben, nyilván nem lévén tudatában álszent mivoltuknak, Franciaországról a következő véleménnyel voltak: „Abban az országban minden jogot eltipornak, ott csak az antiszemita és soviniszta népesség hozza a törvényeket, és aki nem osztja véleményüket, az azt kockáztatja, hogy bedobják a Szajnába.” Ha bárkinek is azt kellett volna megjósolni a századfordulón, hogy hol valószínű az antiszemitizmus előretörése, Franciaországot, Lengyelországot, Romániát vagy Oroszországot említették volna, semmint Németországot.

Az, hogy hogyan reagált a közvélemény a nácik szisztematikus zsidóüldözésére és mennyire vett benne részt, jelentős tudományos elemző irodalom forrása. A régebbi tanulmányokat, melyek viszonylag szűk

forrásanyagból alkottak egész széles általánosításokat a németekről, kiszorították az alapos és apró részleteket, kicsiny vallási csoportokat és társadalmi osztályokat elemző munkák. Az egyik legrészletesebb és legkritikusabb munka, mely ezen a téren született, Ian Kershaw Bajorországról megjelent munkája, mely megközelítőleg Broszat „történelmiesítési” szellemében fogant:

> A „zsidókérdésről” kialakult közvélemény széles skálát mutat, melyben az egyik végletet a paranoiás zsidózaklatók kétségtelenül kisebbségben lévő csoportja képviseli; a lakosság széles rétege, a terjedő náci propaganda hatása alatt, a bennük lévő előítélet és lappangó antiszemitizmus miatt elfogadták, hogy a zsidókkal szemben jogi megszorításokat, úgymint gazdasági kirekesztést, társadalmi kiközösítést alkalmazzanak, ugyanakkor elutasította a zsidózaklatók durva, nyílt embertelenségét; és végül volt egy másik kisebb csoport, akik mély keresztény, illetve liberálhumanista erkölcsiséggel voltak átitatva, és az ő értékrendjük jelentette a leghatásosabb gátat a fajgyűlölet náci elméletével szemben.

Kershaw egyik emlékezetes megjegyzése szerint az Auschwitzba vezető utat a gyűlölet építette, de a közömbösség rakta a köveket. Kershaw efféle nézetei nem arattak általános elismerést, és túl megalapozatlannak tűnhetnek az utóbbi idők rostocki eseményeinek megvilágításában, ahol az egyszerű lakosok dühödten dobálták meg tojásokkal a munkásosztálybeli neonáci bőrfejűeket, mikor azok a menedéket kereső hajléktalanok elől lerombolták a panelházakat. Michael Kater azon a véleményen van, hogy Kershaw és mások súlyosan alábecsülik a német antiszemitizmus időtállóságát és a köztudatba ágyazódó gyökereit, valamint azt, hogy megnyilvánulásai milyen mértékben következtek spontán módon, semmint az állam manipulációja folytán:

> 1933 és 1939 között a német magánszemélyek részéről a zsidókkal szembeni megkülönböztetés mind spontán, mind pedig szándékos megnyilvánulása előfordult, anélkül hogy az állami szervek beavatkoztak volna, vagy a fennálló törvényekre lettek volna tekintettel. Ez felölelte a teljes skálát a szóbeli sértegetéstől a feljelentésig, a fosztogatástól a fizikai bántalmazásig. Ugyanúgy elkövették magánszemélyek, mint testületek, amelyek állhattak ugyan hivatalos kapcsolatban

> párttal vagy állammal, de a vétség elkövetésekor nem azok utasítását hajtották végre.

Az izraeli tudós, Otto Dov Kulka és amerikai tudóstársa, Aron Rodrigue, akik szintén elmélyülten tanulmányozták a kérdéssel kapcsolatos forrásokat, megkérdőjelezték azt, hogy Kershaw bajor vidéki környezetből vett példái mennyire tipikusak. Javasolták, hogy a „passzív bűnrészesség” megfogalmazást használják Kershaw sokkal semlegesebb „közömbösség” meghatározása helyett. A következővel zárják:

> A „közömbösség” tartalma, minthogy ténylegesen csak az érintettség hiányát jelöli, túl szűk jelentéshatárt szab, és nem hordozza a közvélemény összetett voltát. Így ez nem fedi például azt az igen széles körben tapasztalt álláspontot, mely szerint így vagy úgy, de tenni kellett valamit a zsidókérdés megoldására. Lehet, hogy a lakosság egészének a szemében nem ez a „kérdés” volt a fontossági sorrend elején. Mégis, mikor a kérdés konkrétan felmerült, az a fajta vélemény, hogy intézkedéseket kell hozni a probléma megoldására, ugyanúgy tapasztalható, mint a „nem törődöm vele” ilyen vagy olyan formája.

A deportálások és kivégzések időszakáról a következő összegzést adja Kershaw: az elsőt „nem kísérte a német lakosság feltűnő figyelemmel”, a keleten folyó gyilkosságokról pedig az volt a véleményük, hogy „a zsidók kiesnek a látókörből”, és tulajdonképpen a gondolkodáskörből is.

Újabb kutatások, jelesül Willy Dressen, Ernst Klee és Völker Ullrich munkái sokkal sötétebb képet festenek olyan kapzsi szomszédokról például, akik a küszöbön veszekedtek a háztartási eszközökön a még el sem hurcolt zsidók háza előtt, vagy háziasszonyokról, akik Claude Lanzmann filmjében, a *Shoah*-ban meginterjúvolt lengyel parasztasszonyokra emlékeztetnek, akik tudván, hogy mi történik, a berlini munkások nyelvét idézve megjegyezték az éppen elhurcolt zsidó családról: „Őket is a gázba viszik.” A vonatok utasait az Auschwitzba vezető vasúti elágazás környékén édeskés illatú köd burkolta be, és a tábor krematóriumaiból fölcsapó lángokat is lehetett látni –

mintegy tizenöt-húsz kilométerről. Sokaknak több-kevesebb közvetlen köze volt a „végső megoldáshoz”; például a helyi elöljáróknak, a vasúti tiszteknek, a diplomatáknak, a banktisztviselőknek, a pusztító eszközök gyártóinak és a közkatonáknak, a rendőröknek és az SS embereinek is. Joe Heydecker, a fotográfus így jegyezte meg:

> Mindig voltak katonák, vasutasok, az *Organisation Todt* emberei, civilek, néha fürdőnadrágban, néha fényképezőgéppel a kezükben, akik figyelték a tömegsíroknál zajló eseményeket, mikor hol itt, hol ott mészárolták le kegyetlenül a zsidó lakosságot, tekintet nélkül korra, nemre.

A frontról hazaírott levelekben is újra és újra rábukkanunk a kelet-európai és szovjetunióbeli zsidó lakossággal szembeni nagymérvű gyűlöletre: „Minél mélyebbre hatolunk be Oroszországba, annál több zsidóval találkozunk. A fickók ugyanolyan szemtelenek, mint békeidőben. Még sokkal többet kellene ezekből a szörnyetegekből a falhoz csapdosni, mint eddig” – majd a legembertelenebb kifejezéseket használva leírja több ezer ember leészárlását. Bár ahogyan azt Hans Mommsen az egyik, e kérdést érintő alapos tanulmányában kifejti, a kérdés nyitva marad, hogy vajon az, hogy tudomást szerzünk az embertelenség egyedi epizódjairól, mennyiben áll össze bennünk a „végső megoldás” szörnyű skálájának tudatosult képévé. Az, hogy tudunk arról, hogy az *Einsatzgruppen* csapatokat irtott ki, még nem jelenti azt, hogy felfogjuk Auschwitzot.

Avram Barkai a német gazdaság és a németországi zsidóságnak a gazdaságból a náci korszakban történt kirekesztésének és elpusztításának legkiválóbb ismerője. Az általa írt fejezetet a nácik „nemzeti egysége” és a németországi zsidókisebbség üldözése közötti összefüggésnek szenteli, feltárva mindkét jelenség rövid és hosszú távú kihatásait. Szerinte a hagyományokban mélyen gyökerező keresztény antiszemitizmus – melyet a náci propaganda visszatérő frázisaiban felelevenített – ötvöződve az olyan örök indítékokkal, mint a nyílt kapzsiság, nyíltan támogatta a zsidóság elleni, á náci vezetés által törvényesített, szabad hajtóvadászatot. A

propagandahadjárat állandó bombázása és az állandóan bővülő kör, hogy még mit szabad – kiindulva a kezdeti bojkottól a nem hivatalos, majd a hivatalos diszkrimináción keresztül a gazdálkodó vállalatok „árjásításán” át egészen a *Kristallnacht* erőszakoskodásáig – fokozatosan olyan légkört teremtett, amelyben a nácik gyilkos megszállottsága utat tudott találni. Mint Barkai megjegyzi, a zsidóüldözés az európai zsidóság megsemmisítésének szükséges, de nem elégséges előfeltételének tűnt. Ugyanezek a dolgok nem történnének, és nem is történtek meg semmilyen más történelmi helyzetben.

A könyv két befejező fejezete a szexualitás és a nemek kérdésével foglalkozik. Hans-Georg Stümke beszámolója arról, hogy üldözték a nácik a homoszexuálisokat, időben hívja fel a figyelmet a biologisztikus és kollektivista gondolkodásmódra, amellyel a nácik minden kisebbséget kezeltek. A homoszexuálisokat nem azon az alapon üldözték, hogy felforgatják a nácik férfiasságról alkotott képzeteit, még kevésbé azon, hogy a náci homofóbiát az agresszívan férfias párt soraiban lappangani vélt homoszexualitás miatti aggodalom szította, hanem azon, hogy a homoszexualitást olyan „betegségnek” tartották, mely aláássa a nemzet faji-demográfiai életképességét.

A „fenyegetés”, melyet a homoszexuálisok jelentettek, ily módon egy tőről fakadt a zsidók általi fenyegetéssel, akikről azt tartották, hogy felelősek a szifilisz, később a tífusz terjedéséért, és rokon azokkal a fenyegetésekkel, melyeket a feltételezett örökletes betegségben vagy pszichiátriai rendellenességben szenvedők jelentettek, és ezeket erőszakkal sterilizálták vagy megölték. És bár, ahogyan Stümke rámutat, a homoszexuálisok rengeteg szenvedésen mentek keresztül a nácizmus alatt, nagyon kevesen kaptak bármiféle jóvátételt. Amellett hogy a szövetségi kormány nem hajlandó a homoszexuálisokkal szembeni náci joggyakorlatot abnormálisnak tekinteni, ez is magyarázza, hogy az idősebb homoszexuálisok miért szánják rá nehezen magukat arra, hogy ebben az ellenséges légkörben „előjöjjenek”, és jóvátételért folyamodjanak.

Azoknak az embereknek, akiket feltételezett örökletes betegségük vagy pszichiátriai problémáik miatt sterilizáltak, ugyanezen okok miatt vannak, teljesen érthetően, gátlásaik.

A nők története egyre szélesebb teret kap az újkori német történetírásban. Jill Stephenson jelentős munkát végzett mind a specifikus kérdések tanulmányozásában, mind pedig a nőnek a társadalomban betöltött általános szerepének vizsgálatában. Jelen fejezetében Jill Stephenson azt vizsgálja kritikus szemmel, hogy mennyire tudtak a nők sikeresen beilleszkedni. Megjegyzi például, hogy alig akadt más lehetőség a társaséletre, mint amit a náci diktatúra felkínált, és joggal kérdezi, hogy a náci politika valóban csupán „ugyanabból képvisel többet", felhíva a figyelmet a rezsim philogeneratív képzeteire és a „fajilag be nem illők" lelkiismeretlen üldözésére, kényszerű sterilizálásukra, az „eutanáziára", és azoknak a nőknek a hasonló sorsára, akik valójában „értékesek" voltak, de mivel külföldiekkel volt kapcsolatuk, „fajilag alacsonyabbrendűnek" tekintették őket. Más kutatók olyan kérdéseket kezdenek feltárni, mint a női bűnrészesség a férjek által elkövetett bűnökben.

Ezek a tanulmányok egységes és átfogó keresztmetszetet adnak néhány igen aktív nemzetközi kutató, a témában végzett munkájából. Egyikük sem érvel olyasmivel, amit húsz évvel ezelőtt írtak, (például a „végső megoldás" kialakulásáról), és nem is ismétlik olyan gyakran és hangosan ugyanazokat az elavult nézeteket, mint akkor tették. A mi szerzőink nem képviselnek semmiféle öntudatos „iskolát", hiszen nem valószínű, hogy egyetértenének. Ez a fajta megközelítés, mely hagyja, hogy a végső következtetést az olvasó vonja le, megfelelőbbnek látszik, mint a néha makacsul összeegyeztethetetlen érvek konszenzuson alapuló kétes „mérlegelése".

Amellett hogy ezt a bevezetőt a németül megjelenő gyűjtemény elé szántuk, el kell mondanunk, hogy a könyv elsősorban a hatodévesek és a főiskolák alsóbb évfolyamainak ösztönzésére készült, hogy átgondoljanak egy sor olyan kérdést, melyek a korszakról folytatott

megszokott vitatémái a történetírásnak, de amelyek nagyon gyakran ezen is túlmutatnak. Általában véve tehát ezek a tanulmányok az 1980-as, 1990-es évek főbb áramlatait tükrözik, vagyis az „esszencializmust” követve hangsúlyozzák a biológiára alapozott politikát, és visszautasítják a neomarxizmust és a szubweberizmust, azt a divatot, amely ha máshol nem is, a mi egyetemeinken az értelmiség gondolkodására többnyire jellemző volt. Az itt kifejtett kérdések között szerepelnek a faji előítélet patológiás esetei; a tudományos „szakértők” szerepe; a társadalmi hasznosság mérlegelése és a náci népirtás közötti összefüggés; hogy miért viselkedtek embertelenül a katonák a keleti fronton; valamint hogy a különböző társadalmi osztályok, köztük a német felsőbb osztályok – viszonylag alulművelt – csoportjai hogyan viselkedtek a diktatúra alatt.

Az olvasók, mindenesetre, jó képet kapnak arról, a történészek hogy vélekednek ezekről a kérdésekről, és lehetőségük nyílik, hogy megosszák velük azt az élményt, amelyet a bonyolult kérdésekre megtalált válasz nyújt.

Fordította: Süli István

I. FEJEZET – **„AZ IGAZI REJTÉLY NÉMET-ORSZÁGBAN”: A NÉMET MUNKÁSOSZTÁLY A NÁCI DIKTATÚRA IDEJÉN**

(Ulrich Herbert)

Hogy viselkedett a német munkásosztály a Harmadik Birodalomban? Majdnem azt lehet mondani, hogy nem is volt más ilyen sorsdöntő kérdés a nemzetiszocialista diktatúra első éveiben. Széles körben elterjedt az a feltételezés, hogy ha egyáltalán volt a náci rezsimet és az ipari, katonai és közszolgálati körökben fellelhető partnereit veszélyeztető társadalmi erő, akkor az feltétlenül a munkásosztály volt. A munkáspártok száműzött vezetői reménykedve, a nemzetiszocialista hatalom birtokosai félelemmel figyeltek a munkásosztályra. Mindezek ellenére az a kép, amit a száműzetésben működő Szociáldemokrata Párt *(Sopade)* tudósítói tártak a szemünk elé a *„Sopade*”-jelentéseken keresztül, annyira sokféle és ellentmondásos volt, hogy a párt prágai ideiglenes központjában megszólaló elemzők alig tudtak pontos prognózist adni. 1935 decemberében egy *Sopade*-kommentátor a munkásosztály reagálását a náci diktatúrára úgy jellemezte, mint ami „igazi rejtély” volt Németországban. Munkabeszüntetésekre való utalás és a náci diktatúra munkások részérő történő csaknem általános elutasítása mellett szóba került a levertség és megaláztatás, depolitizálás és opportunizmus; és még dezertőrökkel kapcsolatos panaszok is, vagy jóváhagyás és „lelkesedés” Hitler rezsimje iránt. De ugyanúgy nehéz volt megfontolt ítéletet alkotni azokkal a jelentésekkel kapcsolatban, amelyek koherensebb képet adtak; hiszen nem lehetett tisztán látni, hogy mihez és hogyan kell viszonyítani a leírt körülményeket. Az 1933 előtti helyzethez való hasonlításnak korlátozott értéke volt,

mert figyelmen kívül hagyták a diktatúra sajátos körülményeit.

Mivel a munkásmozgalom egész történetében nem volt összehasonlítható tapasztalat, lehetetlen volt felbecsülni, mennyi manőverezési tere lehetett vagy nem lehetett a munkásoknak a náci diktatúra idején. Általában azonban, a német munkások harckészségét túlbecsülték a Németországból küldött *„Sopade”*-jelentések szerkesztői, mintegy ellensúlyozni akarván azt a csalódottságot, vagy keserűséget, amelyhez „a nácik »oszd meg és uralkodj« taktikája vezetett, és osztályáruló individualizmus formájában jelentkezve hozta meg gyümölcsét”.

A szocialista mozgalomban felnevelődött munkásosztály összetartásának és erejének szembeszökő túlbecsülését a nemzetiszocialisták félreérthetetlenül elősegítették. Az 1933. januári hatalomra kerülést követően létrehozott igen tág körben működő besúgó- és informátorhálózat tagjai úgy gondolták, hogy ha a náci rezsimmel szemben bármilyen belső ellenállás felütheti a fejét, az feltétlenül a munkásosztály körében történhet. Erre a hamis feltevésre vezethető vissza az a rémüldöző és aprólékoskodó vizsgálódás, amely a munkásosztálynak tulajdonítható akár legtriviálisabb elégedetlenségre is próbál figyelni. Néhány évvel később a náci hatóságok megkönnyebbülten sóhajtottak fel, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy előzetes félelmeik túlzottak voltak; de azért a munkásosztály viselkedését teljesen magától értetődőnek soha nem merték venni.

Amit erről később a történészek mondtak, éppen annyira nem egyértelmű, mint az a különbség, amit az emberek gondoltak, hogy minek kellene történnie, és hogy mi is történt valójában. A baloldali beállítottságú történész, Tim Mason a következő kérdéseket vetette fel: „Hogy lehet, hogy csak egyéni tiltakozó vagy ellenállási akciók fordultak elő? Miért nem szerveződtek nagyobb számban tömeges tiltakozások a munkásosztály részéről?” Ezek a kérdések azt a feltételezést támasztják alá, hogy a nácik hatalomra kerülését megelőző időben adott társadalmi-politikai

helyzetben más, radikálisabb reagálás lett volna elvárható a munkásosztály részéről a náci diktatúrával szemben.

Válaszként ezekre a kérdésekre egy modern választástani (psephologiai) kutatás – amely az 1970-es évek elejének kutatási állapotát tükrözi – arra a következtetésre jutott, hogy a munkások ellenállása az elvártnál kevésbé erős volt – magában véve érdekes a probléma felvetési módja – annak alapján, hogy 1932-ben a munkások egynegyede a Nemzetiszocialista Német Munkáspártra (NSDAP) szavazott, ami valamennyire érthetővé teszi, hogy miért volt jelentősen nagyobb szintű a munkásosztály integrációja az országos nemzetiszocialista közösségben, mint azt korábban feltételezték. Ha ez a feltételezés nem is létezett, jóllehet a kortársak elvárásain alapult, akkor ugyanezeket a megállapításokat úgy is lehet interpretálni, hogy 1933-ban a munkásosztály háromnegyed része a nácizmus ellenzője volt, míg a többi társadalmi osztály alig több mint egyharmad része volt hasonló beállítódású.

Ám a korabeli közvélemény és a korabeli történészek részéről megfogalmazott túlzott elvárások időszakát kiszorította – az egyéni vérmérséklettől függően – a megkönnyebbülésnek vagy csalódásnak nevezett időszak, amelyben ezúttal a náci rezsim fő társadalmi pillérének tekintették a munkásosztályt. Az a különös figyelem, ami a német munkásosztály náci diktatúra idején tanúsított magatartására irányult, rávetődött a munkásosztály és a munkásmozgalom 1933 előtti korszakának imázsára is. Emögött egyrészt az a nyilvánvaló érdeklődés állt, hogy kiderítsék a rezsimmel szembeni ellenállás valódi forrásait, és egyúttal a politikai legitimáció forrását, másrészt pedig válasz keresése arra a kérdésre, hogy hogyan funkcionált a náci irányítási és integrációs politika, amelyben szélsőséges példa volt a munkásosztályról feltételezett különleges kiugró szerep, miközben a német társadalom számára egészében véve bizonyos fokú morális tehermentesítést ígért.

Illuzórikusnak bizonyult a munkásmozgalom sok kádere között széles körben elterjedt remény, hogy bár a nácik szétverték a munkásszervezeteket, üldözték a vezetőiket, mégis fenn fog maradni a munkás-lakókerületekben, gyárakban működő félprivát szociális kapcsolatrendszer, vagy hogy a munkásszolidaritás még akár erősíthető is, ahogy ez Bismarck 1878. évi antiszocialista törvényeinek elfogadása idején történt. A proletár szociális milió szétzúzása, beleértve még *a* szabadidős vagy sportköröket is, lerombolta a munkások társadalmi identitástudatát. A nácik természetesen nem tudták teljesen elfojtani a munkásszolidaritást ebben a milióben, de igenis sikerült nagymértékben depolitizálni őket. Ugyanakkor a bizonytalan sorsnak való kiszolgáltatottság érzése alkalmas volt a munkásöntudat gyengítésére, miközben csökkent a munkásmozgalom vonzereje, legfőképpen pedig a kommunistáké, akik a nácik 1933-as hatalomra kerülése előtt néhány héttel a proletárforradalom beköszöntét jósolták. Most azonban még arra sem lehettek képesek, hogy valamit tegyenek az SA-bandák munkáskerületekben végrehajtott randalírozásai ellen. A hagyományos véleménykülönbség a kisebbségben lévő, ellenállásra elszánt politikai aktivisták és a gyárak, munkásnegyedek munkástömegei között mélyebb lett, ami két egyaránt megfoghatatlan tapasztalati világ irányába való egyenletes elmozdulást eredményezett. De amikor 1933 júliusában Kurt Schumacher azt mondta, hogy „a fasizmusba való átmenet folyamata… a munkásokkal kezdődik. Az embernek csak oda kell figyelnie a munkások körében zajló társalgásokra”, ezt akár túlzásnak is tekinthetjük, legalábbis a náci rezsim kezdeti éveinek fogalmai szerint. Tehetetlenségi érzésük és a náci terrornak való kiszolgáltatottságuk ellenére, a munkások azt is észrevehették, hogy a harsány propaganda ellenére semmi sem változott, ami gazdasági körülményeiket illeti. Ennélfogva a kommentátorok egyetértettek, amikor a munkások ezen időszakban mutatott reagálását írták le, hogy azt a mogorvaság és az elfogadás csüggedt formájaként lehet jellemezni. Csak 1935-től kezdve

érintették életüket az új fejlemények: a sokuk számára újdonság erejével ható élmény, hogy stabil munkahelyhez jutottak, valamint a nemzetiszocialista rezsim társadalmi-politikai offenzívája.

Ami a munkások háború kitörése előtti tényleges társadalmi-politikai helyzetét illeti, két világos tendencia vált nyilvánvalóvá, figyelembe véve a gazdaság különböző szektoraiban fennálló különbségeket.

Az első az, hogy a reálbérek jelentősen emelkedtek a fegyverkezést előtérbe állító fellendülés eredményeként, bizonyos szektorokban 1936 és 1939 között elérte a háború előtti szintet. Ha beszámítjuk a heti munkaórák számát és a kifizetett túlórák mennyiségét, azt láthatjuk, hogy a háború előtt a német munkások valószínűleg sokkal magasabb fizetést kaptak, mint egész történelmük során addig bármikor. Ennek oka az általános gazdasági talpraállás és az ezzel járó munkaerőhiány volt, amihez kapcsolódott a rezsim törekvése, hogy akadályozza a bérek emelkedését – például annak megkövetelésével, hogy az üzemekben ki kell terjeszteni a jóléti ellátást –, amit végkielégítés kifizetésével játszottak ki. A rezsim kísérletét, hogy korlátozza a munkaerő mobilitását, részben szintén hatálytalanította az agresszív munkaerőfelvétel vagy az a széles körű gyakorlat, hogy informálisan vagy jogtalanul változtatták az alkalmazás feltételeit.

Másodsorban a munkásokat érintő kedvező fejleményeket részben semmissé tette az 1936 előtt tapasztalt akut élelmiszeres lakáshiány. Más társadalmi osztályokhoz viszonyítva, amelyek gyorsabban hasznot húztak az ország pénzügyi talpraállásából, a munkások továbbra is hátrányos helyzetben voltak; életszínvonaluk alacsony maradt. Az I. világháború közepe óta ez ismerős tapasztalat volt a legtöbb munkás számára. Annyi eltérés volt most, hogy biztos munkájuk volt, és legalább hosszú távra remény, hogy helyzetük javul. Az 1933 előtti helyzettel való politikailag döntő összehasonlítás lehetővé tette, hogy az azóta elért javulás fokozatosan előtérbe kerülhessen.

Bármilyen próbálkozást, hogy e fejleményeknek a munkások helyzetére és politikai magatartására gyakorolt hatását értékeljék, megnehezítette annak a problémának a felismerése, hogy mi volt kifejezetten nemzetiszocialista bennük. Természetesen a racionalizáció, a strukturális változások és a differenciált bérezés a válságból való kilábalás kísérő jelenségei lettek volna a nem nemzetiszocialista Németországban is. Ám a szervezett munkások képviselőinek terrorisztikus módszerekkel történő kiszorítása azt jelentette, hogy ezeket az átalakításokat radikálisabban is be lehetett vezetni, a munkásosztály követeléseinek figyelembe vétele nélkül is.

Lényeges volt azonban az is, hogy kapcsolatot kezdtek kialakítani a teljesítmény és eugenetikái kritériumok között. A hatalmi gépezet már nem érte be azzal, hogy a jól dolgozókat jutalmazza, hanem a skála másik végén levő „elutasító magatartásúakat”, akik nem tudtak vagy nem akartak magas teljesítményt nyújtani, igen szegényes díjazás mellett alapos büntetésben és üldöztetésben részesítette. A legújabb kutatások egyik legfontosabb konceptuális előrelépése éppen abban rejlik, hogy vizsgálja a kapcsolatot egyrészt a munka és a szociálpolitika, másrészt a rasszizmus és kipusztítás között. E két területet mind ez ideig elkülönítve kezelték. A nemzetiszocialista szociálpolitika ideológiai alapja az a meggyőződés volt, hogy a társadalmi deviancia, beilleszkedési zavarok nagy részének hátterében biológiai okok rejtőznek. A társadalmi jelenségek e biologizáló magyarázása – a rasszista gondolkodás legalapvetőbb lényege – azon a koncepción alapult, hogy a *nép* autonóm, mindenekfölötti szupraindividuális biológiai és kulturális egység. Mint ahogy a különböző nemzeteket meg lehetett különböztetni a biológiai állományuk alapján, ugyanúgy került meghatározásra egy-egy nemzet belső összetétele egyes tagjainak biológiai értéke alapján. Ezen modell szerint a deviáns magatartás az egyén biológiai, örökölt és örökölhető állományának tulajdonítható. A deviancia köre az elmebetegségtől a pszichikai rendellenességeken keresztül a bűnözési hajlamig, alkoholizmusig és

„aszocialitás”-ig terjedt ki, és mindezeket a deviáns személy örökölt adottságainak lehetett betudni.

Az erre a modellre ráépített munkaügyi és szociálpolitikának azt a célt kellett szolgálnia, hogy a „nemzeti közösség” „értékes” tagjainak előmenetelét segítse (az értéket a társadalmi beilleszkedéssel és teljesítménnyel azonosították), családjaik támogatásával és biológiai termékenységük fokozásával, hogy nagyobb legyen az „értékes” állomány aránya a nemzet testében. Ugyanakkor szükség volt a „kevésbé értékes” elemek azonosítására – őket „ballaszt lényeknek” tekintették – akiket szándékosan hátrányos helyzetbe kell taszítani, elkülöníteni, vagy akár „kiirtani”. A specifikusan nemzetiszocialista munkaügyi és szociálpolitikai komponens kialakítására a Harmadik Birodalom idején került sor, ami az előléptetés és elkülönítés, „szociálpolitika” és kiirtás kombinációja volt.

A munkásosztályra leginkább a nemzetiszocialisták rasszizmussal átitatott szociálpolitikája volt hatással pusztán azért, mert segített kirekeszteni azok többségét, akik szegények, használhatatlanok és társadalmilag alkalmatlanok voltak, valamint a legtöbb prostituáltat és csavargót, vagyis a *lumpenproletariátust,* még ha óvakodunk is ettől a problematikus fogalomtól, amivel őket ezzel a munkásosztály köréből kizáró elnevezéssel tudjuk illetni. Ez a kirekesztés azzal a kampánnyal kapcsolatban vált különösen nyilvánvalóvá, amelyet a *Gestapo* és a hatóságok kezdeményeztek 1937-1938-ban a gazdaság élénkítése érdekében indított négyéves terv keretében a „lógósok” ellen, akikhez, többek között, a csavargókat, koldusokat, „cigányokat” és a striciket sorolták. Az ilyen kampányokat a gyárakban dolgozók elleni nyomásgyakorlásra használták, de arra is, hogy „megtisztítsák” a „nemzet testét” azoktól az elemektől, akik viselkedésükkel „csökkent értékűnek” mutatták magukat. Az a könyörtelen üldözés, amit a rendőrség és hadigazdálkodási szervek gyakoroltak a „munkakerülők” és „naplopók” ellen a háború kitörését követően, világosan

mutatja, hogy milyen szoros kapcsolat volt a társadalmi fegyelmezettség és a rasszizmussal motivált „kiirtás” szándéka között.

A „kevésbé értékesek” elkülönítésére és kiirtására tervezett intézkedéseket különféle pozitív szociálpolitikai intézkedések kísérték, amelyekkel az „értékeseknek” kívántak kedvezni; ezek az intézkedések azonban, amennyiben a munkások javát szolgálták, a rezsim folytatódó törekvésének tekinthetők nemcsak annak érdekében, hogy politikailag semlegesítsék a diktatúrától távol állókat vagy nyílt ellenzőit, hanem hallgatólagos beleegyezésük elnyerése érdekében is. Az intézkedéseknek része volt a rezsim egyenlősdit sugalló retorikája, a munkásosztály elnyomásáért nyújtott propagandisztikus kompenzáció egy formája, amelyik újra és újra a „becsületes munkásra” és a „német szocializmusra” tett utalásokat, miközben haragot gerjesztett a „reakciósok”, „főnökök” és más, állítólag privilegizált elemekkel szemben, beleértve a zsidókat. Ám a tisztán ideológiai kompenzáció szociális helyzetjavítás nélkül elégtelen ellenszolgáltatás volt a politikai jogok elvesztéséért. A nácik számos szociálpolitikai ajánlata alig volt több, mint céltalan aktivizmus, aminek nem volt tényleges hatása a munkásosztály helyzetére.

A kézzelfogható szociális fejlesztések kedvező fogadtatásban részesültek, és ezek közé tartozott a családok támogatása, és legfőképpen a rezsim által szervezett szabadidős tevékenységek – mégpedig a minimum hatnapos évi szabadság bevezetése – és az Erő Örömmel elnevezésű szervezet felállítása a tömeges turizmus elősegítésére, amely 1938-ban 10,3 millió vakációs napot szervezett meg. A Madeira szigeti hajókirándulások a legtöbb munkás számára nem voltak elérhetők, számukra a viszonylag közelebbi célpontokra utaztatás volt gyakoribb. Mindazonáltal a Madeira szigeti hajóutak új lehetőségeket jeleztek – szimbolizálták, ha nem is a valódi, de legalább perspektivikus lehetőségét a társadalmi mobilitásnak, és

kézzelfogható bizonyítékát annak, hogy lehet reménykedni a későbbi kedvező változásokban.

Ezzel szemben alapos értékelést igényel a náci hatóságok újra és újra felmerülő makacs ragaszkodása ahhoz az elképzeléshez, hogy igenis létezik a „munkásellenállás” valamilyen közösségi formája. Erre bizonyítékul az egymást követő jelentések szolgáltak. Például, amikor 1936-ban a *Gestapo* azt állította, hogy 356 sztrájkot leplezett le, ez a maguk totalitarianizmusa szemszögéből kétségkívül megbotránkoztató, riasztó jelzés volt. Ezt úgy is lehetett értelmezni, hogy az 1933 után beindított terrornak nem sikerült megszüntetnie a társadalmi konfliktusokat. Másrészről viszont 1936-37-ben egy sztrájk alig jelenthetett többet, mint hogy 15 szakképzetlen építőmunkás letette a szerszámokat háromórányi időre valamilyen munkabérrel kapcsolatos nézeteltérés miatt. Amennyire a gazdasági talpraállás mindenekelőtt annak az általános gazdasági fellendülésnek volt a kifejeződése, amelyet pusztán a náci újrafegyverkezés gyorsított fel, annyira a gyárak falain belül jelentkező konfliktusok számának növekedése sok olyan különböző tényezőnek tudható be, amelyek mértékét és formáit csupán befolyásolta vagy módosította a náci rezsim politikája. Sorsdöntőnek bizonyult a belpolitikai stabilitás és a munkások politikai rendszerhez való viszonyulása szempontjából az, hogy a gyáron belüli társadalmi konfliktusok nem közvetlenül az uralkodó kormányzati formával voltak összefüggésben, ami azt jelentette, hogy a nácik megfélemlítési és elnyomó politikája sikeres volt.

Ugyanakkor a munkások túlnyomó többségének viszonyulása a nemzetiszocializmushoz általában távolságtartó volt. Voltak jelei azonban annak is, hogy a nácik gazdasági és külpolitikai sikerei esetenként új helyzetet eredményeztek, amelyben a nácik iránti mély ellenszenv mellé politikájuk bizonyos aspektusainak helyeslése is társult. A rezsimmel és alkotásaival szemben megnyilvánuló nyílt elutasítás vagy közömbösség átadta helyét valamilyen fajta kettős gondolkodásnak, amelyben

bizonyos politikai mozzanatok elutasításra találtak, mások viszont széles körű helyeslést váltottak ki. Tim Mason ezt a „tudat felbomlásának” nevezte, olyan folyamatnak, amely a tapasztalatcsere elfojtásával megakadályozta az egyéni élmények és esetek átfogó elemzését. Az 1933 előtti munkásmozgalom fő eredménye pontosan abban a képességben rejlett, hogy össze tudta kapcsolni az egyéni élményeket a politikai szemléletmóddal; ez a képesség pedig nem maguknak a munkásoknak a kapcsolataiból alakult ki, hanem politikai elemzés terméke volt, és meggyőző erő. Megfosztva ettől az összehasonlító politikai kontextustól, az egyén teljesen ki volt téve azon társadalompolitikai fejlemények szuggesztív erejének és dinamizmusának, amelyek 1939 előtt jutottak szerephez. Ilyenformán vitatható, hogy kevésbé az élmény heterogén természete volt az, ami elősegítette a munkásosztály felbomlását, mint inkább az elemzési folyamat egyéniesítése.

Ha a rezsim vezetőinek sikerült is legalább politikailag semlegesíteni a munkásosztályt 1939 előtt azzal, hogy legalább egy részét integrálta, annak azért tudatában voltak, hogy ez nagyrészt a gazdasági talpraállásnak volt köszönhető. Csupán terrorral és fenyegetéssel nem lehetett volna a „hazai front békéjét” biztosítani a háború időszakában. Szükségszerű lett volna a háború előtti életszínvonal fenntartása. Az I. világháború tapasztalata azonban azt sugallta, hogy elkerülhetetlenül életszínvonal-csökkenést eredményez a hosszan tartó konfliktus. A háború kitörésekor a náci vezetésnek kénytelen-kelletlen szembe kellett néznie ezzel a dilemmával. Amikor 1939 szeptemberében a hatalom a bérek csökkentésével és a munkaidő növelésével kezdett próbálkozni, hogy a kitört háborús konfliktust finanszírozni tudja, abban a reményben tette ezt, hogy a háború kitörése és az annak következtében kialakuló hazafias felbuzdulás elnyomja a munkások körében tapasztalható rosszallást. Ez a számítás hamarosan illuzórikusnak bizonyult; a betegállományt kérő emberek száma megnövekedett, a „munkakerülés” és az elégedetlenség kifejezésének egyéb formái egyre

gyakoribbakká váltak. A rezzsim puhatolózva, habozva reagált a fokozódó munkáselégedetlenkedésre, mert még élénken éltek emlékezetében az I. világháború éveiben tapasztalt konfliktusok. A gyors katonai sikerek 1940 tavaszára lehetővé tették az ún. „szeptemberi rendeletek" visszavonását. A hatalom által óhajtott bércsökkenés ellenkezője következett be azzal, hogy a tényleges heti bér az átlagos fölé emelkedett 1942-ig. A jelentős hiány ellenére, ami az alkalmazható munkaerő terén mutatkozott, a foglalkoztatott nők száma összességében körülbelül háromszázezerrel csökkent a háború kitörését követően (a háború előtti szintet 1943-ban sikerült ismét elérni). 1939-ben közel hatmillió munkaképes német nőt és asszonyt tartottak úgy számon hivatalosan, mint akik nem dolgoztak. Katonafeleségek számára juttatott nagylelkű különélési kedvezmények azt jelezték számukra, hogy nem kell feltétlenül fizetett állás után nézniük. A náci vezetés azért tett keveset e tendenciák megfordítása érdekében, mert félt, hogy a munkásosztály elutasítja, ha a nőket munkavállalásra kötelezik, s ez olyan mértékben súlyosbíthatja a gyenge fizetés és elégtelen élelmiszer-fejadagok miatti elégedetlenséget, hogy megismétlődhetnek az I. világháború idején tapasztalt destabilizációs fejlemények. Másrészt viszont, Lengyelország legyőzését és Franciaország lerohanását követően a közgazdasági technokraták érvei kevésbé meggyőzőeknek tűntek. Ekkor, különösen a párt köreiben felmerült az a követelés, hogy mivel a háborús gazdasági megszorítások a végső szakaszba jutottak, prioritást kell adni a *völkisch* típusú munkaügyi és szociális politikának, ami a német lakosság nagy hasznára szolgálna. A nők ipari besorozása sem volt összhangban azzal a szociálpolitikával, amelyet faji kritériumok alapján rögzítettek. Ugyanígy számításba kell azonban venni azt is, hogy a háború előtti Németországban a dolgozó nők száma viszonylag magas volt az európai szinthez viszonyítva. Az utóbbi időben Richard Overy módosította az 1939-es és 1940-es évek „békeidőkhöz hasonlító háborús gazdaságáról" kialakított képet. A valóságban a rezsim politikája – az adó növelése, az

élelmiszerjegyek bevezetése, a fogyasztási cikkek termelésének csökkentése, takarékossági programok bevezetése révén – arra irányult, hogy a háború finanszírozása érdekében felszívja a vásárlóerőt, s végeredményben mindezek jelentős következményekkel jártak a lakosság életszínvonalát tekintve. Egy amerikai megfigyelő 1939/40 telén „tökéletesen spártainak” látta a berliniek életét, de mivel a munkásosztály élete a háború előtt is ugyanilyen volt, a munkások ezt nem tekintették sem újdonságnak, sem komoly problémának. Az I. világháború körülményeivel ellentétben az élelmiszer-ellátás magas színvonalú maradt. A lakosság nagy része, és különösen a munkások nyilvánvalóan azon voltak, hogy biztosítsák a háború előtti években fáradságos munkával elért életszínvonal megőrzését.

A katonai sikerek szintén elősegítették a munkásosztály rezsim iránti lojalitásának erősödését, és a Franciaország felett aratott győzelmet a lakosság többsége az egyetértés és lelkesedés csúcspontjának tekintette. Ha korábban Hitler külpolitikai sikerei és a náci rezsim elfogadása két eléggé különálló tényező volt, akkor most a határok összemosódtak, és a náci politika egyik vagy másik aspektusa iránti elégedetlenség átadta a helyét a munkások részéről a hitleri rezsim alapvető elfogadásának. Ez különösen felerősödött akkor, amikor más reális politikai alternatíva nem kínálkozott, főleg az 1939-ben kötött Hitler-Sztálin paktum után, ami zavarólag hatott a kommunistákra és elszigetelte őket Hitler más ellenfeleitől.

A náci rezsim iránti növekvő támogatást a munkásosztály részéről még annak is lehet tulajdonítani, hogy a hatalom sikeresen át tudta rakni a háború terheit a német hadigépezet *(Wehrmacht)* által elfoglalt országok lakosságának vállaira. Akkor így hangzott a jelszó: „Első a *Wehrmacht,* aztán jön a német nép, s csak ezután az elfoglalt országok lakossága.” Hogy ezt menynyire lehetett szó szerint venni, teljesen akkor vált nyilvánvalóvá, amikor megkezdődött a Szovjetunió elleni háborús készülődés. Belföldi viszonylatban erre a terhelésáthelyezésre

kézzelfoghatóan és közvetlenül emlékeztetett a Németországba hozott növekvő számú külföldi, akik „munkavállalás céljából települtek át”. 1941 nyarára számuk elérte a hárommilliót; többségükben lengyelek és franciák. A külföldi munkaerő felhasználása 1944 őszén érte el a csúcsot, amikor 7,7 millió külföldi állampolgár és hadifogoly dolgozott Németországban. Ekkor legtöbbjük szovjet volt, mintegy 2,2 millió ember (50%-ban nők), közöttük 630.000 hadifogoly. 1941 őszéig a legtöbb külföldi a mezőgazdaságban dolgozott; 1941/42 telétől viszont, amikor a hadiszerencse megfordult, legtöbbjüket az ipar területén alkalmazták. 1944-re a német gazdaságban alkalmazottak több mint egynegyedét külföldiek alkották; a hadiipari üzemekben, építőiparban, bányászatban és mezőgazdaságban a külföldiek részaránya 50% felett volt. A háború utolsó szakaszában a német munkások elsősorban művezető, irányító szakmunkás szerepében működtek, és a munkaerő 80-90%-a külföldi volt. A munkavállalók között faji és nemzetiségi alapon szigorú fokozatokra osztott hierarchia fejlődött ki, amelynek a csúcsán a német munkások álltak, őket a germán eredetűek, például a dánok és hollandok követték, majd az alsóbb fokozatokon lengyelek, utánuk a szovjet munkavállaló állampolgárok, és végül a hadifoglyok zárták a sort. Ez a hierarchia meghatározta a munkások élet- és munkakörülményeit is. A németek általában munkafelügyelői pozíciót töltöttek be olyan helyeken, ahol kelet-európai munkások dolgoztak. Nagyobb üzemekben kizárólag németek végezték a többi munkás képzését és irányítását. Természetesen a német munkások is fokozott nyomásnak voltak kitéve, de a külföldieket még ennél is kíméletlenebbül érintették a drákói szigorral kiszabott büntetések, ha „lógáson” vagy „szerződésszegésen” kapták őket. Volt némi lehetőség a német és gyárban dolgozó külföldi munkások közös érdekeinek fejlesztésére, és nem volt jelentéktelen azoknak az eseteknek a száma, amelyekben az emberek készek voltak segíteni a „külföldi munkásokat”. Legtöbb német munkás azonban, a lakosság tömegeihez hasonlóan, sem segítségnyújtásra, sem a külföldiekkel való rossz

bánásmódra nem volt hajlandó, hanem inkább érdektelenül viszonyultak a jelenlétükhöz. Ez a viszonyulás egyre keményebbé vált, mivel a háború elhúzódott, és mert a németeket egyre inkább saját problémáik foglalkoztatták. Fokozatosan együttérzés alakult ki olyan külföldiek iránt, akik csendesen belenyugodtak a faji egyenlőtlenségbe, és a faji politikában való hatékony részvételt nem tekintették arra érdemesnek, hogy megjegyzést fűzzenek hozzá.

Ez hosszú időre szóló következményekkel járt a német munkásosztály számára. Függetlenül attól, hogy az egyének miként viszonyultak a külföldiekhez, jelenlétük bizonyos fajta társadalmi átstrukturálódást keltett életre, ami a társadalmi mobilitás perspektíváját vetítette előre. Az 1941 őszén Moszkva alatt elszenvedett katonai vereség eredményeként a német gazdaság átállt a *Blitzkrieg*hez igazodó szemléletről egy hosszú anyagháborúra, ami gyorsan megváltoztatta a német munkások élet- és munkafeltételeit. A gyári munkaerő összetétele megváltozott. A művezetőktől és a szakképzett munkásoktól eltekintve, a gyárakban maradt német munkások többségükben 50 éven felüliek voltak, mégis egyre gyakrabban sor került sorozásra még a hadiipari üzemek munkásai között is. Egyre nagyobb számban hívták be katonának a német munkásokat, ami drámai módon és döntően megváltoztatta a sorsukat (bár itt egyértelmű bizonyítékok hiányában a feltételezések birodalmába tévedtünk). Biztos azonban az, hogy a szerencsétől vagy egyebektől függően a hadseregben töltött pár hónap, vagy tizenöt év nemcsak kiszélesítette a társadalmilag és földrajzilag szűk tapasztalati kört, hanem mély hatást gyakorolt azok politikai és morális értékrendjére is. Ezzel összefüggésben, a fizetéssel, szociálpolitikai fejlesztéssel vagy a Német Munkafront szerepével kapcsolatos civakodások – hogy csak néhányat említsünk a legújabb történeti irodalomban túl gyakran megnevezett témák közül – eléggé marginálisaknak tűnnek.

Az otthon maradottak számára elsődleges fontosságú volt, hogy „különleges beosztású” besorolást kapjanak, vagy

olyan minősítést, hogy a hazai fronton való jelenlétük alapvetően fontos. Ez lett a német munkások fegyelmezésének egyik leghatékonyabb eszköze. Másrészt viszont a dolgozó emberek sokat szenvedtek a bizonytalan élelmiszer-ellátás és a bombatámadások miatt. Mivel a fogyasztási cikkekhez egyre nehezebb volt hozzáférni, a munkabér szintjének kérdése elvesztette jelentőségét, az élelmiszer került az érdeklődés középpontjába. A jegyrendszer bevezetésének és az élelmiszerhiány állandósulásának logikus következménye lett az elburjánzó második gazdaság: vásárlási pánik, tiltott vágás, felhalmozás és a fekete piac gyors tempóban nagy jelentőségre tett szert. Ez nyilvánvaló, majdnem logikus fejlemény volt, ami persze politikailag nem fenyegette a náci rezsim létét. Kihívást azonban nyilván jelentett a rezsim totalitariánus törekvései szempontjából, mert fenyegetően lohasztotta a rezsim adminisztratív hatékonyságába vetett hitet. A *Gestapo* brutális, de mégis eredménytelen beavatkozása ellenére lehetetlen volt megszabadulni a fekete piactól; ám az sikerült a náciknak, hogy korlátozzák a tevékenységével kapcsolatos emlékek számát a háború utáni időszakra.

A nemzetiszocialista-barát konszenzus felbomlasztásának döntően a német városokat ért légitámadások voltak a legfőbb okozói, amelyek a munkások lakta negyedekben nagyobb pusztítást végeztek, mint más társadalmi osztályok lakóhelyein, hiszen ott nagy volt a népsűrűség. A pusztítások nyomán keletkező terhek is nyomasztóak voltak: gyakran változott a munkaidő vagy a munkahely; sok gyárban egész nap kellett dolgozni, éjszaka pedig légószolgálatot kellett ellátniuk a munkásoknak. A német lakosság hangulata, különösen a bombatámadásoknak kitett városokban fokozatosan apatikus, rezignált lett; szociális biztonság helyett a napról napra való létezés kérdése került előtérbe; a társadalmi és politikai kérdések iránt egyre csökkent az érdeklődés. Mindezek ellenére nem volt széles alapokon nyugvó politikai ellenállás. Ez a politikai apátia nem csupán az állambiztonsági szervek fokozott terrorjának velejárója volt,

s nem is csak az egyéni túlélést érintő növekvő aggodalom. A légitámadások nem csupán reménytelenséget és félelmet eredményeztek, hanem egy fölényben lévő ellenfél iránti dühöt és keserűséget is kiváltottak, ami a nemzetiszocialisták számára hasznosítható érzelemmuníciót biztosított. A lakosság széles tömegei szintén féltek a német vereségtől, különösen, ha a Szovjetuniótól szenvedik el, ami a náci propaganda számára újabb hangulatkeltési lehetőséget adott a háború utolsó két évében.

A háború harmadik és végső szakaszában tulajdonképpen nagyon nehéz a munkásosztály élményeit különválasztani más csoportok élményeitől. Ennek oka nem egyszerűen azokban a változásokban rejlik, amelyek a sorozás vagy a külföldiek alkalmazása miatt következtek be a munkaerő soraiban. Inkább ok lehetett az, hogy miközben a háború hatásai egyre nyilvánvalóbbakká váltak, az egyén kilátásai beszűkültek, és más kritériumok értékelődtek fel jelentős mértékben: például hogy behívtak valakit katonának, vagy nem; hogy valaki a keleti vagy nyugati frontra került-e, megsebesült-e vagy nem; hogy a családja egy kis vidéki városban lakott-e vagy jelentős ipari övezetben; külvárosban vagy a város központjában; hogy házukat érte-e bombatalálat vagy nem; hogy a gyermekeit sikerült-e evakuálni vagy nem; hogy fogadtak-e be menekülteket vagy saját részükre kellett biztonságos menedéket keresni; hogy az illető személy Kelet-Németországban élt-e, és menekülnie kellett, vagy nyugaton, ahol viszont súlyosabbak voltak a légitámadások. Ezek voltak az egyén sorsát elsősorban meghatározó kérdések, s ezek adták az emberek élmény alapjait is. Azok a kötelékek, amelyek egykor egy társadalmi osztály kollektív fejlődéséhez kötődtek, mostanra elvesztették jelentőségüket. Ehelyett az emberek sorsközösségeket alakítottak, amelyek helyzetét földrajzi, katonai és politikai tényezők, és utoljára, de nem utolsósorban a szerencse determinálta. Ez azért volt fontos a német munkások számára, mert életük, sokkal inkább, mint bármelyik más társadalmi osztálynál, az osztályelkötelezettségű

kollektivitásra összpontosult még akkor is, ha a proletár milió megtartó ereje csökkent az utóbbi időben.

A kezdeti gond, hogy hogyan interpretálják a munkásosztály náci uralom idején végbement fejlődését, inkább a konszenzus, beilleszkedés és egyezkedés hangsúlyozásához vezetett, szemben olyan tényezőkkel, mint nem alkalmazkodás, ellenzés és ellenállás.

Ami a nácik hatalomra kerülése szempontjából meghökkentőnek tűnik a háború előtti éveket egészében nézve, az a fejlődés relatív folytonossága a kedvező gazdasági körülmények, valamint azon forma összefüggésében, amelyet a társadalmi konfliktus alapján feltételeznek. Új volt a megváltozott politikai keret, amely kedvezett a munkaadóknak, akik inkább a szervezett munkaerő szervezeteinek lerombolását és a dolgozó tömegek terrorizálásának gyakorlatát követték, mint azt, hogy bármilyen automatikus anyagi következményeket vállaltak volna magukért a munkásokért. A nemzetiszocialisták sajátságos hozzájárulása ebben az időszakban abban állt, hogy bevezették a faji-higiéniai elveket a szociálpolitikába: kirekesztették az „alkalmatlanokat” vagy a „biológiailag terhelteket”. Ha összehasonlítjuk ezeket a fejleményeket az olasz fasizmus által alkalmazott korporatív szociálpolitikával, akkor mindenekelőtt az tűnik eltérőnek, hogy a nácik modernebb koncepciót követtek: nem rekesztették ki egyértelműen a munkásokat a gazdasági fejlődésben való részesedésből, hanem inkább megkísérelték a közöttük lévő „értékes” elemeket bevonni a „nemzeti közösségbe”, s ezt úgy próbálták elérni, hogy olyan társadalom vízióját festették fel, amelyben a választóvonalak inkább vízszintesek, mint függőlegesek. Tekintettel azokra a nyomorúságos gazdasági feltételekre, amelyek között az I. világháború közepe óta tengődtek a munkások, ez a stratégia sikeres volt, mert ez a munkásoknak, ha szerény mértékben is, stabilitást adott, s ezzel egyidejűleg hosszú távon társadalmi mobilitás kilátásaival kecsegtette őket. Éppen ezért a nácik reagáltak a munkások elsődleges szociális gondjaira, amelyekkel

szemben a politikai represszió teljesen másodlagosnak tűnt, annál is inkább, mivel a terror az ellenállási aktivistákra korlátozódott, miközben a „fajilag” vagy „biológiailag” alacsonyabb rendűek üldözése őket közvetlenül nem érintette. Mindenesetre, alig lehetett azt mondani, hogy sok fiatal munkás, közöttük polgári és jobboldali csoportok tagjai és legfőképpen a kommunisták nagyon mély ismeretekkel rendelkeztek 1933 előtt a demokratikus szabadság fogalmával kapcsolatban. Ilyenformán a náci rezsim politikai bírálatát enyhítette a személyes körülményekben bekövetkezett javulás, míg a gyárakban továbbra is tapasztalható társadalmi konfliktus nem közvetlenül a nemzetiszocialisták politikai hatalmával volt kapcsolatban. Másképpen szólva, nem politikai konszenzus, hanem a javuló szociális, gazdasági körülmények semlegesítették és részben integrálták a munkásokat, a rezsim pedig egészen a háború utolsó évéig jelentős erőfeszítéseket tett, hogy a német munkást megbékítse.

Ezt legfőképpen azzal érte el, hogy a terheket az elfoglalt országok lakosságának vállaira rakta, amely radikalizálta a létező belső rasszizmust, amit aztán a hatalom egyidejűleg kifelé fordított. De miközben a német lakosság köréből kirekesztett elemek: a zsidók, fogyatékosok, cigányok, aszociális és más emberek eltűntek a németek látószögéből, a külföldi munkavállalók milliói – akik jelenléte a német lakosság számára nagy előnyöket jelentett, de akiket faji szempontból alacsonyabb rendűeknek ítéltek – a kézzelfogható mindennapi valóságot jelentették. Az sem elhanyagolható tény, hogy a munkásosztály jelentős tömegei a náci hadigépezet részévé váltak olyan hosszú időszakokra, hogy ennek a saját önbecsülésükre és politikai felfogásukra gyakorolt hatása valószínűleg rendkívüli és jelentős volt.

Mindazonáltal sem a privilegizált német munkás, sem a német katona szerepében szerzett tapasztalat nem volt elégséges ahhoz, hogy politikai kohéziót lehessen elérni; a munkásosztály szoros összetapadása a nemzetiszocializmussal közvetlenül kötődött a rezsim

sikeréhez. Ha nem volt siker, a nácizmus elvesztette vonzerejét. A légitámadások pusztításai anélkül tették tönkre a rezsim elfogadásának előfeltételeit, hogy aktív politikai ellenzék kialakulását eredményezték volna. A munkások és a rezsim között meglévő politikai kötelékek gyorsan erejüket vesztették, és kiábrándult pragmatizmus került a helyükre. Ez ellentmondásban volt a rezsim tökéletes társadalomról hirdetett, ideológiailag meghatározott modelljével. Ugyanakkor azonban az 1930-as évek második felében szerzett első tapasztalatok a munkavállalás biztonsága, a viszonylag magas bérek, jóléti ellátás, szabadidős tevékenység, a családi életre fordított figyelem terén tartós és pozitív emlékeket hagytak az emberekben. Ezen tapasztalatok fényében a német munkások ilyen mérce alapján ítélték meg, hogy mi legyen a jövőben követendő politika.

Felhasznált irodalom:

M. Burleigh – W. Wippermann: *The Racial State: Germany, 1933-1945* (Cambridge, 1991; 2. kiadás 1992); David F. Crew, *Nazism and German Society, 1933-1945* (London, 1994); N. Frei: *National Socialist Rule in Germany: The Führer State. 1933-1945* (Oxford, 1993); U. Herbert: *Fremdarbeiter, Politik und Praxis des „Auslander-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches* (Berlin, 1985); ibid, *Arbeit, Volkstum, Wettanschauung* (Frankfurt am Main, 1995); L. Niethammer, „Heimat und Front”, in L. Niethammer (szerk.), *Die Jahre Weiss Man Nicht, Wo Man die Heute Hinsetzen Soll* (Berlin, 1983); D. Peukert, *Inside Nazi Germany* (London, 1989); M.–L. Recker, *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg* (München, 1985); J. Stephenson, „Triangle: Foreign Workers, German Civilians, and the Nazi Régime”, *German Studies Review, 15* (1992).

Fordította: Fábián Gergely

II. FEJEZET – **MUNKAHELYI FAJI MEGKÜLÖNBÖZTETÉS: KÉNYSZERMUNKA A VOLKSWAGEN GYÁRBAN 1939-1945**

(Klaus-Jörg Siegfried)

1938. május 26-án Fallerslebenben ünnepélyes keretek között sor került a Volkswagen gyár alapkőletételére. A jeles eseményen maga Adolf Hitler is részt vett. A gyárat a stuttgarti illetőségű Ferdinand Porsche által tervezett „népautó” tömeggyártására építették a Robert Ley vezette Német Munkafront (DAF) égisze alatt. Nemcsak Porsche tekintette az olcsó – 990 márkás – jármű gyártását kívánatosnak és kivitelezhetőnek: az olyan nagy cégek, mint az Opel is foglalkozott a gondolattal, főképp azért, hogy megelőzzön egy esetleges náci hatalomátvételt az autógyártó-szektorban. Ám Porsche kivételével, aki a Daimler Benz egyik mérnökével együtt szilárdan kitartott a Volkswagen-projekt megvalósítása mellett, az autógyártók mind felhagytak a széles néprétegek számára kedvező árfekvésű, megbízható jármű kifejlesztésének tervével.

A gyárat saját erőművel, öntödével, hengerművel, a szélvédő és gumiabroncs gyártását biztosító létesítményekkel, valamint a Rouge River-i Ford üzem szerelősorainak másolatával kívánták felszerelni. A távlati tervekben szerepelt egy Fallersleben mellett felépítendő „mintaváros” is, melyet a DAF – munkásérdekeket szem előtt tartó politikáját hangsúlyozandó – a munkások szabadidős tevékenységének megszervezéséért felelős „Erő Örömmel” nevű alszervezete után „az Erő Örömmel autójának városá”-vá kívánt nyilvánítani. Nyilvánvaló, hogy azokban az időkben, mikor az autó még olyan luxuscikknek számított, melyet csak a középosztálybeliek engedhettek

meg maguknak, a nácik ekképp akarták demonstrálni, politikájuk a munkásosztály érdekeit szolgálja.

Ley és a DAF egyébiránt azért vállalt szerepet a *Führer* dédelgetett tervének megvalósításában, hogy ekképp cáfoljon rá a szervezet botrányokkal, korrupcióval terhes hírnevére.

Paradox módon a DAF bevonásának gondolata valószínűleg a *Bayerische Motorzverke* (BMW) elnökének fejében fogant, aki a DAF-tagság és a „népautó” jövendő tulajdonosi rétegének összekapcsolásával remélte cége biztos pozícióját és részesedését megtartani a középosztály piacán.

A háború kitörését követően a hadiipar fokozatosan magába olvasztotta a fallerslebeni komplexumot, mely a térség egyik legjelentősebb fegyvergyárává lett. A Volkswagen üzem katonai járműveket gyártott, pl. a *Kübelwagen*t (1943-ban össztermelésének 28%-a), és Ju 88-as bombázórepülőgép-alkatrészeket (1942-ben az össztermelés kb. 40%-a); 1944-tól Fallersleben szállította a V-1-es szárnyasbombák nagy részét, melyből a háború végéig kb. 14.000-15.000 db készült el. Az üzem kapacitása egyéb hadianyag (pl. akna, páncélököl, lőszer, lánctalp) gyártását is lehetővé tette, de itt készítették a keleti fronton harcoló egységek számára rendszeresített kályhákat is.

Bár a hadianyagtermelésre történő átállás idején jelentős mértékben visszaesett a termelés, amikor az ipari kapacitást teljes egészében a totális háború igényeinek kielégítésére mozgósították, Fallersleben a hadiipar egyik legjobban prosperáló termelő egységévé vált. Természetesen mindez hatalmas mennyiségű munkaerő alkalmazását követelte, melyet az illetékesek a kényszermunka fokozott igénybevételével, a hadifoglyok és a koncentrációs táborokba deportáltak kíméletlen dolgoztatásával kívántak kielégíteni.

A hadkötelezettség következtében fellépő szakmunkáshiányt a Volkswagen gyár (mint minden hadiipari termelőüzem) a németek által megszállt területek

lakosságából kívánta pótolni. Ám a vezetésnek kezdettől fogva gondot jelentett a munkaerőtoborzás, hisz versenyt kellett futnia a brunswicki körzet többi hadianyaggyárával, főként a salzgitteri Hermann Göring Művekkel. Ausztriából, a Saar-vidékről, Felső-Sziléziából és a Szudéta-vidékről kellett munkásokat „importálni”, s még egy szakmunkásképző intézetet is felállítottak Brunswickban, hogy ekképp biztosítsák a termelés szempontjából nélkülözhetetlen képzett munkaerőt. Minden számításukat keresztülhúzta a háború: a nagy gondossággal összegyűjtött és kiképzett szakmunkásmagot besorozták és a frontra küldték. A brunswicki szakiskola növendékei közül pedig sokan önként hagyták ott az iskolapadot, hogy beálljanak a *Waffen-SS* büszke katonái közé. A háborús szerződések – melyek többek között a kényszermunka alkalmazásáról s a rendelkezésre álló munkaerő elosztásáról is gondoskodtak – csak részben oldották meg a cég súlyos munkaerőválságát. A Volkswagen gyár eleinte önkéntes alapon, illetve a szövetséges vagy semleges államokkal kötött megállapodások révén jutott külföldi munkásokhoz. Például 1938-ban a DAF és az Ipari Munka Fasiszta Szövetsége között létrejött megegyezés eredményeként az üzem vezetőségének sikerült hasonló mennyiségű olasz munkaerő-kontingenssel „kiváltani” háromezer szakképzett építőmunkást, akiket az Atlanti fal erődítési munkálatainak elvégzésére soroztak be a hadsereg kötelékébe.

Németország legyőzött ellenfelei tekintetében az önkéntesség eleme természetesen vagy kezdettől fogva hiányzott, vagy fokozatosan eltűnt. 1943 közepén ezerötszáz francia munkás (közöttük a kollaboráns Vichy-Franciaország ifjúsági szervezetének tagjai) érkezett a gyárba munkaszolgálatra. Őket hamarosan százötven belga civil, kb. háromszáz holland diák és egy kisebb munkaerőkontingens követte más megszállt országokból.

A munkaerőtoborzás mértékét és módszereit politikai tényezők határozták meg, s a náci rezsim mindent átható faji ideológiája. A legfőbb szempont az volt, hogy a munkások nemzetisége faji tekintetben mennyire közelít az

ún. uralkodó „árja faj”-hoz. Ennek megfelelően a fajilag rokonnak nyilvánított hollandok, flamandok, dánok és norvégok jobb bánásmódban részesültek. Ugyanakkor a lengyel és szovjet munkásokat „alacsonyabb faji értékű”-nek, „alsórendűbb faj”-hoz tartozónak tekintették, s olyan élet- és munkakörülményeket biztosítottak számukra, mely épphogy elegendő volt a túléléshez. A megszállt kelet-európai és szovjet területeken a nácik a munkaerő számbavétele után a rendőrség, az SS vagy a hadsereg közreműködésével egész falvakat ürítettek ki s deportáltak marhavagonokban a birodalomba. Ezen „szállítmányokból” a Volkswagen gyár is részesült: ezerötszáz, többségükben tizenöt éven aluli lengyel, és négy-ötezer ún. „keleti” munkással gazdagodott, utóbbiak jórészt tizenhat és húsz év közötti nők voltak.

További 1,9 millió hadifoglyot fogtak munkára a hadiiparban, annak ellenére, hogy a hatályos nemzetközi törvények ezt szigorúan tiltották. Nyolcszázötven francia és nyolcszázötven szovjet hadifogoly dolgozott a Volkswagen gyárban ezerötszáz Badoglio tábornokhoz hű olasz „katonai internált” társaságában, a német hadsereg szigorú fennhatósága alatt. A hadifogoly-munkaerő elosztásáról a munkaügyi hatóságok gondoskodtak.

A koncentrációs táborokba deportált foglyok számára a kényszermunka egyet jelentett a SS szervezet terrorjával. A gyárosok a munkaerő iránti igényükkel egyenesen a koncentrációs táborokat felügyelő SS-ügyosztályhoz fordultak. A Volkswagen gyár vezetésének kezdeményezésére hatszáz rabot „utaltak ki” az új könnyűfémöntöde építésére, 1944-ben pedig nyolcszázhatvan munkással megépíttették a neuengamme-i gyűjtőtábor kisegítő telepét, majd egy kényszermunkatábort külföldről deportált munkások számára. Még ebben az évben hatszázötven zsidó nőt szállítottak át Auschwitzból Fallerslebenbe, akiket a páncélököl- és aknagyártásban kívántak alkalmazni. Végül, mintegy hétezer deportáltat osztottak el a fokozódó szövetséges légitámadások következtében széttelepített gyárak erdei, illetve föld alatti

üzemeibe. Összességében véve elmondható, a deportáltak alkalmazása a Volkswagen gyárban, sőt a fegyvergyártás egészében elhanyagolható mértékben járult hozzá a rezsim elérhetetlenül magasra szabott termelési célkitűzéseihez.

Érdekes megvizsgálni, a Volkswagen gyár vezetése hogyan irányította és koordinálta e seregnyi kényszermunkára kényszerített hadifoglyot és deportáltat. Nos, a náci állam hadianyaggyártó egységeiben semmibe vették az alapvető emberi jogokat, s a munkások kordában tartására a vezetés bármikor igénybe vehette az SS segítségét. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a Volkswagen gyárat a *führeri* elv szerint szervezték; a munkásoknak semmiféle lehetőségük nem volt érdekeik képviseletére (a „munkástanács” továbbra is létezett ugyan, de hatáskör nélkül) és mindannyiukat alávetették a Német Munkafront totalitárius hatalmának és propagandájának. A munkások felügyeletét a *Gestapo,* illetve a katonai hírszerzés besúgói látták el, akiknek fő feladata a munkásság bármiféle politikai tevékenységének megakadályozása volt. A gyárőrség *(Werkshutz)* kutyás-fegyveres SS-őrei az üzem egész területén járőröztek, s azonnal letartóztatták azokat, akik a legcsekélyebb mértékben vétettek a szabályok ellen. A „renitenseket” általában megverték, bezárták és speciális büntetőtáborba szállították. A hallendorfi 21-es munkatáborban letöltendő háromheti kényszermunkára ítélték mindazokat, akik súlyosan vétettek az SS által diktált szabályok ellen. A büntetés letöltése után – már akik életben maradtak – borzalmas állapotban tértek vissza munkahelyükre.

E rémtettek szenvedő alanyai elsősorban külföldi munkások voltak, akiknek azonnal és gondolkodás nélkül teljesíteniük kellett elöljárójuk vagy a műszakvezetők utasítását. Ebben a helyzetben rengeteg múlott a német munkások hozzáállásán és politikai hovatartozásán: volt, aki lenézte, lépten-nyomon megalázta és könyörtelen munkatempóra kényszerítette külföldi munkatársait, de akadt olyan is, aki emberségesen bánt velük. A külföldiektől még ennél is szigorúbb fegyelmet követeltek a Német

Munkafront vezéreinek fennhatósága és felügyelete alatt álló táborokban. Ezek a parancsnokok maguk is a Volkswagen gyár alkalmazottai voltak, s a rend fenntartásában táborvezetők és fegyveres rendeszek segítették a munkájukat. A koncentrációs táborok foglyait a többi munkástól szigorúan elkülönítve a kizárólagos felügyeletet gyakorló SS-katonái őrizték.

A nemzetiszocialista rezsim sajátjaként a terrort és az erőszakot az uniformizálásra való törekvés kísérte, mely nemcsak egy szociopolitikai típus ideológiai és propagandisztikus szabályozását jelentette, hanem különféle kulturális rendezvények, illetve a teljes szabadidős tevékenység megszervezését is. A Volkswagen gyárnak saját szabadidőközpontja volt, melyet az Ipari Munka Fasiszta Szövetségének elnökéről, Tullio Cianetti-ről – aki a Robert Leyjel kötött megegyezés részeként olasz építőmunkások ezreit telepítette Németországba, hogy felépítsék „az Erő Örömmel autójának városát" – nevezték el Cianetti Hallnak. A hatalmas csarnokot az olasz-német barátság örök mementójának szánták, s ezt a célt szolgálták a benne folyó különféle rendezvények – koncertek, balett, színházi előadások, filmek, kiállítások, sportesemények – is. Bár a programot elsősorban a német és olasz munkások ösztönzésére szánták, a belgák, a hollandok és a franciák is részt vehettek a legtöbb rendezvényen. Ugyanakkor a lengyelek, a „keleti" munkások és a hadifoglyok még csak meg sem közelíthették a Cianetti Hallt. Az olasz katonai internáltak munkájuk eredményességétől és magaviseletüktől függően látogathatták a csarnokot. Vagyis az „Erő Örömmel" szervezet faji szempontok alapján a külföldi munkások munka- és életkörülményeit meghatározó diszkrimináció törvényeivel összhangban nyújtotta a szabadidő kulturált eltöltésének lehetőségét. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogyan működött mindez a gyakorlatban?

Mint az fentebb már említésre került, a faji megkülönböztetés nagyban meghatározta az élet- és munkakörülményeket. A fajilag rokon nemzethez tartozónak

nyilvánított külföldi munkások tulajdonképpen ugyanolyan bánásmódban részesültek, mint maguk a németek. Ebben természetesen politikai megfontolások is szerepet játszottak. A szövetséges államokból ideiglenesen áttelepült munkásokat, például 1943-ig az olaszokat, vagy a Vichy-Franciaországból érkezett franciákat a németek „munkatárs”-nak tekintették, s ennek megfelelően bizonyos kiváltságokat élveztek: elegendő élelmet kaptak és megfelelő egészségügyi ellátásban részesültek. Munka után elhagyhatták barakkjaikat, s a városba is bemehettek bármikor. A szabadidejükkel maguk rendelkeztek, kulturális tevékenységüket szabadon szervezhették. A franciák különösen aktívnak bizonyultak a kultúra „frontján”: számos hangversenyt, kiállítást, ünnepséget rendeztek a Cianetti Hallban, s oszlopos tagjai voltak a helyi zenekarnak és kórusnak is.

A lengyel és szovjet munkások helyzete merőben különbözött. Ruhájukon – a zsidókhoz hasonlóan – megkülönböztető jelzéseket kellett viselniük: a lengyeleknek nagy „P” betűt, a szovjeteknek „Ost” feliratot. Ők voltak a fanatikus munkavezetők, elöljárók, parancsnokok zaklatásának legvédtelenebb áldozatai, s kevés kivételtől eltekintve soha nem hagyhatták el szálláshelyüket. Ugyan nem tiltották számukra a kulturális tevékenység folytatását, de napi tíz-tizenkét órányi embert próbáló munka után, éhségtől és fáradtságtól elgyötörten nem sokan éltek a felkínált lehetőséggel. S míg közöttük az embertelen munkakörülmények s az alultápláltság következtében rendkívül magas volt a halálozási arány, holland és francia „kollégáik” közül hasonló okok miatt senki nem vesztette életét.

A leggyengébbeknek szinte esélyük sem volt a túlélésre. A foglyok között kialakuló intim kapcsolatok következményeként sok lengyel és orosz nő lett állapotos. A rezsim úgy rendelkezett, hogy a kényszermunkát végző anyáktól két héttel a szülés után el kell választani gyermeküket, hogy mihamarabb visszatérhessenek munkájukhoz. A csecsemőket külön e célra létesítendő

gyermekotthonokban kellett felnevelni. 1944 őszétől minden újszülött, akit a Volkswagen gyár rüheni gyermekotthonába szállítottak, az alapvető higiéniai szabályok teljes és tudatos mellőzése következtében meghalt. A háború után az otthon főorvosát, dr. Körbelt az angol megszálló csapatok letartóztatták, s bíróság elé állították, mely emberölésért halárra ítélte.

Faji szempontok határozták meg a hadifoglyok életkörülményeit is. Ezek civil honfitársaiknál sokkalta szigorúbb ellenőrzés mellett, a kegyetlenség határát súroló fegyelmi szabályok szerint éltek. A szovjet hadifoglyok helyzete volt a legsúlyosabb. A „zsidó-bolsevik ellenség”-nek bélyegzett szerencsétlenek közül sokan már a hadifogolytáborokba vezető utat sem élték túl, ahol ráadásul olyan állapotok uralkodtak, hogy több millióan önként mentek a halálba.

A Volkswagen gyárba irányított szovjet hadifoglyok nagy része rövid időn belül elpusztult. A vállalat vezetősége egyébiránt inkább gazdasági, mint emberbaráti megfontolásból maga gondoskodott arról, hogy a foglyok elegendő élelmet kapjanak, és rendszeres orvosi ellátásban részesüljenek. Persze a kezdeti aggodalom és törődés ellenére legtöbbjük hamarosan tervektől hemzsegő rongyokban, az emberi létezés határán tengette nyomorult életét. Ugyanez a sors várt az olasz katonai internáltakra, akiket a nácik csak „Badoglio disznók”-ként emlegettek, valamint a Mussolini 1943-ban bekövetkezett bukása után foglyul ejtett olasz katonákra is. Utóbbiak a német munkások és elöljárók dühének első számú célpontjaivá váltak: árulónak titulálták, s Németország minden katonai vereségéért őket, volt szövetségeseiket tették felelőssé. Nem csoda, hogy az olasz hadifoglyok közül sokan önkezükkel vetettek véget életüknek, míg másokkal az éhség és a kimerültség végzett. A szovjet és olasz hadifoglyok életkörülményeiket tekintve semmiben sem különböztek a koncentrációs táborokba zsúfolt deportáltaktól.

Utóbbiak többségét a külföldi munkások ellen mesterségesen szított gyűlölet „munka általi halál”-ra ítélte, s az ítéletet végre is hajtotta. Az SS nem törődött a foglyok munkaképességének megőrzésével, inkább arra törekedett, hogy „kimerítse” őket. Ennek következményeként 1944 végére a Volkswagen gyár, valamint széttelepített üzemegységei termelési ütemterveiben és üzleti kalkulációiban mindenütt szerepelt a foglyok várható halálozási aránya.

Érdekes még megvizsgálni, a külföldi kényszermunkások és a koncentrációs táborok foglyai miként fogadták sorsukat. Le kell szögeznünk, hogy az itteni faji „rendszabályok” elsődleges célja a különböző kategóriákba sorolt munkások egymás ellen uszítása, az egyes csoportok közötti gyűlöletkeltés volt, abból a praktikus megfontolásból, hogy ekképp vessenek gátat annak, hogy egységesen szálljanak szembe a náci terrorral. Mindazonáltal e tervük meghiúsult. Komoly és hosszantartó ellenségeskedés nem alakult ki sem a „keleti” sem a „nyugati” munkások között, sem a civil és a hadifoglyok között. Még az egyes csoportok fizikai elkülönítésére irányuló törekvést sem koronázta siker, mert bár egymástól elszigetelt táborokba szállásolták el őket, a munkások a gyárban nap mint nap érintkeztek egymással. A nyomor és a kiszolgáltatottság állította őket egymás mellé: szoros barátságok szövődtek közöttük. Francia, holland, belga, olasz férfiak kerültek igen szoros kapcsolatba lengyel és orosz nőkkel, a hollandok közül sokan tanultak meg oroszul, s az ukrán lányok is elsajátították a holland nyelvet, persze csak alapfokon. A francia munkások gyakran osztották meg élelemadagjukat az éhező orosz hadifoglyokkal. Egy olasz orvos titokban gyógyszert csempészett zsidó deportált asszonyoknak, s két ismeretlen lengyel-zsidó ápolónő gondoskodott lelkiismeretesen beteg holland munkásokról.

A kulturális programok a kényszermunka romboló lelki hatását igyekeztek tompítani. Bár a rezsim által engedélyezett tevékenység ideológiai és politikai célokat követett, nagyban hozzájárult az emberhez méltatlan

körülmények között tengődő munkások lelki stabilitásának, kitartásának megőrzéséhez. Az autonóm kulturális rendezvények erősítették a nemzeti összetartozás-tudatot, s következésképpen az elnyomókkal szembeni passzív ellenállást. A kényszermunkára fogott franciáknak pl. saját, rendszeresen megjelenő újságjuk volt, mely a szigorú cenzúra ellenére a francia rezisztencia platformjává lett.

Minden külföldi kényszermunkás – tekintet nélkül jogállásukra s nemzetiségükre – egységesen ítélte meg – ítélte el – a náci rezsimet. Még a kedvezőbb helyzetben lévő hollandok, belgák, s franciák is az SS és a *Gestapo* áldozatainak tekintették magukat, s nemegyszer ők maguk is részt vettek az egyre gyakoribbá váló rendszerellenes spontán demonstrációkon. Bár a büntetések túlságosan szigorúak voltak ahhoz, hogy aktív ellenállás bontakozhasson ki, a szabotázsakciók mindennapivá váltak, és súlyos károkat okoztak a termelésben. A franciák és hollandok számára időnként engedélyezett eltávozásokról hamarosan olyan kevesen tértek vissza a munkába, hogy a vezetés megvonta a „nyugati” munkásoktól e lehetőséget. Ennek ellenére a „nyugatiak” nem csüggedtek: esténként összetákolt rádiójukat volt bátorságuk a szövetségesek rádióadásaira hangolni, hogy folyamatosan értesüljenek a Németország számára egyre kilátástalanabbá váló háborúról.

A Volkswagen gyár munkásai 1945 április 11-én szabadultak fel, mikor az amerikai csapatok bevonultak Fallerslebenbe. A náci funkcionáriusok, s az SS gyűlölt fegyveresei elmenekültek, a termelés évek óta először teljesen leállt. A szovjet munkások, akikben hosszú ideje gyűlt már az indulat, a bosszúvágy s az elnyomókkal szembeni gyűlölet, fegyvert ragadtak, a városba vonultak, s mindenkit lemészároltak, aki az útjukba került. A volt „nyugati” munkások felajánlották szolgálataikat a szövetséges csapatok parancsnokainak, s a német közigazgatási rendszer romjain hamarosan helyreállították a rendet. Néhány hónapon belül minden kényszermunkást, foglyot hazaszállítottak. A koncentrációs táborok rabjait a

menekülő nácik magukkal hurcolták, többségük nem érhette meg a felszabadulást.

A Volkswagen konszern számára milyen jelentősége volt a hadianyaggyártásnak és a kényszermunka alkalmazásának?

Nos, míg más vállalatok pillanatok alatt képesek voltak beintegrálódni a hadiiparba, a háború kitörése kis híján tönkretette a félig kész, autógyártás céljaira épített és felszerelt Volkswagen gyárat. A vezetőségnek számolnia kellett azzal, hogy az üzemet egyszerűen megszüntetik, esetleg átadják valamelyik hadiipari cégnek. Hogy ezt elkerülje, a konszern igyekezett hadianyag gyártására vonatkozó állami megrendeléseket, s minél több munkást szerezni. Mint arról már esett szó, a gyár születésétől fogva munkaerő-problémákkal küszködött, s a krízist csak fokozta, hogy a hadkötelezettség révén legjobb szakmunkásai bevonultak katonai szolgálatra. Ebben a helyzetben a vezetőség külföldi munkások alkalmazásával, illetve a koncentrációs táborokba hurcolt foglyokkal kívánta pótolni a hiányzó munkaerőt. Mindemellett ha fenn akart maradni, a Volkswagen gyárnak további hadiipari érdekeltségeket kellett szereznie, mely csak és kizárólag a náci Németország által megszállt országok lakosságának munkára kényszerítésével, a dolgozók létszámának további növelésével volt lehetséges. S mivel ez utóbbiak (lengyel és szovjet civil és hadifoglyok, olasz katonai internáltak) alkották a Volkswagen gyár munkásainak döntő többségét, a vállalat közvetve maga is szerepet vállalt és játszott a nácik hadiiparban jelentkező terrorisztikus rezsimjében.

Vajon a gyár vezetői közül kit terhel felelősség mindezért? A náci hadigazdaság felülről irányított, precízen működő gépezet volt. A Hadiipari Minisztérium által kidolgozott termelési program szerint osztották szét az egyes termelőegységek között a nyersanyagot és a munkaerőt. A magánszektor maga is érdekelt volt a szétosztásban és a kormányszerződések teljesítésében, hisz a legnagyobb és legerősebb konszernek ekképp részt vehettek az állami tervek kialakításában. Nos, a Volkswagen

is e rendkívül befolyásos vállalatok közé tartozott, sőt, 1943-ban elnyerte a „háborús konszern modellje”, egy évvel később a „nemzetiszocialista konszern modellje” kitüntető címet. Talán még ennél is többet jelentett, hogy a „népautó” tervezője, Ferdinand Porsche volt a gyár igazgatója, dr. Bodo Lafferentz DAF-megbízott és Jakob Werlin, a Daimler Benz igazgatótanácsának tagja társaságában. Porsche Hitler bizalmasa volt, aki a zseniális tervezőmérnök nevével fémjelzett technikai fejlődést igyekezett a rezsim eredményeként elismertetni. Hogy még szorosabban magához láncolja Porschét, a *Führer* 1941-ben őt bízta meg a mozgóháború legütőképesebb fegyverének számító harckocsik gyártásával. A tervezőmérnök természetesen örömmel fogadta a felkérést, s ezentúl nem akadt nálánál lelkesebb híve és támogatója Hitler „páncélos-hadviselésre” építő terveinek. A náci Németország első emberével való kapcsolatát Porsche elsősorban a Volkswagen gyár gyors hadiipari integrációjában realizálta, melyhez egyébként személyes érdekek is fűzték: stuttgart-zuffenhauseni gyára bérmunkát végzett a Volkswagen konszern számára. Ekképp tehát minél nagyobb profitot termelt Fallersleben, annál több pénz vándorolt Porsche zsebébe is. Következésképpen, mivel elsősorban a mérnök-igazgató érdekeit szolgálta a Volkswagen gyár hadianyagtermelésre történő átállítása, őt terheli csaknem minden felelősség a következményekért. Porsche mindent elkövetett, hogy ő szerezze meg a védelmi fegyverek gyártására vonatkozó állami megbízásokat, s ez a legtöbb esetben sikerrel is járt. Például ezért kezdte gyártani a Volkswagen gyár a V-1-es rakétákat, melyeket elsősorban Anglia ellen vetettek be. Mivel a megbízások teljesítéséhez egyre több munkaerőre lett szükség, Porsche embereket küldött a német megszállás alatt lévő szovjet területekre azzal a megbízással, hogy szerezzenek nagy tömegű ingyenmunkaerőt. Mások – szintén az igazgató utasítására – a fallingbosteli hadifogolytábort és az auschwitzi megsemmisítő központot keresték fel hasonló célt követve. Porsche gyors és látványos felemelkedése természetesen sokak érdekeit sértette, s elkerülhetetlenné vált az

összeütközés a többi hadiipari céggel és a rezsim néhány befolyásos tagjával. Többek között e „hatalmi harc” eredményeként vonta meg tőle Albert Speer ellátási miniszter a harckocsigyártásra vonatkozó állami megbízást. Porsche természetesen nem adta fel: erős szövetségest keresett és talált Heinrich Himmler *Reichsführer-SS* személyében, aki a koncentrációs táborok felügyeletét végző SS főnökeként maga is érdekelt volt a hadiipari szektorban. A zseniális tervezőmérnök egyébként már 1937-ben megkörnyékezte Himmlert, mikor tőle kért „tesztpilótákat” a bogárhátú Volkswagen prototípusának bevizsgálására. S milyen jól tette! *A Waffen-SS* olyannyira megtisztelőnek találta a felkérést, hogy az első próbautak után maga javasolta az autó hadi célokra történő átalakítását és tömeggyártását. Himmler támogatásával Porsche 1942-ben koncentrációs tábor létesítését indítványozta Fallerslebenben, melynek rabjai (elképzelése szerint) új öntödét építettek volna a Volkswagen gyárhoz. A *Reichsführer-SS* segítségéért cserébe Porsche négyezer *Kübelwagen*t (katonai célú dzsip jellegű terepjárót) ígért az SS-nek. Indítványában a mérnök-igazgató azzal indokolja az öntöde megépítésének szükségességét, hogy az üzem profilját szeretné a személyautó-gyártásra is kiterjeszteni. Ez talán múló fellángolás lehetett akkoriban, hisz még 1944-ben is elsősorban hadianyag gyártására próbált szerződéseket kötni. Például még abban az évben háromezer-ötszáz koncentrációs táborban élő deportáltat kért Himmlertől V-1-es rakéták és repülőgépek gyártásához. Odaadását és elkötelezettségét a *Reichsführer-SS* tiszteletbeli *SS-Oberführer*i címmel és halálfejes gyűrűvel jutalmazta.

Hans Mommsen véleménye szerint – aki a Volkswagen AG megbízásából megírta a gyár történetét – Porschét „elkábították azok a technológiai lehetőségek, melyeket a rezsim elérhetővé tett számára”, és nem riadt vissza attól, hogy „Hitlerhez fűződő viszonyát kihasználja tervezőirodája, majd gyára érdekében”. Mommsen hangsúlyozza: „Különösen a háború végső szakaszában, mikor már nyilvánvalóvá vált a vereség, bizonyult Porsche a

hadianyagtermelés bajnokának, s a végsőkig való harc támogatójának… Soha nem kérdőjelezte meg a kényszermunka rendszerét, mi több, támogatta azt, főképpen, ha tervei megvalósításáról volt szó.”

Mindazonáltal hiba volna a történelmi körülményektől elszigetelten, csupán jellemét figyelembe véve megítélni Porsche cselekedeteit. Az autógyárosra jellemző elfogultság a náci éra legtöbb német iparosának sajátja volt, akik – lettek volna bár a helyében – hasonló döntéseket hoztak volna. Köztudomású, hogy a náci Németországban az államapparátus szorosan összefonódott a német hadiiparral. Politikájával és katonai célkitűzéseivel összhangban a rezsim irányítani akarta a hadianyaggyártást, következésképpen igénybe vette a magánszektor segítségét, melytől szükségszerűen függővé vált. E függőségi viszony a legnagyobb vállalatoknak lehetőséget adott nemcsak arra, hogy az állammal szemben fenntartsák belső függetlenségüket, hanem arra is, hogy saját érdekeiket szem előtt tartva kihasználják mindazt az előnyt, melyet annak intézményi és szervezeti keretei nyújtottak. A legtöbb gyáros az államilag garantált extraprofit reményében, s nem feltétlenül meggyőződésből támogatta a fajok alá- s fölérendeltségén nyugvó, háborús imperialista náci célokat. Mommsen véleménye szerint: „Ebből a szempontból a Volkswagen gyár nem különbözött más nagyvállalatoktól.” Minél kilátástalanabbá vált Németország számára a háború, minél brutálisabban gyakorolta megsemmisítő politikáját az állam, a Porschéhoz hasonló gyárosok politikai látóköre és gazdasági tevékenysége annál inkább elveszítette moralitását. A folyamatot kísérő erkölcsi dekadencia következményeként a kényszermunka alkalmazásával szemben felmerülő kételyek eltűntek, s már csupán a gazdasági célok számítottak. Talán ez a magyarázata annak, Porsche miért tiltotta meg az éhező szovjet munkások fejadagjának növelését, s miért nézte tétlenül, hogy a Volkswagen gyárban dolgozó anyák újszülöttei elpusztuljanak.

„A morális eltompulás, a realitásérzék elvesztése, a nemzetiszocializmus eszméjének erőszakos terjesztése nagymértékben meghatározta a különböző szinten tevékenykedő vezetők szemléletét és hozzáállását”, írja Mommsen Porschéről és a vezetőség más tagjairól a háború végső szakaszában. Összegzésképpen elmondhatjuk, bár a körülmények és a történelmi háttér nagyban befolyásolhatják az egyének viselkedését, a felelősség alól nem menti fel őket. A történész feladata marad, hogy meghatározza és értékelje, a társadalmi körülmények milyen mértékben hatottak az egyén viselkedésére, mennyiben befolyásolták döntései eredményét, melyek minden külső hatás ellenére magukban hordozzák a személyes felelősség terhét.

LENGYEL ÉS SZOVJET KÉNYSZERMUNKÁSOK GYERMEKEINEK TÖMEGES HALÁLA A VOLKSWAGEN GYÁRBAN

1942: A náci rezsim felfüggeszti a terhes nők visszatelepítésének gyakorlatát, mivel munkájukra szükség van a hadiipari termelésben. A gyermekeket elszakítják anyjuktól, és külön e célra létesített gyermekotthonokba szállítják őket.

1943 februárjától 1943 végéig: A Volkswagen gyár vezetősége a terhes munkásnők részére szülő- és gyermekotthont létesít. Tíz gyermek alultápláltság következtében meghal.

1943. októbertói 1944. májusig: A gyermekek rühesek és fekélyesek. Harmincötén meghalnak közülük.

1944. május 14.: Az otthont áttelepítik a gyártól 15 km-re fekvő Rühenbe. A gyermekek gyomor- és bélfertőzést kapnak. A halálozási arány eléri a 100%-ot.

EGY BŰNÖS ÉLETRAJZA: DR. HANS KÖRBEL

1909-ben született Höchstben. Itt végezte a középiskolát,

majd beiratkozott az orvostudományi egyetemre.

1927-ben belép a náci pártba.

1929-ben csatlakozik az SA-hoz.

1934-ben doktorál Heidelbergben. Darmstadtban, Mainzban és Heidelbergben tölti le gyakorló orvosi idejét. Az Opelnél, az I. G. Farbennél és más cégeknél helyezkedik el üzemorvosként.

SA Obersturmführerré léptetik elő, és megkapja a náci párt arany érdemrendjét.

1935-ben segédorvos a heidelbergi klinikán. Kilép az SA-ból, és belép az SS-be. *Unterstumrführer* az SS Biztonsági Szolgálatánál (SD). 1936 szeptemberében *SS-Obersturmführer*ré léptetik elő.

1939-ben *SS-Hauptsturmführer*ré léptetik elő. A Volkswagen gyár főorvosa lesz, ezzel egyidejűleg a következő funkciókat tölti be:

1940-ben a gyár egészségbiztosítási rendszerének orvosi tanácsadója.

1941-ben a gyár egészségbiztosítási rendszerének vezetője.

1943-ban az „Erő Örömmel város” kórházának vezetője.

1946-ban szándékos gondatlanságból elkövetett emberölésért a brit katonai bíróság halálra ítéli. 1947. március 7-én kivégzik.

Felhasznált irodalom:

Bernard P. Bellon: *Mercedes in Peace and War: German Automobile Workers, 1903-1945* (New York, 1990); Ulrich Herbert: *A History of Foreign Labour in Germany* (London, 1990); ibib., *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des Auslandereinsatzes in des Kriegwirtschaft des Dritten Reiches* (Berlin and Bonn, 1985); Heinz Hochne: *The Order of the Death's Head* (London, 1972); Edward L. Homze: *Foreign Labour in Nazi Germany* (Princeton, 1967); Hans Mommsen: *Die Geschichte des Volkswagenwerks im Dritten Reich* (Bochum, 1991); Klaus Jörg Siegfried: *Rüstungproduction und Zwangsarbeit im Volkswagenwerk, 1939-1945* (Frankfurt am Main és New York, 1987); ibid., *Das Leben der Zwansgarbeiter im Volkswagenwerk,* 1939-1945 (Frankfurt am Main és New York, 1988); Alfred Streim: *Die Behandlung Sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa”* (Karlsruhe, 1981); Christian Streit: *Keine Kamarádén* (Stutgart, 1978).

Fordította: Vágó Tímea

III. FEJEZET – **A NÁCIZMUS ÉS A FELSŐ TÍZEZER**

(Jeremy Noakes)

Bár a „felső tízezer” nem társadalomtudományi kategória, társadalmi valóságot, nevezetesen az Európa nagyvárosaiban a húszas és negyvenes évek között feltűnő elit csoportok létét fejezi ki, mely társadalmi érintkezésükön, társasági rendezvények – vacsorák, bálok, bankettek, fogadások, teák, estélyek, hangversenyek, színházi előadások, lóversenyek stb. – egész során való részvételükön alapult. Martha Dodd, az USA berlini nagykövetének (1934) lánya szerint: „A téli hónapok alatt a legtöbb ember naponta két-három teára, valamint ebédre vagy vacsorára hivatalos.” A „felső tízezer”-hez való tartozást a származás, magas hivatalban betöltött pozíció vagy státus, társadalmilag elismert hírnév, vagy ezen jellemzők együttese határozta meg. Fontos leszögezni, hogy bár a „felső tízezer” nem volt azonos a politikai elittel, jelentős hányadát foglalta magába, nem kevéssé a média hatására, mely a politikai élet színpadára lépőket hatalmas nyilvánossághoz és népszerűséghez juttatta mind a széles tömegek, mind a szűk társadalmi elit szemében.

A weimari köztársaság idején a diplomáciai testület állt az előkelők világának középpontjában. Ez kétségkívül változást jelentett az I. világháború előtti viszonyokhoz képest, mikor a felső tízezer jobbára az udvar köré csoportosult, s a diplomáciai testület csupán egy részét képezte az udvari elitnek. A köztársaság első éveiben az udvari nemesség nagy része kerülte a társadalmi érintkezést a rezsimmel, melynek első embere, a *Reich* elnöke egy egyszerű szíjgyártó volt, nevezetesen Friedrich Ebert. Csak 1925-ben, Von Hindenburg tábornagy elnökké választása után kezdtek visszaszállingózni a fővárosba, s

szerepet vállalni a társadalmi életben. A II. világháború kitöréséig a régi arisztokrácia – hajdan volt generálisok, korosodó udvarhölgyek, akiket nem minden gúny nélkül csak a „potsdami garnitúra”-ként emlegettek – számára a trónörökös személye jelentette a világ közepét, aki a potsdami Cäcilienhofban vagy éppen Unter den Linden-i palotájában látta vendégül a társadalom „krémjét” pazarabbnál pazarabb estélyeken, fogadásokon. A Siemens elektrotechnikai kartell vezetője, Werner von Siemens által képviselt „régi gazdagok”, vagy a soraikba a háború alatt, és az azt követő inflációs időszakban ügyes – és nem ritkán elvtelen – pénzügyi manőverek révén „felkapaszkodó” újgazdagok alacsony származásukat és meglehetősen hiányos neveltetésüket hivalkodó életmóddal igyekeztek ellensúlyozni. És persze ott voltak még a vezető politikusok, a magas rangú hivatalnokok, a tábornokok, a művészek, a tudományos élet és a filmvilág sztárjai, a teniszcsillagok, az autóversenyzők, a mesterpilóták és még folytathatnánk.

Bár a társasági élet rendezvényein folyó beszélgetések csak nagy ritkán törték át a formalitás kereteit (Martha Dodd szerint „halálosan unalmasak” voltak), mégis lehetőséget adtak arra, hogy a résztvevők megvitassák az aktuális politikai helyzetet, netalántán ilyen természetű kapcsolatokat alakítsanak ki. A diplomáciai testület szerepe megnövekedett, mi több, ha egy politikust, legyen az bárki, e társaság befogadott, személye s az általa képviselt politikai eszme vagy mozgalom társadalmi jóváhagyást nyert. A náci mozgalomnak egészen 1933-ban történt hatalomra jutásáig elengedhetetlenül fontos volt, hogy elnyerje az elit támogatását. Annál is inkább, hisz az 1923. novemberi sikertelen müncheni puccs bebizonyította, hogy a párt csak az alkotmányban lefektetett jogi keretek között működhet legálisan. A kudarcba fulladt hatalomátvételi kísérlet ugyanakkor ellenérzést keltett a társadalom széles rétegeiben, melyek a puccsista nácikban csak egy erőszakos, anarchiára törekvő, forradalmi csoportosulást láttak. A párt aktivistáinak egészen 1929-ig kellett keményen küzdeniük, hogy jóvátegyék azokat a károkat, melyeket a puccs okozott a mozgalomnak, s az évtized

végére sikerült elérniük, hogy az emberek már nem tekintették őket politikai banditáknak. A parlamentáris demokrácia „kivégzése” után, melyet Heinrich Brüning birodalmi kancellárrá történt kinevezése jelölt 1930 márciusában, a politikai hatalom az elnök közvetlen tanácsadóinak kezében összpontosult, akik – nevezetesen Franz von Papen, Kurt von Schleicher, a fiatal Hindenburg, valamint Otto Meissner – a német felső tízezer vezető személyiségeinek számítottak.

Ilyen körülmények között a náciknak változtatniuk kellett „imázsukon”, s meg kellett győzniük a társadalom elitjét, hogy igenis „szalonképesek” *(salonfähig),* s szóba jöhetnek egy jövendő kabinet tagjaiként.

Hitler maga is tisztában volt azzal, a társadalmi megítélés alapvető fontossággal bír. Kezdeti sikerét Münchenben annak köszönhette, hogy képes volt elnyerni az ottani elit néhány tagjának támogatását. A müncheni előkelők, akárcsak a berliniek, az udvari élet hiányától szenvedtek. Itt is működött egy aprócska diplomáciai testület – 1918 után Münchennek igen fontos szerep jutott a Bajorország és a *Reich* közötti meglehetősen törékeny kapcsolat fenntartásában. A nagyváros elitje gyakorlatilag a felső középosztály, azon belül is a művelt nagypolgárság soraiból verbuválódott. Találunk közöttük kiadókat, tudósokat, művészeket, tisztviselőket és szellemi szabadfoglalkozásúakat, akik közül jó néhányan – például nagy könyvkiadók, mint Julius Lehmann és Ernst Boepple – már csatlakoztak olyan jobboldali *völkisch* szervezetekhez, mint a Thule Társaság vagy a *Deutschvölkische Schutz und Trutzbund.* Másokra Hitler demagóg szólamai hatottak: ilyen volt Karl Escherich, a Müncheni Egyetem erdészeti tanszékének professzora, vagy Karl Alexander Müller történészprofesszor. Hitler furcsa mód a felső középosztálybeli hölgyeket vonzotta a leginkább. Elnyűtt kék öltönyében, hosszú kabátjában, kezében kutyakorbáccsal, övtáskájában pisztollyal egzotikus figurának számított München előkelő szalonjaiban, aki akár titokzatosságával, akár az úrihölgyek anyai ösztöneinek

felébresztésével, de kétségtelenül hódított. Frau Erna Hanfstängl, „Putzi” Hanfstängl felesége, a nácik egyik legelső híve és csodálója fogadta be Hitlert a sikertelen müncheni puccs után. Bechsteinék, a neves zongoragyártók a Bayerische Hof hotelben fenntartott luxuslakosztályukat és berchtesgadeni villájukat ajánlották neki hajlékul. Frau Bechstein számtalan ékszere közül néhányat felajánlott a párt céljaira, Hitlernek pedig megtanította az etikett alapvető szabályait. Ám a jövendő *Führer* kegyeiért igencsak meg kellett küzdenie. Legnagyobb vetélytársnője Frau Bruckmann volt, a milliomos kiadó felesége, aki többek között Richard Wagner vejének, Howard Stewart Chamberlainnek a műveit is publikálta. Hitler 1923 októberében találkozott először Chamberlainnel, mikor Bechsteinék bemutatták a Wagner családnak a bayreuthi Hans Wahmfriedben. Bár politikai és pénzügyi tekintetben nem ez számított leggyümölcsözőbb kapcsolatának, Hitler élete végéig a legfontosabbak között tartotta számon. Chamberlain röviddel halála előtt levelet írt Hitlernek, melyben az egekig magasztalta, mint Németország megmentőjét s leendő vezérét. Az írás nemcsak Hitlerre gyakorolt nagy hatást, hanem Winifred Wagnerra is, aki lerakta a Hitler és Hans Wahnfried közötti hosszú és mindkét fél számára gyümölcsöző együttműködés alapjait.

Politikailag és pénzügyileg egyaránt jelentősebbek azok a kapcsolatok, melyeket Hitler és a náci párt a bajor gyáros, dr. Emil Gansser és a „Baltikum bárója”, Max Erwin Schreubner-Richter révén tett szert. Gansser segítségével például Hitler kétszer is szót kapott a rendkívüli befolyással bíró 1919 Nemzeti Klubban 1922 májusában, melynek következményeként nagyobb összegű pénzügyi támogatást kapott többek között Ernst von Borsigtól és Siemenstől, a két legnagyobb berlini gyártulajdonostól.

Bár Hitler e korai években csupán demagógiájának köszönhette sikerét, mégis nehéz megérteni, hogyan tudott ő vagy a pártja fennmaradni, sőt prosperálni 1922-23-ban, a hiperinfláció és a müncheni parancsuralmi kormány éveiben

a müncheni elit vagy a bajor politikai és katonai vezetés támogatása nélkül.

Az 1923. novemberi sörpuccsot követően a náci mozgalom J néhány évre a politikai élet peremére szorult, befolyása minimálisra csökkent a felső tízezer körében. Ennek ellenére 1924 tavaszán, perének idején Hitler még mindig képes volt felkelteni a müncheni társadalom krémjének figyelmét, s 1925-28 között még mindig akadtak befolyásos támogatói, mint például Emil Kirdorf, aki Essenben „összehozta” Hitlert a legnagyobb Ruhr-vidéki gyárosokkal, s szóhoz juttatta a hamburgi elit *1919* Klubjában.

1929 kétségkívül fordulópontot jelentett a náci mozgalom és a felső tízezer kapcsolatában: az előkelők körében egyre nagyobb népszerűségre tesznek szert, s már nem csupán Münchenben, hanem országszerte. Ez magyarázza a náci párt sikerét az 1929 őszén megtartott állami és helyi választásokon, melyet mindenekelőtt annak köszönhetett, hogy kampányában visszautasította az Alfred Hugenberg vezette jobboldali Német Nemzeti Néppárt által támogatott, Németország jóvátételi kötelezettségét szabályozó Young tervet. A tény, hogy a náciknak immár olyan nagynevű, társadalmilag széles körben elismert szervezetek ajánlottak szövetséget, mint a *Reichslandbund,* vagy a *Stahlhelm,* magáért beszél. Említeni sem kell, senki nem tekintette már a nácikat jelentéktelen szélsőséges csoportnak, mi több, szövetségesei révén a párt hivatalosan is részévé vált az antirepublikánus jobboldalnak. Pozícióját csak tovább erősítette az 1930 szeptemberében megtartott *Reichstag*-választáson.

A nemesség egy része még az 1930. szeptemberi áttörés előtt közeledni kezdett a náci mozgalomhoz. Eleinte az SA bizonyult a legnépszerűbb nemzetiszocialista szervezetnek, mely katonai jellege folytán mágnesként vonzotta a volt katonatiszteket, a szabadcsapatok vezetőit s a katonás szellemben nevelkedett nemes ifjakat. 1929 augusztusára az SA vezetőinek többsége nemesi származású. Vezére Von Pfeffer kapitány volt, nyugat-

németországi helyettese Kurt von Ulrich alezredes (adjutánsa Werner von Fichte). Közép-németországi helyettese Manfréd von Killinger haditengerészeti parancsnok volt (adjutánsa Hans Günter von Obernitz). Még ebben az esztendőben a német arisztokrácia számos neves képviselője csatlakozott az SA-hoz: August-Wilhelm porosz herceg, a császár negyedik fia, Schaumburg-Lippe hercege, Friedrich-Christian és az olasz király, Viktor Emmanuel veje, a hesseni Fülöp herceg. Edward szász-coburgi herceg az SA motorizált hadosztályát (NSKK) választotta. Az elkövetkező négy évben az SA vezető pozícióit szinte teljes egészében nemesek foglalják el, többek között Karl Friedrich Freiherr von Eberstein, Wolf Heinrich von Helldorf gróf, Dietrich von Jagow és Hans von Tschammer und Osten. A sors iróniája, hogy bár az SA tömörítette soraiban a legtöbb arisztokratát, legnagyobb vetélytársa, az SS lett a náci párt elitszervezete.

Az SS már Heinrich Himmler parancsnokká történő kinevezése (1929. január 6.) előtt hatalmas népszerűségnek örvendett. 1926-ban rendelték el, hogy az SS kötelékébe csak „különös gondossággal kiválogatott, rátermett, eltökélt” emberek tartozhatnak. Még ebben az esztendőben, a párt Weimarban tartott első nagygyűlésén a megbecsülés jeleként Hitler ünnepélyes keretek között átadta nekik az 1923-as müncheni puccs horogkeresztes lobogóját. Ám hiába állt születése pillanatától a figyelem középpontjában, az SS valójában Himmlernek köszönhette, hogy a Harmadik Birodalom elitalakulatává vált.

Hitlerhez hasonlóan az SS vezére is idegenkedett a német nemességtől, de tisztában volt vele, ha a gondjaira bízott szervezetnek társadalmilag elismert rangot kíván szerezni, meg kell nyernie ügyének az elitet. Hallatlan lelkesedéssel és buzgalommal látott hozzá, hogy célját megvalósítsa, s törekvéseit végül siker koronázta: 1930 és 1933 között csak úgy tódultak az arisztokraták az SS-be, s elegáns fekete egyenruhájukban némi megvetéssel szemlélték barna inges elvbarátaikat. Még 1933 előtt

csatlakozott az SS-hez többek között Mecklenburg nagyhercege, Waldeck és Pyrmont hercege, Hesse hercegei.

Az 1930-as választások eredményeként a náci párt a német politikai élet fontos szereplőjévé vált, s az elkövetkező két és fél évben igyekezett minél teljesebben beintegrálódni a berlini felső tízezer köreibe (ti. az eddig nácivá lett nemesek döntő többsége nem tartozott az elithez). A nácik mindenekelőtt a berlini szalonokba szerettek volna bejutni. Bella Fromm, a *Vossische Zeitung* kiterjedt társadalmi kapcsolatokkal rendelkező külső munkatársa 1932. január 29-én a következőket jegyezte fel naplójába: „A társadalom lassan kezd hozzászokni a lényegében plebejus nemzetiszocialista mozgalomhoz. A legfelsőbb rétegből egyre többen fordulnak Hitler felé.”

Akárcsak Münchenben az 1920-as évek elején, most is fontos szerep jutott a társaságbeli hölgyeknek, nevezetesen Helen „Mammi” von Carnapnak, aki a császár utolsó kamarásának volt hitvese, Viktoria von Dirksennek, aki egy jómódú, meggyőződéses monarchista feleségeként gyakran látta vendégül palotájában a legpatinásabb nevű arisztokratákat, s magát a királyi családot is, és végül Manna von Winterfeldnek, aki a birodalmi hadsereg tábornokának volt hitvese. 1932. október 19-én Bella Fromm így írt:

> Ezeket a nemzetiszocialistákat mindenhova bejuttatják. Jámbor lelkek, s kívül-belül unalmasak… Frau von Dirksen, a bigott monarchista *Geheimrat* Willibald von Dirksen hitvese már évek óta pazar fogadásokat rendez fényűző palotájában a nemzetiszocialisták tiszteletére… O közvetít a nemzetiszocialisták s a régi udvaroncok között. Fivére, Karl August von Laffert, a német „Jules Verne”, SS-uniformisának teljes pompájával emeli húga lakomáinak fényét. „Auwi”, August-Wilhelm herceg is ott található barna egyenruhájában, s a ház asszonya, legkisebb leányával egyetemben büszkén viseli a keblére tűzött horogkeresztet.

A szalonok előkelő társaságán túl akadt még néhány ember, aki kulcsszerepet játszott a náci mozgalom és a német vezető réteg kapcsolatának megerősítésében. A legjelentősebb közülük Hermann Göring és Joachim von

Ribbentrop voltak, akik a maguk módján már felkészültek a szerepükre. Göring a haiti német főkonzul fiaként látta meg a napvilágot, s anyja szeretőjének kastélyában nőtt fel, Bajorországban. Az I. világháborúban elnyerte Németország legmagasabb katonai kitüntetését, a *Pour le Mérite* érdemrendet, majd a legendás 1. „Richthofen" vadászrepülő-század parancsnoka lett. Ekképp, bár eredendően nem tartozott a társadalom elitjéhez, hírneve minden ajtót megnyitott előtte, mi több, a *Reichstag* elnöki székébe juttatta, mely hatalomra jutásuk előtt a legjelentősebb tisztség volt a nácik kezében.

Ribbentropnak nélkülöznie kellett ugyan a katonai dicsőség fényét, de Anette von Heckell-lel*, a legnagyobb német pezsgőgyáros família üdvöskéjével kötött házassága révén Göringnél talán könnyebben jutott a felső tízezer köreibe. Ribbentrop, aki nevébe inkább vásárolta, mint örökölte a „von"-t, fél életét utazással töltötte, s megnyerő modorával rengeteg barátra tett szert. Dahlemi villája a legfényesebb bálok és a legfontosabb tárgyalások színtere volt, melyek Hitlert birodalmi kancellári kinevezéshez juttatták.

A német társadalmi elit csatlakozásának következménye, hogy a nácik hatalomra kerülése nem váltott ki különösebb hatást köreikben, az eseményt csupán az átalakulás átmeneti állapotának tekintették. Az 1933 januárját megelőző hónapokban a barna és fekete egyenruhák a társasági élet „színpadi kellékei"-vé váltak. Magda Goebbels és Anette von Ribbentrop kegyeiért a legősibb német arisztokrata családok sarjai versengtek. 1932 őszén a felső tízezer tagjai már a náci győzelem lehetőségét fontolgatták, s néhányan már helyüket keresték az új rendben.

Amint az várható volt, a náci hatalomátvétel után a náci mozgalom tömegbázisa óriásira duzzadt. A német arisztokraták egymást taposva tülekedtek a rezsim által

---

* Ribbentrop 1920. július 5-én Weisbadenben vette feleségül Anna Elisabeth **Henkell**t, a pezsgőgyáros Otto Henkell lányát – elírás (*a dig.*).

felkínált posztokért, és semmitől nem riadtak vissza, hogy megvédjék már meglévő pozícióikat. Az excsászár és a trónörökös azt remélték, a nácik segítségével restaurálhatják a monarchiát, Hitler pedig nem volt olyan ostoba, hogy kiábrándítsa őket, s elveszítse befolyásos támogatói egy részét, mielőtt megszilárdítaná saját hatalmát. A burzsoázia viselkedése semmiben sem különbözött a nemességétől. De míg ők tömegével léptek az NSDAP-be, az arisztokraták az SS-t részesítették előnyben, olyannyira, hogy egy kortárs találó megjegyzése szerint „az SS taglistái hamarosan a gothai almanachhoz [a német nemesi családok hivatalos jegyzékéhez] váltak hasonlatossá”.

A nemességgel szemben táplált megvetése ellenére Himmler elismerte értékeit, nevezetesen a tiszta származást és a földtulajdont, s arra biztatta SS-tisztjeit, kövessenek el mindent, hogy megszerezzék s magukba oltsák a „jó vért”, mely eladdig csak a nemességnek volt sajátja. 1936-ban, az SS vezérek gyűlésén így nyilatkozott:

> …Gondolok itt a porosz földbirtokos nemesség által annyira kedvelt lóversenysportra. Ha nagyítóüveg alá vesszük az illetékeseket, el kell ismernünk, akad közöttük néhány, akinek átkozottul jó vér csörgedezik az ereiben, de azt is be kell látnunk, hogy pártunk nem tett semmit, hogy sajátjává tegye e jó vért. Ez tényállás… Az ellenünk szegülők fiait s lányait kell megnyernünk eszméinknek, mely tulajdonképpen nem ütközik a nemesség által vallott eszmékkel… Nemesek társaságában gyakran megjegyeztem: „Gondolom meglepőnek találják, hogy mi is tudunk késsel-villával enni.” Először persze megütköztek azon, hogyan mondhatok ilyet, de aztán az ember legalább képes volt velük nyíltan beszélni olyan dolgokról, melyeket másképp aligha lett volna lehetősége megvitatni… Ha sikerülne magunk mellé állítani egy-két társasági embert, nem kerülne sok időbe megértetni velük: nekik is szükségük van vezetőkre… Azt akarom tehát, uraim, hogy beszéljenek *Gauleiter*eikkel s a mozgalom más vezetőivel, s mondják el nekik: feltétlenül részt kell venniük a társasági összejöveteleken. Ha ellenkeznek, azzal érvelve, hogy semmi értelme, s forradalmárokként különben sem hajlandóak reakciós elemekkel találkozni, vágjanak vissza azzal: mi nem a forradalom kedvéért csináltunk forradalmat, s – akárcsak a munkások között – ezekben a körökben is sokan vannak, akiket érdemes megnyerni ügyünknek.

E stratégia részeként 1933-ban az SS-nek sikerült ellenőrzése alá vonni az elit lovasklubokat Kelet-Poroszország, Holstein, Oldenburg, Hannover és Vesztfália legfontosabb lótenyésztő vidékein.

1938-ra az *SS-Obergruppenführerek* 18,7%-a, a *Gruppenführerek* 9,8%-a, a *Brigadeführerek* 14,3%-a, az *Oberführerek* 8,8%-a és a *Standartenführerek* 8,4%-a volt nemesi származású. Mindazonáltal a „kékvérű” SS-tisztek viszonylag nagy arányából hiba lenne arra következtetni, hogy jelentős mértékben befolyásolták volna az SS céljait vagy erkölcsi világképét. Annál is inkább, mert a számadatok korántsem tükrözik a valós helyzetet: nem beszélnek arról, a fenti rangok közül több csak puszta cím volt, valós hatalom vagy hatáskör nélkül. Bizonyos, hogy a legfontosabb tisztségeket azok kapták – legyenek bár németek vagy sem – akik az elsők között léptek a pártba, s elkötelezték magukat az eszme mellett, melyet képviselt.

Himmler célja egy „jó vérű” új elit megteremtése volt. Ezért is támogatta azokat az áltudományos kísérleteket, melyek célja a „jó vér” analizálása és faji jellemzőinek megállapítása lett volna. Erre irányult az 1931-es SS házassági rendelet is, mely házasságkötés előtt orvosi vizsgálatra kötelezte mind az SS kötelékéhez tartozó vőlegényt, mind a menyasszonyát. Mindazonáltal a gyakorlatban „jó vérű”-nek tekintettek mindenkit, aki lojális volt a párthoz, s elkötelezetten küzdött az SS céljainak megvalósításáért. A *Das Schwarze Korps* 1935. május 15-i számában a következőket olvasni:

> Új mintákat követünk, az elismerés új módját. A szó: „von” többé nem jelenti azt, amit egykor. Hisszük, hogy nemességnek léteznie kell. Nem társadalmi osztály szerint, nem a születés vagy tulajdon jogán, hanem a teljesítmény alapján… a legjobb osztály mind közül… ez a Harmadik Birodalom nemessége.

Az a tény, hogy az átmenet a régi rendből az újba éles törés nélkül ment végbe, jórészt a német elit azon tagjainak köszönhető, akik 1933. január 30. előtt beléptek a náci pártba. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy a változást senki nem érzékelte. Bella Fromm zsidóként

sokkal élesebben látta a politikában, a társadalomban és a mindennapi életben végbemenő lassú fordulatot. 1933. március 16-án így írt naplójába:

„Az volt a negyedik jótékonysági teadélutánunk, de már nem tudtam szívvel-lélekkel végezni a munkámat. Náci „hölgyek” ültek minden asztalnál. Frau Meissner [a birodalmi elnöki hivatal államtitkárának felesége] barna csillagok fényében tündökölt. Úgy tűnik, imádja Hitler köszöntésére lendíteni a karját. Fogalma sincs, milyen rosszul áll neki.” Egy évvel később, 1934. február 2-án így kommentálja a külügyminiszter, Von Neurath 61. születésnapja tiszteletére tartott fogadást:

> A legkülönfélébb fazonú és színárnyalatú egyenruhák tűntek fel mindenütt. A náci tisztek szemmel láthatóan feszengtek a nemesek társaságában. Úgy tűnik, csak akkor vannak formában, ha jelentős mennyiségű alkohol fűti őket. Hamar elveszítették uralmukat fejük és lábuk fölött, s képtelenek voltak bármilyen értelmes beszélgetésbe elegyedni a többi vendéggel. A hatalmas termetű Frau von Neurathot férje egyik fiatal munkatársa kísérgette, s bemutatta neki „a tömeget”, ahogy az asszony nevezte a nácikat. Milyen furcsa, hogy viselkedésük ellenére egyre nagyobb teret nyernek a társadalomban. Hogy mi ennek az oka? Szerintem a kíváncsiság és az izgalom, melyet a barna hordák keltenek a kívülállókban. Vagy talán mert egyszerűen boldogok, ha egyenruhát láthatnak fogadásaikon, legyenek bár barnák azok az uniformisok… Rolf [egy ismeretlen barát a nemesek köréből] és én a bálterem sarkában ücsörögtünk, s arra a következtetésre jutottunk, hogy a német társasági élet jelentősen megváltozott az elmúlt tizenkét hónapban. Ami a szemünk elé tárult, s amit addigi életünk folyamán tapasztaltunk, olyan szöges ellentétben állt egymással, hogy nem tudtuk megállni megjegyzés nélkül. „A régi eleganciának vége” – mondta Rolf szomorúan.

Az utalás a diplomáciai testületre igen jelentős. Annál is inkább, hisz még mindig ők alkották a berlini felső tízezer magvát, s mivel fő feladatuk az információszerzés volt, s akár tetszett, akár nem, kötelességük volt érintkezni az új politikai vezetéssel. Ugyanakkor azok, akik beleszülettek a berlini elitbe, számos új „jövevény” társaságában (ők a régi „gárda” azon tagjait váltották fel, akik nem feleltek meg az új rendszer követelményeinek, vagy – kisebb számban –

elutasították az új rendszert) tovább tündököltek a fogadások, vacsorák, bálok és gálák soha véget nem érő forgatagában. Már korábban is szerveztek jótékonysági gálaesteket a Von Hindenburg elnök által támogatott, „nemzeti bajtársakat” segélyező téli segély-program javára. Most Gigli énekelt az új náci téli segély pénzalapjának növelése érdekében. A társasági hölgyek pedig immáron a náci jótékonysági szervezet, az MSV (Nemzetiszocialista Népjólét) javára szervezték teadélutánjaikat.

Hitler maga is tudatában volt annak, milyen fontos, hogy reprezentációs kötelességeinek maradéktalanul eleget tegyen. Igaz, megvetette a nemességet: a *Mein Kampf*ban esetenként hajlott a kompromisszumra, főleg, ha olyan nemesekről volt szó, akik csatlakozásukkal a mozgalom ügyét szolgálhatták. Igazából – legalábbis kezdetben – gyakorta kiütközött viselkedésén a nemesség iránti kispolgári tisztelet. Első hivatalos társasági megjelenéséről, a birodalmi kancellári kinevezését követő fogadásról, melyet Von Papen alkancellár adott a tiszteletére, Bella Fromm így ír:

> Szinte nevetséges volt, Hitler milyen buzgón próbált a jelenlévő hercegek kegyeibe férkőzni. Hajlongott, bokáját lépten-nyomon összecsapta, s kis híján térdre omlott a csúnya, tagbaszakadt Luise von Sachsen-Meiningen hercegnő, fivére, George herceg és nővérük, a sachsen-weimari nagyhercegnő előtt. Lóhalálában rohant a büféhez, hogy frissítőt hozzon a hercegnőknek, s majdnem felborult székével, mikor hellyel kínálták fenséges társaságukban… Képzelni, mi történt, mikor leányai kíséretében megérkezett a roppant vagyonnal és befolyással bíró Ratibor-Corvey herceg.

Himmlerhez hasonlóan Hitler is úgy vélte, a társadalomnak szüksége van nemességre. Abban is osztotta az SS-vezér véleményét, hogy ennek az osztálynak nem származási vagy vagyoni alapon kell szerveződnie, hanem az egyének nemzetközösségi szolgálatában elért eredményei alapján. Természetesen tisztában volt vele, az „átállás” csak fokozatosan valósulhat meg, s addig is – ha érdekei úgy kívánták – kész volt szolgálni a hagyományos német elitet.

A náci mozgalom más vezető alakjai, Göring, Goebbels, Ribbentrop és – 1934 júliusában bekövetkezett haláláig – Ernst Röhm, az SA vezére aktívan részt vettek a felső tízezer életében. Az éra olyan meghatározó alakjai, mint Hess, Himmler, Frick és Rosenberg csak nagy ritkán léptek a társasági élet porondjára. Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy neveltetésük folytán ők és/vagy feleségük nem voltak „szalonképesek”, másrészt az, hogy a rendszerben betöltött politikai szerepük nem járt reprezentációs kötelességekkel. Robert Ley esete egyedülálló: ő maga meglehetősen faragatlan volt, de elegáns és rendkívül kifinomult felesége révén a legfényűzőbb bálokra és fogadásokra is meghívást kapott.

A háború kitörése teljes fordulatot hozott a felső tízezer életébe. Az elit magvát alkotó diplomáciai testület nagy része kilenc hónapon belül eltávozott. Persze azért még megvolt a lehetősége annak, hogy a szürke hétköznapok s éjszakák továbbra se nélkülözzék a luxust. Például a berlini Lutherstrasse híres étterme, a Horchers a háború alatt mindvégig üzemelt, mi több, prosperált.

A háborús esztendők során bebizonyosodott, a náci rezsim törekvése, hogy a nemességet az új náci elitbe olvassza, nem járt sikerrel. Igaz, a nemesek közül sokan szimpatizáltak a nemzetiszocialista mozgalommal, és sokan álltak zászlajuk alá, s az is bizonyos, hogy egyes náci vezetők pozíciójuk révén tagjaivá váltak a felső tízezernek. Ám mindezek ellenére e két csoport igencsak messze állt az összeolvadástól. A rezsimnek a születési arisztokráciát sikerült a legkevésbé megnyernie. Néhányan már a kezdet kezdetén gyanakvással figyelték az új rendet, és az 1930-as évek végére jelentős lett azoknak a száma, akik teljesen elfordultak tőle. Volt, aki azért, mert nem kapta meg az új rezsimben az áhított pozíciót, mások undorodtak a hatalmon lévő nácik demagógiájától s a korrupciótól, mely világukat áthatotta. Ahogyan nőtt aggodalmuk a rendszer totalitárius és – például az egyházakat érintő – forradalmi politikája láttán, úgy nőtt kiábrándultságuk is. Akadtak olyanok, mint például Otto von Bismarck unokája, Gottfried

von Bismarck-Schönhausen gróf, aki kezdetben lelkes híve volt a náciknak, belépett az SS-be, s Potsdam kerületi kormányzója lett, de hamar kiábrándult a mozgalomból, s aktív tagja lett az ellenállásnak.

A kiábrándultság fokozódásával párhuzamosan a nemességet átszövő családi és baráti kapcsolatok olyan védőburkot hoztak létre az osztály körül, melybe a rendszer már nem, vagy csak elvétve tudott behatolni. E buroknak bizonyos minisztériumokon belül, azok osztályaiban és a hivatali testületek egyes szekcióiban sikerült félig-meddig intézményes alapokra helyezkednie, melyek a rendszerrel szembeni ellenállás bázisává lettek. Az a tény, hogy a rangidős tiszteknek 1938 és 1944 között számos alkalommal figyelmeztetniük kellett volna feljebbvalóikat az államcsíny lehetőségére, s beárulniuk az összeesküvőket a *Gestapó*nak, de nem tették meg, azt bizonyítja, hogy az *esprit de corps* továbbra is ellenállt a náci uralomnak, legalábbis a legfelső szinteken.

Az arisztokrácia háború alatti életéről, kapcsolatairól olvashatunk Marie „Missie” Vassilitchikov *Berlini napló*jában. Marie egy fiatal orosz arisztokrata, aki a háború éveiben Berlinben élt és dolgozott. Írása leginkább az európai arisztokrácia „krémjét” alkotó csoporttal foglalkozik – a Hohenzollernekkel, a Wittelscbachokkal, a Metternichekkel, a Bismarckokkal, a Lichtensteinekkel, a Schwarzenbergekkel, a Fürstenbergekkel stb. – akik bár haza iránti kötelezettségüknek maradéktalanul eleget tettek, igyekeztek elhatárolódni a rezsimtől, melyet egyébiránt megvetettek. Családi és társasági nemzetközi kapcsolataik bizonyos mértékig gátat vetettek a szélsőséges nacionalizmusnak, s neveltetésükből adódóan tisztán látták s megvetették a rendszert kiszolgáló hivatalnokok, tisztviselők parvenü s nem egyszer emberhez méltatlan viselkedését. Vagyis családi és kulturális hátterük, értékrendjük, társadalmi kapcsolataik a rendszertől bizonyos mértékben elszigetelte őket, ugyanakkor néhányan – még a fontos pozíciót betöltő Bismarck-

Schönhausen vagy Fritz-Dietlof von der Schulenburg – a náci kritika célpontjaivá váltak.

Az elszigeteltség természetesen nem jelentett hermetikus elzártságot, hisz a nemesség soraiban is akadtak olyanok, akik támogatták a kormányt. Például „Missie” Vassilitchikov anyját, miután az kritizálni merészelte a németek oroszországi politikáját, Carl-Friedrich von Pückler-Burghaus gróf, gyermekkori barátjuk férje jelentette fel a *Gestapónál.* Pückler-Burghaus az SS kötelékében szolgált *Brigadeführer*ként, s ő volt a prágai német rendfőnök. Szerencsére ehhez hasonló esetek csak nagy ritkán fordultak elő: a családi összetartozástudat általában erősebb volt, mint a rendszer iránti lojalitás.

Társadalmi tevékenysége folytán ez az arisztokrata csoport a hivatalostól eltérő, külön elit réteget alkotott (előbbi fokozatosan elsorvadt a háború hatására). Tagjai nem hivatalos ebédeket, vacsorákat rendeztek a Horchersben vagy a legelőkelőbb berlini szállodákban, az Édenben, az Adlonban és a Kaiserhofban. Fogadásokat adtak a még működő latin-amerikai és spanyol követségeken, s partikon szórakoztak Potsdam és Dahlem villanegyedében. Mikor a háború Berlinben elviselhetetlenné tette az életet számára, Marie Vassilitchikov barátai kastélyaiban és palotáiban keresett és talált nyugalmat és felüdülést. 1943 februárjáig még kedvenc időtöltéséről, a síelésről sem kellett lemondania.

A háborús évek legkiemelkedőbb társasági eseménye Maria-Adelgunde Hohenzollern hercegnő és Bajor Konstantin herceg esküvője volt, melyre 1942. augusztus 31-én, a sigmaringeni kastélyban került sor. Marie Vassilitchikov így ír erről:

> Pontosan 10 órakor indultunk, jómagam Didi Tolsztojjal karöltve. A menet élén a vendégek haladtak, őket követte az ifjú pár. Végül a közvetlen családtagok. A kastélyból az udvaron és a városon keresztül vezetett az út a templomig. Úgy tűnt, a városlakók mind az utcára sereglettek, hogy láthassák az esküvői menetet, s persze nem hiányoztak a fotósok és a filmesek sem… Amikor visszatértünk a kastélyba, az ifjú pár szertartásosan fogadta a jókívánságokat, majd mindenki

> visszavonult a számára kijelölt vendégszobába. Külön csoportokban szállásolták el a helyi tisztviselőket, a törzskar tagjait, a külső vendégeket, és bennünket, a család barátait. Az ebédet a portugál szalonban (nevét pompás faliszőnyegeiről kapta) szolgálták fel. Az étel fenséges volt, a bor mennyei…

Az elit ilyesféle fényűzése haragot váltott ki a népből, melyet a náci Biztonsági Szolgálat (SD) igyekezett a lehető legteljesebb mértékben kiaknázni. 1942. március 12-én kelt jelentésük így ír:

> Egyre több panasz érkezik hozzánk a jómódú családok, mindenekelőtt a fiatal nők hivalkodó életmódja miatt, különösen a téli üdülőhelyek környékéről. Kétségtelen, hogy a szóban forgó hölgyek méregdrága sífelszerelésükkel, napbarnítottan valóban provokálóan hatnak dolgozó honfitársainkra. Nem beszélve arról, hogy délre utazó katonáinknak legtöbbször a zsúfolt vonatok folyosóin állva kell megtenniük a hosszú utat, míg a hölgyek odabenn a fülkékben tereferélnek vagy éppen bridzseznek. Az emberek nem értik, az állam miért nem tesz semmit ezen állapot megszüntetésére, s biztosítja, hogy ezen honfitársaink olyan életet éljenek, mely összhangban van a közösség más részének (Berlin, München, Bécs, Stuttgart) életstílusával.

Goebbels, aki egyre inkább a birodalom erkölcsi vezetőjének szerepében tetszelgett, különösen érzékenyen reagált a „nép hangjára”. 1943 márciusában például megpróbálta bezáratni a Horcherst, de e törekvésében Göring, aki Goebbelsszel ellentétben nagy ínyencként a Horchers törzsvendége volt, megakadályozta. És itt a lényeg.

A náci vezetők többsége maga is hivalkodó életet élt, Hitler és Bormann rosszallása ellenére, akik szerették volna, ha a birodalom első emberei jó példával járnak elöl. Ekkorra azonban, bár két csoport – a náci vezérek és a hagyományos német elit – ugyanazokat az éttermeket és szállodákat látogatta, külön szórakoztak. A felső tízezer az 1930-as évek végéig ismert formájában, melynek alapját társasági érintkezésük jelentette, megszűnt létezni.

Felhasznált irodalom:

Bella Fromm: *Blood and Banquets* (New York, 1942); Michael Kater: „Hitler in a Social Context”, *Central European History,* vol. 14 (1981); Jeremy Noakes: „Nazism and Revolution”, in N. O’Sullivan (szerk.), *Revolutionary Theory and Political* Reality; ibid., „German Conservatives and the Third Reich: An Ambivalent Relationship”, in M. Blinkhorn (szerk), *Fascists and Conservatives* (London, 1990); *The Berlin Diaries of Marie „Missie” Vassilitchikov,* 1940-1945 (London, 1985); Herbert Ziegler: *Nazi Germany’s New Aristocracy: The SS Leadership, 1925-1939* (Princeton, 1989); Hellmuth Auerbach: „Hitlers politische Lehrjahre und die Münchener Gesellschaft 1919-1923” in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 25 (1977); Martha Dodd: *My Years in Germany* (London, 1939); Gerhard Grainer, Magnus *von Levetzow. Seeoffizier, Monarchist und Wegbereiter Hitlers. Lebensweg und Ausgewählte Dokumente* (Boppard, 1982); G. H. Kleine: „Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus” in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 26* 1978, 100-141; *The Berlin Diaries of Marie „Missie” Vassiltschikov, 1940-1945* (London, 1985); Albrecht Tyrell: „Der Wegbereiter. Hermann Göring als politischer Beauftragter Hitlers in Berlin 1930-1933” M. Funke: *Demokratie und Diktatur, Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland. Festschrift für Karl Dietrich Bracher* (Düsszeldorf, 1987), 178-197.

Fordította: Vágó Tímea

IV. FEJEZET – **ELŐFUTÁROK ÉS VÉGREHAJTÓK – A NÁCI RASSZIZMUS MEGÉRTÉSE**

(Paul Weindling)

A II. világháborút követően egy amerikai titkosszolgálati ügynök, aki a berlini, Vilmos császárról elnevezett antropológiai, fajegészségtani és az emberi öröklődéssel kapcsolatos kutatásokat végző intézetet vizsgálta, a következő kijelentést tette: „egy német tudós ezerszer bűnösebbnek számít, mint egy őrült SS-tiszt”. Bár az orvostudománnyal és a biológiával kapcsolatos emberi kutatásokat tekintve, valamint az elmebetegek és a zsidók, cigányok és szlávok megölésének igazolásával a náci Németország élen járt, egészen a nyolcvanas évekig alig foglalkoztak az orvosok, biológusok, antropológusok szerepével a náci faji politika kialakítását és végrehajtását illetően. A hidegháborús időszakban a faj egészségtan az orvostudomány és a közegészségügy törvényes ágának számított, és élesen megkülönböztették a nem tudományos faji ideológiától. Azzal, hogy csak néhány bűnösnek számító orvosra és embereket „élveboncolóra” terelődött a figyelem, általában nem helyeztek nagy hangsúlyt a tudomány és az orvosok szerepének vizsgálatára. A bűn terhét így a faj ideológusoknak kellett viselniük. Elkerülte a figyelmet, hogy a faj egészségtannal foglalkozók az állam közegészségügyi és a jóléti intézményeit katonai célokra használták fel azért, hogy Németországot egy széles körű orvosi utópia kísérleti terepévé tegyék, melyben a jövőbeli generációk testi és lelki egészségére, valamint szaporodására helyeztek elsősorban hangsúlyt.

A náci rasszizmust legtöbben a faji tisztaságról, a kulturális újjászületésről szóló német ideológia populista verziójaként értelmezték, melyben az iparosodás előtti

társadalom ősi, vidéki élettel kapcsolatos és arisztokratikus értékeihez tértek vissza. A történészek kevesebb figyelmet szenteltek a fajelmélet más változatainak, például annak, melyet tudósokból, orvosokból és szociálpolitikával foglalkozó szakemberekből álló csoportok hirdettek a szociális modernizáció érdekében. Egészen mostanáig figyelmen kívül hagyták a nácizmus szakmai és tudományos elitjének változatos összetételét és befolyását. A bűn terhét teljes egészében a pártokban politizáló, rasszista ideológusokra helyezték. Annak, hogy csak néhány bűnösnek tartott orvosra koncentráltak, az lett az eredménye, hogy nem tanulmányozták a náci időszak hagyományos tudományos életét, valamint az orvostudomány eredményeit egészen mostanáig, amikor néhány történészi tanulmány felvetette a szakmabeliek valós hatalmának és befolyásának kérdését. Az egyetlen nemzetből álló társadalom fogalma, vagyis a *Volksgemeinschaft* központi szerepet kapott a náci propagandában és a fajelmélettel kapcsolatos politikában, és ezt csak tovább erősítette a német faj tisztaságáról szóló ideológia. A nácik megpróbálták a társadalmi egységgel kapcsolatos felfogásukat a közemberek tudatába vésni, a közös ősi gyökerekre, a közös vérre és genetikai örökségre történő szakadatlan utalásokkal is. A népesedéspolitika felhívása a nagy, sokgyermekes német családokért egyben burkolt utalás arra az állami igényre, hogy befolyásolják a nők életét, és felállítsák annak a családképnek a modelljét, amit majd a szociálpolitika alapjának tekinthetnek. A nagycsaládokból természetesen következett az élettér *(Lebensraum)* igénye, ami a területi terjeszkedés igazolásaként igazán hasznos volt. Ha figyelembe vesszük a kisebbségben élő német etnikai csoportok szétszórtságát egész Közép- és Kelet-Európában, a faji ideológia nemcsak a náci Németország katonai terjeszkedését legitimálta, hanem az azt követő könyörtelen brutalitást és gyilkosságokat is.

Széles körű programmá vált azoknak a kiirtása, akiket veszélyesnek tartottak a faj biológiai és kulturális egységére nézve. A faji kórtant nagyvonalúan alkalmazták

nemcsak az úgynevezett „idegenek”, főleg a zsidók és más etnikumok, mint a cigányok és a szlávok ellen, hanem az „aszociálisok” ellen is, akik közé a testileg, lelkileg betegeket és nyomorékokat, a homoszexuálisokat, a hajléktalanokat és a bűnözőket sorolták. A népesedéspolitika azt jelentette, hogy a nőket vagy belekényszerítették az anyaságba, vagy „fajegészségügyi” okokból abortusznak és sterilizációnak vetették alá. A normáktól eltérő vonásként értelmezték az alkoholizmust, a dohányzást, a munkakerülést vagy a gyengeelméjűséget is. Sőt, volt rá eset, hogy náci párttagokat rángattak bíróság elé sterilizálás céljából, de néhány „fajegészségőr” burkoltan célzott arra, hogy maga Hitler is degenerált pszichopata. Ebből azt az érdekes következtetést vonhatjuk le, hogy a fajelmélet, bár eredetileg egyesítő ideológiának szánták, végső soron megosztotta a társadalmat, hiszen a degeneráltak körét annyira kiterjesztették, hogy ez az elit társadalmi csoportok megosztottságát is nagyban előmozdította.

Mivel a náci faji ideológia csak az osztályból álló társadalomról, a *Volksgemeinschaft*ról szóló unalmas szólamok része volt, a történészt nem szabad, hogy elcsábítsa a propaganda – nem szabad, hogy azt higgyük: a faj egynemű, standardizált, egyszerű és magától értetődő fogalom. Habár egyetértés mutatkozik abban, hogy a náci Németország politikai struktúrája megosztott és hatáskörileg egymást átfedő intézményekből állt, a náci faji ideológiát mégis sokszor a német faj tisztaságának végletekig leegyszerűsített fogalmaival értelmezik. Kissé ironikus azt látni, hogy az egymással versengő politikai képződményekkel, regionális különbségekkel és a gazdaság különféle szektoraival kapcsolatban egyébként átlagos történelmi kutatás egészen mostanáig egyetlen olyan munkát sem tud felmutatni, amely a náci faji ideológia kialakulásának részletes elemzését adná. Kirívó ellentmondásokhoz vezet a változatos politikai felépítmény és az egynemű faji ideológia egymás mellett élését feltételezni; ha a náci állam „faji államnak” nevezhető, akkor azokat a kialakuló ideológiai erőket kell górcső alá

vennünk, melyek a fejlődés további menetét is meghatározzák. Sőt, ha átlépjük Németország határait, és figyelembe vesszük a különböző fasiszta államok és mozgalmaik mögött felsejlő, sokféle jellegzetességgel bíró ideológiai összetevőket (elsősorban Olaszországban, ahol az antiszemitizmusra buzdító faji propaganda nem kapott nagy teret, annál inkább kimutatható a „faj" szerepe a születésszabályozásban, az anyákkal és a gyermekekkel kapcsolatos szociálpolitikai törvénykezésben) nos, akkor nyilvánvaló a nácizmus különböző faji ideológiáiból levezethető történelmi lehetőségek széles tárháza.

Az egymással szembenálló elemeket és érdekeket tartalmazó faji ideológia és mozgalmak léte felveti azt a kérdést, hogy vajon a nácik sajátították-e ki maguknak azt a faj egészségügyet, mely egyébként a népesség biológiai értelemben történő kategorizálásához, bebörtönzéséhez és sterilizációjához vezetett volna, mint az Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban is történt, de feltartóztatta volna az antiszemitizmust és a fajirtást.

Vagy a tudományos társadalom feletti demokratikus ellenőrzés megszűnte tette lehetővé, hogy a fajegészségügyből, vagy tágabb értelemben a biológiából és az orvosi kutatásokból származó kényszerítő (és sok esetben halálhoz vezető) intézkedések lehetősége valósággá vált? Ezek a kérdések még bonyolultabbá válnak, ha nem hagyjuk figyelmen kívül azt a tényt, miszerint a nácik éveken keresztül hatalmas összegekkel támogatták a biológiai kutatóprogramokat (melyek közvetlen eredménye jó néhány etológiai, vírustani vagy humángenetikai felfedezés) – amit egyébként a faji állam erőteljes kiterjesztésének is tekinthetünk. Minthogy Hitler és Himmler hajlamosak voltak egybegyúrni a tudományos faj egészségügy különböző elképzeléseit a német faj tisztaságáról szóló misztikus fogalmakkal, így az a mód, ahogyan a rasszizmus egymással szembenálló típusai egymásra hatottak, lehetővé teszik azt is, hogy megfigyelhessük: hogyan manipulálhattak és ellenőrizhettek a náci vezetők egymással teljesen ellentétes

társadalmi érdekeket. A fajvédőknek különböző céljaik voltak: néhányan elsősorban antiszemitának vallották magukat, mások a vidéki paraszti életformával kapcsolatos utópisztikus gondolataikat fejtették ki, mint H. F. K. „Rassen” Günther, aki az ipart kórosan degeneráló tényezőnek tartotta, míg a jóléti társadalom szószólói éppen a vidéki népességet támadták, annak lassú észjárása és „beltenyészetre” való hajlama miatt.

A kérdés az, hogy vajon a náci faji politika felelt-e meg a tudományos kutatók szándékainak, akik egy magas szinten ellenőrzött diktatúrát szerettek volna megvalósítani, ahol a polgári törvények helyett a biológia törvényei diktálnak, vagy a nácik követelték, hogy a „fajegészségőrök” csapata támassza alá a százezrek halálos ítéletét jelentő terveket? Ahhoz, hogy megérthessük a fajegészségügy helyzetét a náci birodalomban, meg kell vizsgálnunk annak németországi történetét, egészen az 1880-as évektől. 1933-ban, autonómiájuk kivívása és tekintélyük megalapozása érdekében, a „faj egészségőrök” éppen tekintélyes tudományos múltjukra hivatkoztak. A visszatekintés nemcsak azoknak a rasszista csoportoknak a változatait mutatja meg, melyek átalakulása folytatódott a náci időszakban is, de megfigyelhetjük azokat a társadalmi folyamatokat is, melyek felemelték a faj egészségtant és a rasszizmus rokon formáit. A faj egészségtan eredetének vizsgálata utal arra is, hogy az osztálykonfliktus feloldására hogyan kínált alternatív megoldást – nemcsak a nácizmus más útjait kereső revizionista szocialisták tartották ugyanis fontosnak, hanem a feministák és a szociálpolitikai intézkedéseket követelő mozgalmak is.

Az 1880-as és az 1890-es évek Németországban a gyors iparosodás évtizedei voltak – a legnagyobb városokban nőtt a népesség a legnagyobb mértékben, és ezzel párhuzamosan megjelentek a lakosság testi és lelki hanyatlásával kapcsolatos félelmek. Olyan krónikus betegségeket, mint például a tuberkulózist, az alkoholizmust és a szexuális úton terjedő nemi betegségeket (abban az időszakban mind gyakori volt a

fiatalok és a diákok között) a „faj mérgének” tekintették, melyek a jövendő generációk egészségét veszélyeztetik. A városi elkorcsosulás elleni tiltakozásként megjelentek az utópisztikus tanokat hirdető közösségek. A természet értékei (a nap, a levegő, a fény) szolgáltak tanaik alapjául, fontosnak tartották az életmód átalakítását, a nudista fürdőzést és a biokertészetet. Sok fiatal művész, diák és orvos szállt szembe az ipari társadalom erejének növekedésével és Bismarck antiszocialista, elnyomó politikájával. A diákok egy csoportja létrehozta a „pacific” (békés) társaságot, és pénzt gyűjtött, hogy elküldhessen egy orvostanhallgatót, név szerint Alfred Ploetzt az Egyesült Államokba, hogy ott tanulmányozza az utópisztikus elveken létrehozott településeket. Miután egy ideig egy Iowa állambeli telepen dolgozott, Ploetz azzal tért haza Németországba, hogy elítélte az egalitarianizmust, és helyette felvázolta egy olyan „faji kolónia” tervét, melynek fő célja a városi életben eltűnt ősi, faji erő, egészség visszanyerése volt. A társadalom megmentéséhez és annak eléréséhez, hogy a jövendő generációk testileg-lelkileg egészségesek legyenek, a biológia szolgált forrásul. Az életmódreform utópisztikus értékeit tudományos alapokra kellett helyezni. Itt van a gyökere Ploetz új filozófiájának „a faj higiéniájáról” – ezt az új fogalmat először 1895-ben használta munkáiban.

Nagy volt az igény a városi mocsokból és betegségekből származó társadalmi problémák tudományos megoldására, ugyanúgy, mint annak a liberális individualizmusnak a kiküszöbölésére, mely emberi életeket tett tönkre, és fontos nemzeti és társadalmi érdekeket hagyott figyelmen kívül. Mint a társadalmi korporativizmus tudományosan megalapozott hitvallása, szelektív jóléti intézkedéseket sürgetve, hogy elősegítse a jövőbeni generációk egészségét és állóképességét, a fajegészségtan a revizionista szocializmus biológiailag megalapozott válfajaként jelent meg. Még olyan ortodox szocialisták is, mint August Bebel és Karl Kautsky nagy érdeklődést mutattak a faj egészségtan iránt, és nem kevés korai „fajegészségvédő” egyben szocialista aktivista is volt –

például Ludwig Woltmann, aki 1903-ban politikai antropológiával foglalkozó lapot indított. Ploetz úgy vélte, hogy minél inkább megértik a gyenge utódok szaporodásának biológiai okait, annál kevésbé lesz szükséges a túlélés érdekében folytatott harc szélsőséges eszköze, a gyengék megsemmisítése. Úgy vélte, hogy az egészséges módon szaporodó sejtek kiválasztódásának ellenőrzésével megállapítható a szaporodás higiéniájának tudománya. Ploetz tudományos megoldásokat javasolt társadalmi problémákra – vitatta az oktatás, a nemek kiválasztásának jelentőségét, valamint Francis Galton arra vonatkozó javaslatát, hogy a házasságot csak öröklődéstanilag egészségesek köthessenek.

A terápiás orvostudomány fejlődését és a betegbiztosítás kiterjesztését okolták azért, hogy a gyengéket és a társadalom „korcs” elemeit életben tartja. Ezért egy másik fiatal orvos, Wilhelm Schallmayer azt javasolta, hogy az úgynevezett „egészségügyi útlevél” és évenkénti, kötelező orvosi ellenőrzés bevezetésével kísérjék figyelemmel a társadalom egészségügyi állapotát (a kis könyvecskékbe hivatalosan bejegyeztek volna minden betegséget). Az orvosok így állami hivatalnokok lettek volna, a hagyományos orvos-beteg kapcsolat pedig elveszti a jelentőségét. Az államnak való elkötelezettségük így azt jelenthetné, hogy a jövőbeli generációk érdekében működne az orvostudomány.

Később lassú átalakulás figyelhető meg az utópisztikus ellenkultúráktól afelé, hogy a társadalom egészét próbálják megváltoztatni biológiára és orvostudományra építő szociális törvénykezéssel. 1905-ben, amellett hogy útjára indított egy szociál- és fajbiológiával foglalkozó lapot, Ploetz megalapította a Német Fajhigiéniai Társaságot, melynek tagjai jórészt orvosok és biológusok lettek. Miközben visszautasította a kulturális mítoszokra és pszichológiai sztereotípiákra építő faji eszméket, Ploetz biológiai alapon próbálta meghatározni a fajt – hogy elmozdítsa a faj állandó kategorizálását a *Vitalrasse* dinamizmust sugalló fogalma felé, mely a mendeli genetikára és szaporodásbiológiára

épült. A mendeli törvények újrafelfedezése az öröklődés apai és anyai ágának elemzését jelentette sok olyan súlyos orvosi probléma esetében, mint pl. az agyvérzés, a rövidlátás, a rák vagy a tuberkulózis, de néhány más jellegzetesség esetében is, mint az ikrek születésének gyakorisága (Wilhelm Weinberg munkássága) vagy olyan pszichológiai rendellenességek megfigyelésében, mint a skizofrénia (Ernst Rudin statisztikai megfigyelések alapján kötelező sterilizációt követelt). Néhány kutató felhívta a figyelmet arra, hogy ha csak a betegségek egyedi előfordulásaira koncentrálnak, akkor nem tudnak alapos következtetéseket levonni azok elterjedtségére és terjedésére vonatkozóan. Az egész népességet felölelő kutatásokat és olyan intézkedéseket sürgettek, melyekkel a jövő generációinak egészsége biztosítva lenne. Ez a gondolkodásmód teljesen háttérbe szorította az egyén egészséghez való jogáról és szabad (a szaporodást illetően is) választásáról vallott liberális elveket. A fajvédő tudomány a társadalom autoriter és kollektivista formáját támogatta, de az is igaz, hogy maga is sokféle politikai csoportosulás számára volt vonzó. Bizonyos fajvédők (pl. Schallmayer) felajánlották szolgálataikat a szaporodás ellenőrzésére, mintegy lehetőségként, hogy kiküszöböljék a szegénységet és a betegséget a jövendőbeli generációk életéből.

A fajegészségtan jelenléte, melynek képviselői között történetesen zsidók és félzsidók (pl. Weinberg) is voltak, a nem faji, hanem társadalmi biológia iránti fokozott érdeklődést jelzi; amikor biológiai kategóriáknak megfelelően elemzik a népesség egyes csoportjait és az orvosi problémákat. Miközben Ploetz hivatalosan szerette volna megőrizni a faj egészségtant a szervezett antiszemitizmustól függetlennek, addig valójában ő is és jó néhány más képviselő is antiszemita volt – a müncheni Fajhigiéniai Társaságnak például volt egy titkos, belső „északi germán” köre. Kijelenthetjük tehát, hogy a fajideológia eltérő változatai között igen összetett kölcsönhatás alakult ki. Ploetz kritikusan szemlélte a Gobineau Társaság munkáját és olyan rasszista filozófusok

tevékenységét, mint pl. a Gestalt-elméletet magáénak valló Christian von Ehrenfels, aki támogatta a poligámiát. Szerette volna elszigetelni őket, de egyúttal jó kapcsolatra törekedett vezetőikkel. Kétértelműség jellemezte a feministákat is, főleg a nietzschei radikális Helene Stöckertet, aki az „Anyaság Védelméért és Társadalmi Reformokért Ligát" vezette.

A 20. század kezdetén tehát egymással versengtek a faj- és társadalombiológiára, higiéniai és szexuális reformokra épülő elképzelések. Mind megegyeztek viszont abban, hogy központi problémának tartották a szaporodással kapcsolatos és demográfiai kérdéseket, mint a megoldás kulcsát a bűnözés, a szegénység, a betegségek társadalmi problémáira. Az abortusz, a szexuális úton terjedő betegségek, melyek veleszületett szifiliszt és sterilitást okoznak, és a születésszabályozás központi témák lettek a vitákban. Biológiai okokkal magyarázták a homoszexualitást is – gondoljunk csak pl. Magnus Hirschfeld elméletére az ún. harmadik nemmel kapcsolatban. A faj egészségtan munkatársai jól kidolgozott szociális intézkedésekkel támogatták az anyaság intézményét – nem keveset a feminista szervezeteknek köszönhetően –, különféle anyasági segélyeket vezettek be. Eugen Fischer antropológus, miután visszatért a német fennhatóság alatt álló Délnyugat-Afrikából, ahol a rehoboth kevert fajú törzset tanulmányozta, egy országos jellegű intézmény létrehozására szólított fel, mely az emberi öröklődést vizsgálná, hogy összefüggést keressen a származástan és bizonyos betegségek között. 1912-ben állami egészségügyi hivatalnokok feltették a kérdést, hogy a degeneráció milyen mértékben oka a csökkenő születéseknek. Az öröklődéstan nem csak az orvostudományt hatotta át, de a központi állami adminisztráció is elkezdett foglalkozni vele.

Az I. világháború alatt az állam megpróbálta kiterjeszteni az egészségügyi és szociálpolitikai ellátást – így gyakorlatilag a háborút tekinthetjük a fajegészségtanilag megalapozott jóléti állam életrehívó-

jának. A Fajhigiéniai Társaság egyik szárnya a jóléti állam elkötelezettjévé vált, és támogatta azt a népesség-politikát, mely megpróbálta növelni a születések számát. A politikai szempontból szélsőjobb másik szárny külföldi területek meghódítását követelte az „élettér” *(Lebensraum)* elmélet kapcsán. A faj tisztaságát védő rasszisták elborzadtak attól, hogy a társadalom legnagyobb állóképességgel rendelkező tagjait mészárolták le a világháborúban, de rendkívül lelkessé váltak, ha az új területek meghódítása került szóba. Bár a húszas években az egyesített nemzetről alkotott elképzelések csupán „biológiai” harcukat vívták a túlélésért, és az élettér kiterjesztése csak a szélsőjobboldal kollektív emlékezetében létezett (később a nácizmus vette át), mindez nem homályosíthatja el a „fajegészségőrök” konfliktusait.

Azzal, hogy a weimari időszakban az állam felelősséget vállalt a jóléti intézményekért, megnyitotta az utat az államilag támogatott faj egészségtani kutatásokhoz és az orvosi rendelők kialakításához. Egy időre a Német Fajhigiéniai Társaság irányítását vezető orvosi tisztviselők vették át, akik a faj egészségtant a háború utáni újjáépítési politika részeként kezelték, hogy legyőzzék az éhínséget és pótolják a háborús veszteségeket. A jóléti állam megteremtését előirányzó egészségügyi adminisztráció Poroszországban (a Katolikus Középpárt egészségügyi minisztere vezetésével) és a szocialisták vezette Szászországban volt a legaktívabb. Új egészségügyi központok nyíltak, ahol házasság előtti tanácsadó intézetek működtek, s születést megelőző fajegészségtani vizsgálatokat végeztek. Öröklődéstani adatbankot hoztak létre, mely összegyűjtötte az egészségügyi központokból, az iskolákból, a rendőrségtói, az egyházaktól és a kórházaktól származó adatokat. A cél az öröklődés prognosztizálása volt, pontosabban az adatok tanulmányozásától azt remélték, hogy előbb-utóbb hatékony orvosi és bűnmegelőzési módszereket alkalmazhatnak. Az állami hatóságok támogatták „a biológiai népesség teljes körű felmérését”. Például a szász fajegészségtan-kutató, Eugen Fetscher feljegyzéseket készített a pszichológiai

rendellenességekről, az alkoholizmusról, különféle jellemvonások gyakoriságáról, valamint a szexualitással kapcsolatos témákról. A fajegészségtan egyetemi tantárgy lett. Walther Haeckner hallei genetikus tanítványai között megtalálhatjuk Heinrich Himmlert (aki mezőgazdasággal kapcsolatos tanulmányokat folytatott, később az SS vezetője) és Joachim Mrugowskyt (aki a *Waffen-SS* Egészségtani Intézetének első embere lett). A hétköznapi politikai élet tele volt a faj elmélettel kapcsolatos fogalmakkal – a feministák, a szocialisták, a szociálpolitika szakértői, a szélsőjobboldal képviselői heves vitákat folytattak a faj egészségtanról, a szexualitással és szaporodással kapcsolatos kérdésekről. A születésszabályozás, a sterilizáció és az abortusz a politikai viták kereszttüzébe került. Az élettér elmélete mellett elsősorban azok érveltek, akik szerették volna szétszórni a nagy népsűrűségű városok (gyakran jórészt szocialista) lakóit vidéki településekre, de támogatták a diplomaták is, akik Kelet-Európa szétszórtan élő német kisebbségi csoportjait látták el irodalommal és anyagi támogatással.

A biológia és a politika kapcsolatának csúcspontja az 1927-es év volt, amikor Berlinben megnyitották az antropológiai, emberi öröklődéstannal kapcsolatos és a fajegészségtani kutatásokat végző, Vilmos császárról elnevezett intézetet, mely gyakorlatilag a fajegészségtan nemzeti intézete lett. A világgazdasági válság idejére a légkör kedvezően alakult ahhoz, hogy a Vilmos válság idejére a légkör kedvezően alakult ahhoz, hogy a Vilmos Császár Intézet tudományos munkatársai kidolgozzák a tudományos diktatúrához vezető terveiket. A faj egészségtan szakértőinek kellett kezelni a szegénység elsődleges okait és az ezzel kapcsolatos betegségeket – így a fajegészségtan egyesítette a szociálpolitika biológiára alapozott elképzeléseit. Jutalmakkal igyekeztek ösztönözni a többgyermekes, „fajegészségtanilag” egészséges családokat, azok esetében pedig, akik az elképzeléseik szerint kevesebb értékkel bírtak, sterilizációval vagy más fajegészségtani eszközzel igyekeztek megakadályozni a szaporodást. A liberális politikai gazdaságtan kategóriáit

így az emberi erőforrással történő gazdálkodás biológiai fogalmaival helyettesítették, pontosan úgy, ahogyan a faj egészségtan és az orvosi ellenőrzés koncepciója kiszorította az egyén jogait. Ahogyan Karl-Heinz Roth megfogalmazta, a faj egészségtan a szegénység, a betegség és a bűn társadalmi problémáira szolgált „végső megoldásként”. Míg a szélsőjobboldali csoportoknál egyre inkább tért hódított a rasszizmus, a weimari „fajegészségőrök” elsősorban azzal foglalkoztak, hogy tudományos megoldásokat találjanak társadalmi problémákra, így szembehelyezkedve azon szocialista követelésekkel, melyek a vagyon és a termelőeszközök újraelosztására vonatkoztak.

Mégis, a fajegészségtan, mint a kapitalista társadalmi modernizáció programja nem kínál megfelelő magyarázatot az antiszemitizmus és a rasszista ideológiák kulturális erejének növekedésére. A Vilmos Császár Intézet kifinomult genetikai kutatásaival szemben Hitler faji alapokra helyezett biológiája tudományosan elavult volt, és sokkal inkább kötődött a misztikus német és északnémet faji tisztaságról szóló népszerű elképzelésekhez. A müncheni puccs után történt bebörtönzése alatt Hitler hozzájuthatott Baur, Fischer és Lenz az emberi öröklődésről és fajegészségtanról szóló tankönyvéhez, de annak fajegészségtani gondolatai nem voltak nagy hatással Hitlernek a faji tisztasággal kapcsolatos elképzeléseire, talán csak a sterilizálás lehetőségét mérlegelte, vagy a szifilisz problémáját vette figyelembe a könyvből. Burleigh és Wippermann megfontoltan hozzáteszik, hogy Hitler rasszizmusának megvoltak a maga belső ellentmondásai – nem tudni pontosan ki(k) volt(ak) a forrása(i), valamint a faji törvényekkel kapcsolatos politika alakulásának sok kritikus pontját sem tisztázták még. Hitler 1924-ben írt *Mein Kampf*jában a fajok keveredését helyezte középpontba – a fajok közötti házasság ördögi mivoltát hangsúlyozta, mivel az sterilizáláshoz vezet; ám nyilvánvalóan nem volt tisztában a jelenség részletes genetikai hátterével. A fenti tétellel az 1935-ös nürnbergi törvények között találkozunk újra, ahol már büntethetőnek nyilvánították a fajok közötti házasságot. Hitler és Himmler megvetéssel nézték a

csigalassúsággal fejlődő orvostudományt, és egyre jobban sürgették egy új, dinamikusabb, célirányosan dolgozó tudományos csoport kialakítását. A rasszizmus a közegészségügyi hatóságokra támaszkodott, hogy kiszűrje a társadalomból a fajilag, társadalmilag és orvosilag nemkívánatos elemeket, és hogy végrehajtson olyan intézkedéseket, mint a sterilizáció, vagy végső esetben az említettek megölése.

A faj egészségtan megosztottságát jól tükrözi „az árja faj német ágának” fogalmával kapcsolatban megjelent bírálatok sora. Az antropológia szakértői Németország kevert faji összetételére utaltak, és bizalmas körökben (saját kárukra) rámutattak arra is, hogy Hitler például a sötét alpesi fajhoz tartozik, pszichopata és hisztérikus jellemvonásokkal. Annak ellenére, hogy a fajegészségtan kutatóinak nagy szerepe volt az 1933 júliusában elfogadott, az örökletes betegségekkel születő gyermekek kiszűrését célzó törvény megfogalmazásában, nem sikerült elérniük az annyira óhajtott szakértői diktatúrát a náci államban. Felszínre kerültek bizonyos feszültségek a náci fajelmélet és olyan szociobiológiai intézkedések között, mint a sterilizációs törvények. Itt említhetjük meg a Birodalmi Orvosok Szövetségének elnökét, Gerhard Wagnert, aki tiltakozott bizonyos náci párttagok erőszakos sterilizálása ellen, amit a mendeli pszichiátriára építő veterán kutató, Ernst Rudin javaslatára meghozott törvény alapján végeztek el. A náci államnak is érdekében állt a fajegészségtan szakértői között kialakult megosztottság fenntartása, mert a sokféle tudományos álláspont – ami egyébként pontosan megfelelt a náci Németország összetett politikai struktúrájának, ahogyan történészek ezt kiemelik – a rasszista politika radikalizálódását eredményezhette. Például Wagner ezt a megosztottságot úgy használta ki, hogy az elmebetegek és mozgásképtelen gyermekek megölését a napi politika szintjére „emelte”. A „fajegészségőröknek” egyre inkább figyelniük kellett a náci párt, az állam és az SS soraiból érkező rasszista „kívánságokra”, ha meg akarták tartani pozíciójukat, így nem meglepő, hogy a faj egészségtan szakértőinek

társadalmi programjában szép lassan túlsúlyba kerültek a rasszista fogalmak.

Néhány évvel ezelőtt Müller Hill genetikus mutatott rá arra, hogy olyan vezető SS-orvosok, mint pl. Josef Mengele szoros munkakapcsolatban voltak a humángenetika legnevesebb képviselőivel. Tudomásunk van arról is, hogy a nácik támogatták a kutatást olyan területeken, mint a népességgenetika, például Tymofey Resszovszki szovjet genetikus a háború alatt Berlinben maradt kutatóként, de említhetnénk Konrad Lorenzet is, akinek igazolt tudományos tételét, miszerint az állatok háziasítása azok elkorcsosulásához vezet, az emberi társadalomra is alkalmazták, azt a következtetést levonva, hogy az örökletes betegségekben szenvedő pácienseket nem volna szabad kezelni. Müller Hill munkájával kapcsolatban az egyik probléma az, hogy a náci rasszista gépezet különböző szintjei között nem tesz különbséget. Munkája jó példája az értelmező megközelítésnek, melyet leginkább a következő náci előírással jellemezhetünk: a főzésnek sokkal gazdaságosabb és táplálóbb módja az, ha csak egyetlen fazekat használunk; vagyis: a *homogén* fajideológia részeként lát *minden* „fajegészségvédőt”. Az, ha valaki közülük támogatta a skizofrének kötelező sterilizációját, még nem feltétlenül jelentette azt, hogy támogatta a kiirtásukat is a „T-4 eutanáziaprogram” kapcsán. Müller Hül és Robert Proctor (aki a náci fajhigiéniáról írt áttekintő jellegű munkát) minden „fajegészségvédőt” és rasszistát ugyanabba a történelmi „olvasztótégelybe” helyez, függetlenül azok különböző politikai nézeteitől és politikai kapcsolataitól.

Példaértékű Wilhelm Weitz esete, aki a náci időszakban a humángenetika egyik klinikai kutatója volt. Munkáját egyre több pénzzel támogatták, és egyre több területen igényelték kutatásait, mert a náci közegészségügyi szerveknek genetikusokra volt szüksége a sterilizációról döntő bíróságokban. 1936-ban a Hamburgi Egyetemi Kórházban Weitz ikerszületésekkel és öröklődéstannal foglalkozó részleget alapított, ami aztán nyolcezer

ikerpárról gyűjtött össze adatokat. Weitz kiállt amellett, hogy a német orvosoknak kötelessége megvédeni a népességet az örökletes betegségektől. Hitt abban, hogy alig van olyan betegség, amely mentes lenne örökletes tényezőktől, de foglalkozott az öröklődés és a környezeti tényezők kapcsolatával is. Létrehozott egy központi nyilvántartó hivatalt – mely 1939-ben már több mint egymillió orvosi jelentést tartalmazott – azért, hogy kiszűrje a monozigóta ikertestvéreket*. Az adatbankot a rendőrség és a szociálpolitikai dolgozók is használhatták. Weitz ki akarta terjeszteni a kötelező sterilizációt a neurológiai esetekre is. 1937-ben belépett a náci pártba, majd 1938-ban az SS-be. De éppen ezt a genetikust vádolta meg egy náci tisztviselő azzal, hogy képtelen megérteni a náci ideológiát. Weitz 1943-ban távozott az SS-től, nyilvánvalóan azért, mert egyik munkatársa tájékoztatta őt a holocaustról. Lemondása jó példa arra, hogy a náci orvosi programokban való részvétel alapvetően önkéntes jellegű volt. Függetlenül a fentiektől, Weitz tovább folytatta az adatbank gyűjtőmunkáját.

Weitz esete azt sugallja, hogy ha csak a fajegészségtanra helyezzük a hangsúlyt, nem érthetjük meg teljes egészében a náci rasszista politika mechanizmusát. Mindenféleképpen figyelembe kell vennünk a rasszizmus más típusait, valamint a náci faji utópia végső céljait is. A holocaust természetesen nem nevezhető mindentől független folyamatnak, de nem is egy egységes hatóság egységes programja alapján végrehajtott akció – bár hozzá kell tennünk, az SS közel került ahhoz, hogy megszerezze a fenti minősítést. Sokkal inkább a népességtervezés hatalmas léptékű programjának tekinthető, melynek során Kelet-Európából eltávolították a lakosság egy részét, és helyükre németek betelepítését tervezték. Antropológusokat alkalmaztak arra, hogy figyelemmel kísérjék a lakosság mozgását és megkülönböztessék a fajilag „értékes” elemeket az „értéktelenektől”. A fertőző betegségeket is kordában kellett tartani ahhoz, hogy a

---

* Nyugodtan írhatták volna úgy is, hogy *egypetéjű*. (*a dig.*)

betelepítés sikeres legyen. A német faji felsőbbrendűség ideológiájának tehát szüksége volt a faj egészségtan technikai eszközeire.

Ha el is ismerjük, hogy a szakmai elit és kutatócsoport kiterjesztette a náci állam lehetőségét arra, hogy elérje rasszista céljait, az egységesség hiányának problémája szembetűnő. A politikacsinálók tétovázásai és a különféle érdekek versenye, hogy ellenőrzést nyerjenek az antiszemitizmus gépezete felett, kihatott a társadalompolitika más területeire is. Az állam, amely képtelen volt dönteni a félig vagy negyedrészt zsidó származásúak kérdésében, sokféle véleményt fogalmazott meg az ütköző érdekeket és faj definícióját illetően. Ha feltételezzük, hogy „a nemzetiszocializmus alkalmazott biológia”, ahogyan azt Hess egyszer kijelentette, fontos megjegyezni, hogy a biológusokat és más orvos szakembereket az öröklődéssel és fajjal kapcsolatos számos kérdés osztotta meg, amit még tovább bonyolított pl. a párttagság vagy a különféle csoportérdekek képviselete. A rasszista ideológia összetettségének vizsgálata hosszú távon igen hasznos. A történészeknek meg kell érteni, hogy a náci gépezetben a rasszista kutatók különböző csoportjainak helye a folyamatos változás és konfliktusok függvénye volt. Így pl. a pszichiáter Ernst Rudin, aki az 1933-as sterilizációs törvényeket javasolta, teljesen háttérbe szorult a pszichiátriai betegek megölésének idejére, és az SS arra kényszerítette, hogy adja át a Német Pszichiátriai Intézet ellenőrzését.

Ebben az időben az SS a fajirtó politika keleten történő végrehajtásán ügyködött. Bár a teendőket Hitler *Mein Kampf*ja és a népi ideológusok „Egy nép élettér nélkül” című munkája diktálta, a kivitelezéshez a technikai eszközöket produkáló szakemberre volt szükség.

A fajegészségtant a német szociálpolitika szempontjai szerint elemezték, de szóba sem került a külpolitikával és stratégiai célokkal való kapcsolata. A fajegészségtan és a holocaust viszonyának története problematikus. A holocaust több szempontból sem hozható kapcsolatba a vezető

„fajegészségvédőkkel”; például azoknak a genetikusoknak, akiket Müller-Hill ábrázolt, legföljebb marginális szerep jutott (Mengelét kivéve) a holocaust megtervezésében és végrehajtásában. Ugyanúgy, Richard Walther Darré és Hans F. K. Günther agrárius ideológusok*

izmus alkalmatlanságát mutatja, hogy magyarázatokkal szolgáljon a nácik fajirtó politikájára. Az „utópisztikus programot” Hitler látnoki kijelentéseire korlátozták, miszerint „kiirtjuk a zsidó fajt Európából”. Az önérdek egyre nagyobb szerepet kap az ideológiai észérvekkel szemben. Az SS-t a végső megoldás ellenőrzésében a személyes pozícióharc és hatalomvágy is erősítette, és a különféle ügyosztályok is igyekeztek kitenni magukért, hogy igazolják létüket, és hogy megéri fenntartani őket.

A betegségek okainak megszüntetését célzó, szélesebb körű, biológiailag alátámasztott lépések fontossága jól látható a gyilkos náci programokban. A közegészségügy kétségkívül pozitív vonása a fizikai állóképesség fejlesztése sport és testgyakorlás révén. Nagy hangsúlyt helyeztek az oltóanyagok kifejlesztésére, mint a preventív orvostudomány lényeges elemére. Ironikus módon, az a tény, hogy sikerült bizonyos betegségeket megszüntetni, éppen a németeket tette sebezhetővé – elég csak a tífuszra visszautalni. Ugyanis amikor meghódították Oroszországot, a németeknek szembe kellett nézni azzal a problémával, hogy tömegével eshetnek (tífusz) járványok áldozatául, ami nemcsak a hadseregre jelentett nagy veszélyt, de a fertőzés megjelenhetett Németországban is, ahol a lakosság nem volt immúnis, ezért nagyon fogékony volt a betegségekre. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy az eredeti tervek szerint németeket telepítettek volna vissza keletről, miközben Németországból parasztok költöztek volna keletre – egyértelmű a járványok kialakulásának kétszeres esélye. Végül, a pusztítás, a deportálások, a gettók kialakítása és a koncentrációs táborok szintén nagy veszélyt jelentettek

* Oldalhiány nem volt, így valószínűleg a szedés lehet hibás. Lehetetlen megállapítani, hogy egy sor vagy több bekezdés, esetleg oldal hiányzik-e. (*a dig.*)

közegészségügyi szempontból. A koncentrációs és megsemmisítőtáborok élén álló SS-parancsnokság a saját egészségét is kockára tette. A járványok fenyegető veszélye, mely a rasszista terveket és a holocaustot követte, a járványügy racionalizálást igényelte.

A nácik képtelenek voltak felismerni, hogy saját akcióik okozták a járványokat. Inkább mindent a veleszületett erkölcstelenségnek és a szlávok, zsidók faji degeneráltságának tulajdonítottak. A tífusz elleni intézkedéseket egyszerűen ésszerű, szükséges megoldásként tálalták, amik aztán elfedték a brutális rasszista gyilkosságokat is. A „fertőtlenítés” és a „különleges kezelés” orvosi kifejezései arra voltak jók, hogy palástolják a holocaustot, az egészségügy tervezőmérnökei pedig létrehozták a tömeggyilkosság technikai eszközeit, mint például a zuhanyzónak álcázott gázkamrát. A nácik által elferdített megelőző orvostudomány fogalma bepillantást enged a holocaust kitervelésének és végrehajtásának folyamatába, és jól jellemzi annak méreteit is. Az egész nyilvánvalóan ártatlan biokémiai kísérletként indult, mely a gázok hatásait vizsgálta a sejtek anyagcseréjére – végül azok kezébe került, akik felépítették, ellenőrizték és működtették a gázkamrákat.

A német katonaorvosok által az I. világháborúban kifejlesztett tetvetlenítési módszereket használták a koncentrációs és megsemmisítőtáborokban is. A menekülteket elsősorban a vasúti csomópontokon vagy az átmeneti táborokba történő belépéskor ellenőrizték. A koncentrációs táborokban érvényben lévő diktatórikus szabályok szerint az érkezőknek azonnal rövidre nyírták a haját, ruhát kellett cserélniük és tudományosan kiszámított minimálétrendet írtak elő számukra. Miközben az SS kiéheztetéssel, zsúfoltsággal és kegyetlen munkakörülményekkel szerette volna felgyorsítani a táborlakók elpusztítását, ők maguk is féltek a járványoktól, melyek a vázolt körülmények között könnyen felüthették a fejüket.

Itt érdemes megemlítenünk a *Waffen-SS* Higiéniai Intézetét, melyet Joachim Mrugorowsky irányított. Mrugorowsky pályájának elemzése elárulja, hogy ez az (eddig nem vizsgált) kulcsfigura, akinek tevékenysége szorosan kötődött a közegészségügyhöz és a holocausthoz, mennyire összetett személyiség.

Az olyan kísérleteket végző orvos, mint amilyen Mrugorowsky is volt (akit egyébként halálra ítéltek Nürnbergben, az orvosok perében) a tudomány megbecstelenítője címet érdemelné. Mrugorowskyt jól jellemzi a „fiatalabb generációs náci aktivista" kategóriája – míg Mengele antropológiából és orvostudományból doktorált, addig Mrugorowsky botanikából és orvostudományból. Ökológiai és a kitelepített közösségekről szóló szociológiai tanulmányait 1934-től a fajhigiénia tanításaiban, majd a mansfeldi bányászközösségről írt egészségügyi kutatásaiban használja fel. A forradalmi szocializmusban bízó bányászközösség társadalmi problémáira adott biológiai megközelítése jól mutatja, hogy Németország belső társadalmi problémái hogyan hoznak létre új fogalmakat és módszereket, melyeket aztán később a holocaustban alkalmaznak. Mrugorowsky 1930-ban belépett a náci pártba és az SA-ba, majd 1931-ben az SS-be. 1937-ben az SS egészségügyi osztályának lett tagja, és mint a *Waffen-SS* Higiéniai Intézetének vezetőjét, külön felelősséggel ruházták fel a fegyveres SS egészségét illetően. Berlini disszertációs előadását a német délkelet (Szudéta-vidék, Ostmark és Szlovákia) etnikai csoportjairól és betegségéről tartotta, ami jól mutatja az átmenetet a belföldi egészségügyi törvénykezéstől az élettér-elmélet által felvetett problémákra adott válaszokig.

Mrugorowsky Higiéniai Intézetének szervezete és egyre nagyobb hatásköre érdemel még említést. Három osztálya volt: egy járványügyi (bakteriológiával és szerológiával), egy vegyészeti és egy öröklődéstani. Az intézkedéseket tehát a faj egészségügy szempontjából megfelelő háttérrel rendelkező közegészségügyi rendszer tervezte, azért hogy az SS-t a rasszista egészségügy

csúcsszerveként tartsa meg. Ezek a módszerek óriási pusztító erőt jelentettek a keleti terjeszkedés katonai erejének vonatkozásában. Ugyancsak Mrugorowsky ellenőrizte a buchenwaldi tífusszal kapcsolatos kutatásokat, ahol az oltóanyagot embereken kísérletezve tesztelték. Vállalta a különböző lövedéktípusok hatékonyságának vizsgálatát is, ami például szovjet börtönlakókra leadott lövésekkel járt. Intézete látta el a ciklon nevű füstgázzal a koncentrációs és megsemmisítőtáborokat, és ők kapták meg a meggyilkolt áldozatok fogaiból származó aranyat is.

A megelőző orvostudomány fajirtó szerepe felfedezhető az SS-egységek számára kiadott „egészségügyi utasításokban” is. Figyelmeztették őket, hogy minden polgári személy potenciális tífuszhordozó, így kiirtásuk jogos. Az ilyen durva előírások ellenére, a német járványügyi tisztviselők kifinomult statisztikai és földrajzi módszerekkel magyarázták a sokkal civilizáltabb német faj sebezhetőségét a zsidók és szlávok által hordozott, halálos veszélyt jelentő élősködőkkel szemben. Mint Browning kimutatta, a tífuszjárvány csak ürügyül szolgált a varsói gettó lezárására. Mrugorowsky ugyanezt a földrajzi járványtan (geomedicina) tételeivel magyarázta. A keleti határ kulturális értelemben vett határ is volt a németek és a fenyegető szláv fajok között, ami összefüggésbe hozható a fertőző betegségek nagyobb arányával is, mint például a hastífusz és vérhas Oroszországban és Litvániában. Mrugorowsky úgy vélte, hogy Varsó, Lublin és Lvov, valamint Ukrajna és Fehér-Oroszország főbb közlekedési csomópontjainak ellenőrzésével kordában tarthatnák a „keletről” fenyegető járványokat. A fajegészségtan így kulcsszerepet kapott a járványos betegségek „ázsiai fenyegetése” elleni harcban, amit összefüggésbe hoztak a zsidók, a szlávok és a cigányok alacsonyabbrendűségével is.

Az a hagyományos nézet, miszerint a „végső megoldás” technikai végrehajtása csak néhány tisztviselővel hozható kapcsolatba, azt sugallja, hogy a végrehajtás folyamata csupán a fajirtó politika logikájának az egyszerű kivitelezése. Ugyan Hans Mommsen rámutat arra, hogy „a

technokrata és a célnak mindent alárendelő attitűd legalább annyira fontos, mint a vak rasszizmus vagy a nemzetiszocializmus antiszemita jelszavainak folytonos hangoztatása”, mégis valamilyen megmagyarázhatatlan szakadék fedezhető fel a technokraták és a rasszisták között; és a rasszizmus azon különböző formáival, melyek befolyásolhatták a technokratákat, még nem foglalkoztak. Azzal, hogy a náci faji utópiát felépítő különböző elemeket nem vizsgálták, a holocaust formájának és mozgatórugójának sok fontos összetevőjére nem derült még fény.

Jó példa a nácik összetett ideológiai és technológiai módszereire a krematóriumok létrehozása, ami összekötötte a tiszta földdel kapcsolatos misztikát az északnémet tűzhittel (mint az örök élet megtestesítőjével) és a német kulturális hagyományokkal. A krematóriumok a közegészségügyi szervek irányítása alatt álltak, és bonyolult szálak fűzték a náci orvostudomány más ágaihoz. Mrugorowsky érdeklődött a német orvostudomány holisztikus gyökerei iránt, ami magyarázatul szolgál a „megtisztítás” ideológiájára, és arra, hogy a pusztítás lángjainak tisztítótüze szükséges számára a nagy jelentőségű tudományos felfedezésekhez. A holocaust folyamatában az orvosok szerepe az, hogy módszerekkel és az ideológia igazolásával segítsenek, és így támasszák alá a náci faji utópia megvalósítását.

A faj fogalma és annak orvosi értelemben vett kiterjesztése sem adminisztratív, sem ideológiai szempontból nem volt monolitikus. Például a fajegészségtan szakértője, Fritz Lenz azért kritizálta Mrugorowskyt, hogy annak az Adolf Meyernek a holizmusát támogatja, aki akkor az SS emberi genetikával és antropológiával foglalkozó munkatársainak kereszttüzében állt – ami jól szemlélteti az SS-ideológusok és a nem SS „fajegészségőrök” (Lenz) közösen vívott belső harcát. 1942 júniusában Lenz ellenezte Mrugorowsky professzori kinevezését a berlini egyetemre, mert szerinte annak eszközei hatástalannak bizonyultak a keleti fronton a tífusz ellen, és ezért nem érdemli meg a

kinevezést. Miközben jól látható az a folyamat is, hogy az SS miképp vette át az egyetemek és a Német Kutatási Tanács ellenőrzését, még mindig volt megosztottság a soraiban. Voltak közöttük faji misztikusok, akiket az SS *Ahnenerbe* (ősi örökség) mozgalmával hoztak kapcsolatba, és voltak, akik a genetika háttérbe szorítását követelték vagy természetgyógyászati módszerekkel, vagy ipari szinten termelt oltóanyagokkal és gyógyszerekkel. Érdekes lenne megvizsgálni azt, hogy az SS-en belül felfedezhető különböző nézetek együttélése vajon erősítette-e a szervezet ellenőrző és irányító befolyását.

A közegészségügyi szerveket és a faj egészségtant olyan történészek, mint Aly és Roth modernizálókként említik, ami azt eredményezte, hogy a meggyőző bizonyítékok sora a kutatómunkát a náci hatalmi felépítmény vizsgálata felé mozdította. Fontos az a tanulmány, melyben Aly és Roth az SS és az állam szolgálatában álló statisztikusok és demográfusok munkáját elemzik és kimutatják, hogy mekkora mértékben támaszkodott az állam szakértőkre annak érdekében, hogy bizonyos fogalmakat tisztázzon vagy hogy végrehajt(as)sa politikáját. Mégis makacsul ragaszkodnak ahhoz, hogy a faj egészségtan változatlan maradt, még akkor is, ha az I. világháború és a szövetségi köztársaság népességpolitikáját vizsgáljuk; a politikát szerintük leginkább az a gazdasági igény alakította, miszerint egészséges és termékeny munkaerőre volt szükség. Tagadva minden kulturális befolyást, a kapitalizmus alapvető érdekeivel magyarázzák a folyamatokat. Valóban, a faj szó szinte egyáltalán nem szerepel arról a gazdasági célzatú tervről írt összefoglalójukban, ami szerintük a holocaust kulcsa. Én azt javasolnám, hogy ha már számba vettük a rasszista szakértők egymással versengő csoportjait, melyek egyébként folyamatosan kialakuló vagy elhaló szövetségre léptek a náci hatalmi struktúra különféle csoportjaival, akkor a kulcsfontosságú faji és társadalompolitikai döntések mögött rejlő társadalmi érdekeket kellene meghatároznunk. Nagyobb hasznát vennék, ha megvizsgálnánk a különféle eszmék társadalomtörténetét, az akadémiai intézményeket,

a szakmai szervezeteket, az egészségügyi és szociálpolitikai szerveket, és ily módon talán áthidalhatnánk a szakadékot az uralkodó elitről és az átlagemberekről szóló tanulmányok között.

Ha visszatérünk ahhoz a problémához, hogy milyen súlyt kapjon a vér és a termőföld náci ideológiája, a *Lebensraum* és a faj egészsége és tisztasága, nyilvánvaló a történészi megközelítés apró hiányossága, hogy a faj jelentőségét az alapvető gazdasági érdekek és a náci Németország politikai szervezetének szempontjából háttérbe szorítja. A faji ideológia sokkal több volt, mint a Hitlerből áradó példabeszédek hátborzongató párlata, amit Himmler és az SS végrehajtott, a náci párt Fajpolitikai Hivatala *(Rassenpolitisches Amt)* pedig elterjesztett. A hatásos propagandagépezet léte ellenére ezeket az eszméket a társadalmi kontroll manipulációtechnikájára korlátozták. A történészek foglalkoztak már az állam és a párt funkcióival és működésével, annak hatásával a politikára és a népre, valamint azzal a bonyolult problémával is, hogy a német nép mennyit értett meg ebből, és milyen válaszokat adott. Legyen bármennyire is kifinomult a felhasznált fogalmak rendszere, az egész egy meglehetősen egyszerű, két részből álló társadalmi struktúrára épül, mégpedig az uralkodó elitre és a népre. Figyelmen kívül hagyták a középosztálybeli szakmai csoportokat, például az orvosokat, az ügyvédeket és a tanárokat, akiket egyszerűen az egységes náci ideológia „bedolgozóinak” tartottak, ahelyett hogy felismerték volna: ezek a csoportok és a náci ideológia, a hatalmi felépítmény kölcsönösen hatottak egymásra. A kritikus elemzés csupán a párt politikai csoportjainak, funkcionáriusainak és a vezető náciknak a kapcsolatát vizsgálta az államon, a hadseregen, a párton és az SS-en belül.

Ha a náci államban a döntéshozás interaktív folyamatának a jelentőségét emeljük ki, arra a következtetésre jutunk, hogy a rasszizmus nem sokat tár fel a holocausthoz vezető döntésekről, tervekről. Ha a holocaustot „komplex politikai folyamatként” értelmezzük, a

tömeggyilkosság „csak” a háborús időszak társadalompolitikájának egyik megjelenési formája, kissé bonyolult háttérrel – mint például (csak hogy egy humánusabb ellenpéldát válasszunk) ahogyan a Brit Országos Egészségügyi Hálózat létrejött a háborús időszak egyik hasznos melléktermékeként, miután a politikusok és a döntéshozók összetett és ellentmondásokkal teli vitát vívtak egymással. Ehelyett én azt javasolnám, hogy a tömeggyilkosság alkalmazott módszereit és az ideológiák típusait használjuk fel arra, hogy felmérjük a náci uralkodó elit egymással összefonódott csoportjának hatalmát. Az, hogy valóban volt a náciknak az egészségügyi szervek egyesítésére vonatkozó terve az orvosi kampány részeként, hogy megerősítsék a német faj elitjét, nos mindez jelzi, hogy a rasszista fogalmak miképp hatottak az egészségügyre, és hogyan befolyásolták a jóléti intézkedését, csakúgy, mint a holocaustot. Túlságosan könnyű lenne a náci Németországot a társadalmi intézmények modernizációjában, az orvosi ellátás kiterjesztésében, valamint a tudomány és a technológia fejlesztésében élenjárónak tekinteni, ha a faj értékeinek hangsúlyozását nem korlátozták volna mesterségesen a náci antiszemitizmus retorikájára.

Felhasznált irodalom:

Götz Aly – Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung* (Hamburg, 1991); Götz Aly – Karl Heinz Roth, *Die restlose Erfassung* (Berlin, 1984); Gisela Bock: *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik* (Opladen, 1986); Christopher R. Browning: „Genozid und Gesundheitswesen. Deutsche Ärzte und polnische Juden, 1939-1941”, in Christian Pross – Götz Aly (szerk): *Der Wert* des *Menschen. Medizin in Deutschland, 1918-1945* (Berlin, 1989), 316-328. o.; Michael Burleigh – Wolfgang Wippermann: *The Racial State: Germany, 1933-1945* (Cambridge, 1991); Michael Burleigh, *Death and Deliverance: Euthanasia in Germany* 1930-1945 (Cambridge, 1994); Michael Kater: *Doctors under Hitler*

(Chapel Hül és London, 1989); Alfons Labisch – Florian Tennstedt: *Der Weg zum „Gesetz über die Vereinheitlichung des Gesundheitswesens”* (Düsseldorf, 1985); Hans Mommsen: „The Realization of the Unthinkable: »The Final Solution of the Jewish Question« in the Third Reich”, in Hans Mommsen, *From Weimar to Auschwitz. Essays in German History* (Oxford, 1991), 224-253. o.; Benno Müller Hill: *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies and Others: Germany, 1933-1945* (Oxford, 1988); Jeremy Noakes, „Wohin gehören die »Judenmischlinge«? Die Entstehung der ersten Durchführungsverordnungen zu den Nürnberger Gesetzen”, in U. Büttner (szerk.), *Das Unrechtsregime* (Hamburg, 1986); R. Proctor: *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (Cambridge, Mass. és London, 1988); Paul Weindling: „»Mustergau Thüringen«. Rassenhygiene zwischen Ideologie und Machtpolitik”, in Norbert Frei (szerk.), *Medizin und Gesundheitspolitik in der NS-Zeit* (München, 1991), 81-98. o.; ibid., *Health Race and German Politics Between National Unification and Nazism* (Cambridge, 1989).

Fordította: Sziráki Csaba

V. FEJEZET – A NÉMET *VOLKSGEMEINSCHAFT* A ZSIDÓÜLDÖZÉSTŐL A „VÉGSŐ MEGOLDÁSIG

(Avraham Barkai)

A faji alapú antiszemitizmus, ahogyan az általánosan ismert, központi helyet foglalt el a nemzetiszocialista ideológiában és propagandában. Sok történész azonban még mindig megkérdőjelezi, vajon a nácik 1933 előtti választási sikerei a nyers és heves zsidóellenes propaganda eredményének tudhatók-e be. Már a múlt század 70-es éveiben léteztek olyan német politikai pártok, melyeknek a hazai problémákra választ kereső programja kifejezetten antiszemita volt. Hovatovább a 19. század közepétől jellemző, hogy német akadémikusok és tudósok megkísérelték tudományos méltóságot adni a faji ideológiának – különösen a zsidókra vonatkozónak. E vállalkozásukban népszerű francia és angol írók segítették őket. Mindezek ellenére képtelenség azt állítani, hogy a német nép több rosszindulattal viseltetett volna a zsidók iránt, mint mondjuk Kelet-Európa népei. Az 1880-as években Romániában és Oroszországban folytak erőszakos pogromok, nem pedig Németországban. A legnyilvánosabb, féktelen és politikai megosztottsághoz vezető zsidóellenes megnyilvánulás a Dreyfus-ügy volt Franciaországban, 1894 és 1906 között. Ekkorra a német antiszemita pártok száma igen megcsappant, a német zsidók pedig a növekvő biztonság gondolatával, illetve azzal vigasztalták magukat, hogy egyként integrálódhatnak a német társadalomba.

A Német Nemzetiszocialista Munkáspárt (NSDAP) fölénye 1930 után elsődlegesen a néhai weimari köztársaságban jelentkező tömeges munkanélküliségnek és politikai válságnak a következménye. A nácik zsidóellenes

demagógiája szintén sokban hozzájárult a feszült légkör kialakulásához. Ez durva utcai verekedésekben és harcias gyűlésekben tetőzött, melyek a köztársaság utolsó időszakára jellemzőek. Ezek a zavargások nem rettentették el a potenciális szavazótábort, hiszen a hagyományos zsidók iránt érzett ellenszenv a népesség majd minden csoportjában mélyen gyökerezett. Ez magyarázza a faji alapú zsidóellenesség széles társadalmi kör általi, készséges elfogadását, minthogy a Harmadik Birodalom ezt az eszmét állami szintre, pótlólagos vallássá emelte. Az antiszemitizmus beleolvadt a honi, átfogó erejű „népi" ideológiába, melyet néhány, a németekre jellemzőnek mondható jegy is igazol.

A *völkisch* fogalom fordítása még nehezebb, mint a *„Volk"* (nép) szóé, melyből ered. A „nép" kifejezés alatt hagyományosan olyan emberek szerződéses alapon történő egyesülését értjük, akik a közös származás, nyelv vagy más közös jegy, illetve érdek alapján élnek egységes közösségben.

A „nép" a társadalomban élő egyének sokaságát testesíti meg, ezzel szemben a német hagyomány szerint a *„Volk"* szónak mélyebb, misztikus jelentősége van. A német nyelvben ez a szó önrendelkező, élő szervezetet jelöl, melyből a nép egyes tagjai létezésük valódi értelmét és lényegét eredeztetik. A különbséget jól érzékelteti a metafora, mely egy halom követ és egy rétegezetten, bonthatatlan kőtömböt helyez egymás mellé. Az elmélet eredete a 19. század német romantikus irodalmában és filozófiájában rejlik. Nem szükségképp, de gyakran kapcsolódott ezen eszmei-művészeti irányzatokhoz a fanatikus nacionalizmus és a zsidóellenesség. A „népi" és az antiszemita ideológia nem voltak azonban mindig egyjelentésű fogalmak. Bár bonyolult fejlődésük kifejtésére itt nincs mód, tény, hogy a „népi" és a zsidóellenes eszmék és szervezetek meghitt kapcsolatban álltak a vizsgált korszakban.

Adolf Hitler 1919-ben titkos katonai ügynökként lépett be a Német Munkáspártba, mely több más „népi"

szakadárcsoport mellett Münchenben és környékén tevékenykedett. Ezen társaságok többségét excentrikus középosztálybeli ideológusok és demagógok vezették. Támogatást a nagypolgárság reakciós-konzervatív tagjai nyújtottak, akik az I. világháború utáni forrongó időszakban inkább kerülték a reflektorfényt. Ez a támogatás tette lehetővé, hogy a fent említett csoportok terjedelmes mennyiségű propagandaanyagot állítsanak elő és terjesszenek. Hitlernek sikerült ezeket a „népi" társaságokat és szektákat egyesítenie a saját vezetése alatt álló Német Nemzetiszocialista Munkáspártban. Fölismerte, hogy a „népi" eszme csak akkor tehet szert jelentős előnyre egy modern ipari társadalomban, ha széles tömegbázisú párt programjaként jelenik meg. Saját, különleges feladatát így fogalmazta meg: „újra megnyerni a munkásokat a német nemzetközösségnek".

A nemzetközösség *(Volksgemeinschaft)* eszméje a nemzetiszocialista változata annak az osztálynélküli társadalomnak, melyre a marxista és a forradalmi pártok vágyakoztak. Az elmélet szerint minden fajilag tiszta német munkaadó, munkás, paraszt és értelmiségi elfoglalhatja jogos helyét a nemzetközösségben. E közösség boldogulása, jóléte a hatalomért folytatott világméretű erőfeszítésben meghatározza majd minden egyes „népi elvtárs" sorsát. A nemzetközösség így a nemzetiszocialista értékek skáláján a legmagasabb helyet birtokolta. Az egyén jogait és az általános erkölcsi normákat alárendelték a nemzetközösség érdekeinek, így lefedték az élet minden területét, minden cselekedetet igazoltak. A Harmadik Birodalom idején ezeket az érdekeket kizárólag a *Führer* határozta meg, aki egyedül fogalmazhatta meg a közösség céljait, és ezek végrehajtásának módozatait.

1933 januárjában, csalódva a demokratikus parlamentáris politikában, a németek zöme készen állt arra, hogy a magabiztosnak tűnő náciknak kínálja fel a lehetőséget a gazdasági-politikai válságból való kilábalás vezetésére. Az alapvető szabadságjogok megnyirbálása, a politikai ellenfelekkel és a zsidókkal szemben használt

brutális terror csak mint kellemetlen mellékhatások jöttek számításba, ezeket csak elfogadni lehetett. Ezt az óvatos várakozást hamarosan kiszorította a *Führert* éltető tömeg eksztatikus ünneplése.

A jelenség okai a rezsim kézzelfogható eredményeiben keresendők. A gazdaság ellenőrzött irányítása lehetővé tette a nácik számára, hogy úrrá legyenek a munkanélküliségen – gyorsabb tempóban, mint bármely más, a gazdasági válságban érintett ország kormánya. A nácik – az újbóli fegyverkezés és az agresszív külpolitika ellenére – sikeresen használták ki a nyugati hatalmak reménytelen bénultságát. Mindezeket mint a *Führer* mögött egyesült nemzetközösség eredményeit ünnepelték, így halványítva el végül a weimari köztársaság régi osztályellentéteit és megosztottságát. A propaganda az egységes néphez való tartozás érzését erősítette, mely átitat minden „népi elvtársat”.

Az új társadalmi elit fokozatosan öltött pártszervezeti formát. A félkatonai jellegű SA és SS soha nem hallott felemelkedési esélyt kínált az alsóbb osztályok tehetséges és nyugtalan tagjainak.

Ezen tényezők, melyek a tömeges akciókban is benne rejlettek, egy egyenlőségre törekvő társadalom illúzióját alakították ki, így nyújtva minden német polgárnak többet az addig ismert lehetőségeknél. Ez az érzés, szemben az illúziókkal, tagadhatatlan jövedelmi változásokkal járt együtt. A Német Munkafront, a Harmadik Birodalom legnagyobb tömegszervezete, a munkakörülmények javításán fáradozott, a munkásosztálynak pedig a kiemelt státus élményét nyújtotta. A Munkafront szabadidős szervezete, az Erő Örömmel, sokak számára lehetővé tette, hogy kirándulásokra, sítúrákra, szanatóriumi kezelésekre járjanak, ezek a tevékenységek azelőtt elérhetetlennek tűntek.

Ideológiai megfontolásokból kedvezményekben részesítették a gazdálkodókat, akiket a gazdasági válság igen rossz körülmények közé sodort. Termékeikért most

magasabb árat kaptak, állami támogatást és tanácsadást; mindezek az alapvető életkörülményeket javították. A rezsim propagandája a „németség hordozóiként” ünnepelte őket. Hagyományos népi viseletben maga a *Führer* tisztelte meg őket a nagy betakarítási fesztiválokon. A leginkább elszegényedett népi elvtársakat élelemmel látta el egy különleges náci szervezet, a Népi Jólét (NSV). A „téli segély” éves begyűjtését a propaganda mint a nemzeti szolidaritás megnyilvánulását üdvözölte. Minden hónap egy vasárnapján a szegény és gazdag családok egyaránt csak egyszerű egytálételhez ültek le, az így megtakarított pénzt pedig fölajánlották a nélkülöző népi elvtársaknak. Ilyen alkalmakkor az utcákon prominens pártvezetők rázogatták a gyűjtőládákat, élő bizonyítékaként annak, hogy a nemzetközösség átlépte a társadalmi osztályok korlátait.

A háború kitörését megelőző években a politikai ellenfeleknek csak kis hányada vesztette el személyes szabadságjogait vagy létbiztonságát. Ilyen marginális csoportok voltak a homoszexuálisok, a cigányok, a krónikus betegségben szenvedők, és különösen a zsidók, akikről e fejezet szól. Minthogy a náci nézet szerint a zsidók nem voltak népi elvtársak, az 1935-ös nürnbergi törvények kihirdetésével pedig már a birodalom lakói sem, a fenti juttatásokból kiszorultak. Csak néhány zsidó cég profitált – időlegesen – a gazdaság általános fellendüléséből. A zsidó munkásokat és fizetett alkalmazottakat kizárták a kötelező tagságú Német Munkafrontból is. A nagyvállalatok tömegesen bocsátották el őket, még onnan is, ahol zsidó tulajdonos vagy vezetés volt. A „teljes foglalkoztatottság” 1936 végére jelentkező eredményei ellenére a zsidó munkások állás nélkül maradtak. Akik még alkalmazásban voltak zsidó vállalatoknál, szintén elvesztették munkahelyüket a „nem árja” cégek folyamatos felszámolása eredményeképp. A zsidó akadémikusok, köztisztviselők, orvosok, ügyvédek, tanárok többsége már az 1933. áprilisi diszkriminatív rendelkezések után elvesztették megélhetésük forrását. 1935-ben a zsidókat kizárták a „téli segély” általános osztásából. A nélkülözőket – közel

egynegyedüket – a zsidó közösség egy külön zsidó téli segélyben részesítette.

A náci gyűlöletkampány elszenvedői ekkor még csak egy demográfiailag és gazdaságilag lecsúszó kisebbségi csoportot alkottak. 1933-ban közel félmillió zsidó élt a Német Birodalomban, ez az össznépesség kb. 0,7%-át jelentette. A történelmi körülmények – az általános és gyors ütemű iparosítás ellenére – különleges demográfiai és gazdasági jelleget kölcsönöztek a zsidóknak. Létszámukhoz képest igen nagy százalékuk élt a jelentősebb városokban. A századforduló óta csökkent a születési arányszámuk, 1925-től pedig a halálozási ráta túllépte a születési mutatókat. Ez azt jelenti, hogy a zsidó népesség már a náci üldöztetés előtt elöregedőben és fogyatkozóban volt. A zsidó alkalmazottak majdnem fele szabad kiskereskedőként tevékenykedett – a kereskedelmi szféra által foglalkoztatottak fele szintén zsidó volt. A magánorvosok és – ügyvédek között is nagy számban találjuk őket. A gazdasági világválság e szakmákra is hatott, az itt koncentrálódott zsidóknak pedig súlyos következményekkel kellett szembenézniük a náci uralom alatt.

A 19. század folyamán a világiasodás általános előretörésével a zsidóellenes gyűlölet fő magyarázata megváltozott – vallási helyett gazdasági szempontok kerültek előtérbe. A zsidókat érdemtelen vagyongyarapodással vádolták, s minthogy ez a gyarapodás a kereskedelemben és a banki szférában keletkezett, a német gazdaság kárára, a gazdasági életet kezdték „elzsidósodottnak” nevezni. A náci propaganda gyűlöletes figurát mutatott fel: a „nemzetközi zsidó kereskedőoligarchia” egy tagját, egyfajta hasonmását a szocialista eszme ellenségének, a monopolkapitalistának. Az „élősködő zsidó tőke” és a „fajtiszta ipari tőke” teljesen álságos megkülönböztetése lehetővé tette, hogy a nácik akkor is antikapitalista színben tűnjenek fel, miközben számos német tőkés támogatását élvezik.

A náci és konzervatív ideológiában a zsidó ellenség képe testesítette meg a modern ipari társadalom minden

negatív jellegzetességét. E társadalom fő vesztese a régi középosztály *(Mittelstand),* mely kisbirtokosokból, kézművesekből és kereskedőkből állt. A bukolikus világ iránti nosztalgia és a hagyományos életmód idealizált harmóniája könnyen változott át a zsidók elleni agresszióvá. Őket okolták ezen értékek jelenbeli hiányáért. A zsidókat tartották felelősnek az orosz bolsevik forradalom és a hasonló németországi zavargások kitöréséért is. „Novemberi bűnözőkként” emlegették őket, minthogy 1918-ban „hátba támadva a fegyveres erőket” – a jobboldal szemszögéből – elárulták a későbbi győzelmet, német népi vezetéstől tartva az ezt követő „weimari zsidó köztársaságban”. Ez az ügy lehetőséget nyújtott arra, hogy a zsidókat a nép ellenségeként *(Volksfeind)* kezeljék, így mutatva rá a népi közösség ideológiájának és propagandájának egyszerű, de hatásos ellenzőire.

Mindez nem jelenti azt, hogy az antiszemitizmus pusztán közvetett szerepet játszott a nemzetiszocialista propagandában a „hatalom megragadása” körüli időkben. Manapság komoly történész nem állítja, hogy az antiszemitizmusnak csupán gyakorlati jelentősége volt, hogy a zsidó bűnbakok vélt vagy valós forradalmi lázongásai ellensúlyozására találták volna ki. A náci propaganda sikerrel használta ki a zsidókkal szembeni, széles bázisú ellenszenvet; ezen túl Hitler világnézetében a zsidók elleni harc volt az állandó, fő komponens. A nemzetiszocialista ideológiában, melyhez Hitler személyes hozzájárulása mindenki másénál jelentősebb volt, az antiszemitizmus előkelő pozíciót birtokolt, együtt az élettér *(Lebensraum)* utópisztikus víziójával, mely teret a fajilag tiszta német „árják” hódítanának meg és népesítenének be.

A gyilkos „végső megoldás a zsidókérdésre” és a Szovjetunió elleni hódító háború állandó, mozdulatlan és egymáshoz kapcsolódó tárgyai voltak a nemzeti politikának. Természetesen a hatalom egymást követő lépései távolról sem voltak egyirányúak, nagyban befolyásolták őket a változó politikai körülmények és lehetőségek. Auschwitz azonban még csak szunnyadó mag volt Hitler és a párt

rögeszméiben, ahogyan rügyben a gyümölcs vagy tojásban az embrió. Ez önmagában elégséges magyarázat arra, hogy a zsidóüldözés nemhogy nem lanyhult azon időszak után, melyet a nácik a „hatalom megragadásaként” emlegettek, hanem még gonoszabb formában tört elő. A német zsidók elleni hajtóvadászat egyre radikálisabb kereteket öltött. Ebben a fázisban az antiszemitizmus már nem csupán a politikai mozgósítás eszköze volt. A nemzetiszocialisták első lépései épp ezért a zsidók gazdasági tevékenysége ellen irányultak.

A zsidók elleni erőszakos akciók, üzleteik elkobzása az 1933-as „hatalomátvétel” után azonnal megkezdődtek. Mint a mozgalom „régi, megbízható harcosai”, az SA és az SS tagjai úgy érezték, eljött az idő a párt jelszavainak gyakorlati alkalmazására, és hogy a zsidó népellenség kárára maguk gazdagodjanak meg. A kormány, melynek koalíciós partnerei közt találjuk a mezőgazdaságért felelős minisztert, Alfred Hugenberget a Német Néppártból, nem tudta ezeket az úgynevezett „egyéni akciókat” tolerálni. A zsidók gazdasági tevékenységére mért egyéni csapásokat a politikai végrehajtás szisztematikus, rendezett csatornáiba terelték. Ebben a szakaszban a kiszemelt áldozatok létének gazdasági alapját aláásni volt a cél, egy tömbben elzárni őket a társadalomtól, és tömeges emigrációra, hazájuk elhagyására kényszeríteni őket.

1933 áprilisában kezdődtek a hivatalosan ösztönzött akciók, melyek a zsidó üzletek bojkottjára irányultak. Néhány nap alatt „akcióbizottságok” alakultak még a legtávolabbi falvakban is. Ezek a testületek, zajos propagandával társulva, vállalkoztak a zsidó boltosok, orvosok és ügyvédek elleni intézkedések kivitelezésére. Egyenruhás és sok esetben fegyveres nácik álltak a zsidó boltok és rendelők előtt, hogy elrettentsék a klienseket. Azokat, akik visszautasították a megfélemlítést, sértegették és lefényképezték, hogy később a „nép árulóiként” megpecsételve jelenjenek meg a sajtóban és a nyilvános hirdetővitrinekben. A boltok kirakataira gonoszan támadó szlogeneket mázoltak, vagy előre elkészített plakátokkal és

röplapokkal borították el. Bár a hivatalos bojkott csupán egyetlen napig tartott, megadta a jelet a zsidóknak a gazdaságból történő kizárására – a vezetés által szankcionáltan, könyörület nélkül. Ettől fogva a hasonló jelenetek szórványosan ismétlődtek itt-ott az utcákon, főleg vidéken, de a nagyvárosok zsidónegyedeiben is. A zsidó ügyvédeket és professzorokat erővel zárták ki a bíróságokról és az előadótermekből, már az 1933. április 7-i törvény hatályba lépése előtt is. Ez a rendelkezés a zsidó köztisztviselők, akadémikusok, tanárok elbocsátását írta elő. Az orvosokat elküldték a kórházakból, és kizárták őket az egészségbiztosítás rendszeréből. A zsidó háborús veteránok és a háború áldozatainak rokonai kezdetben még – Hindenburg közbelépése nyomán – tovább gyakorolhatták hivatásukat, vezethették üzleteiket. Ám még rájuk is hatott az erősödő bojkott, így klientúrájuk hamarosan szinte kizárólag zsidókból állt. A kézművesek és más iparosok szintén egyre inkább a gazdaság izolált zsidó szektorától függtek. A helyi hatóságok beszüntették a hozzájuk kapcsolódó hivatalos szerződések kötését. A kereskedelmi egyletek és a szövetkezeti hitelintézetek merész „árja paragrafusokat" tettek közzé, melyek nyomán a zsidó üzletek versenyképtelenné váltak, még mielőtt a megfelelő törvényi szabályozás megszületett volna.

A fenti lépések közvetlen hatása a zsidó gazdasági tevékenység fokozatos megszűnése volt. 1932 végén a zsidók majdnem százezer egyéni vállalkozást tartottak fönt, mely számban benne foglaltatott néhány tekintélyes kereskedelmi bank, nagyobb áruházak, és ipari konszernek is. A legtöbb ezek közül közepes, kis és egyszemélyes vállalkozás volt. 1935 nyarára közel egynegyedük, 1938-ra több mint kétharmaduk beszüntette tevékenységét. A tulajdonosokat vagy likvidálták, vagy arra kényszerítették, hogy az „árja" vásárlóknak fillérekért árulják termékeiket. Az árja vevők az esetek többségében könyörtelen kényszer alatt tartották a zsidó boltosokat. Minthogy minden „árjásító" kiárusítást csak a náci párt ügynökei engedélyezhettek, kedvezve a behódoló „régi harcostársaknak", az 1938-at megelőző esztendők a

csencselő nácik számára nagy fogást hoztak. Még a nagyiparosok sem késlekedtek beszállni az üzletbe, amikor megnyílt a lehetőség a zsidó boltok „árjásítására”. A *Gestapo* fenyegetéseit, melyeket szükség esetén letartóztatás és koncentrációs táborba szállítás követett, korlátozás nélkül használták fel arra, hogy ezeket a zsidó boltosokat árusításra bírják. A bojkott közvetett hatásai és az árjásító program még inkább rendkívüliek voltak. A hozzájuk csatolt propaganda az ideológiai legitimáció dicsfényét nyújtotta a bojkott közönséges gúnyolódásának és a program alatt megnyilvánuló német mohóságnak. A zsidók különleges státusa fokozatosan rögzült a köztudatban. Esetükben a civilizált viselkedés alapvető normái és az üzleti tisztesség már nem voltak érvényesek. A náci sajtó tömjénes és színezett tudósításokat közölt „nyaraló iskolásokról”, akik épp idős zsidó boltosokat és nem zsidó vásárlóikat becsmérlik és támadják meg. A náci ideológia sikeresen szankcionálta a legextrémebb „árjásodók” gazdasági értékeire gyakorolt nyomást is. Mióta minden tulajdon a „nép vagyonának” volt része, a zsidókat nem tartották tényezőnek. Hovatovább, minthogy az antiszemiták szemében a zsidók vagyonszerzése a német „népi elvtársak” tisztességtelen kizsákmányolása útján folyt, tulajdonuk elvétele a nemzetnek tett szolgálatnak számított, és nem bűntettnek.

A gazdasági kiszorítás csak egy tényező volt a minden részletre kiterjedő politikában, melynek célja a zsidóknak a német társadalomtól való elhatárolása és emberi lényként történő izolációja volt Még a kisgyermekek oktatását is bevonták e folyamatba. A *Der Stürmer* című lap kiadója képeskönyvet nyomtatott, mely már az egészen fiatalokat is figyelmeztette a nép ellenségére, a zsidókra. A fajelmélet bátorítást kapott az iskolákban és a Hitler-ifjak körében, akik a bojkott körül zajló huliganizmus tevékeny részesei voltak. A *Der Stürmer*t, mely a zsidóellenes propaganda legprimitívebb, pornográf típusát hordozta, külön tárlókban mutatták be szerte az országban. A zsidókat karikírozott formában, szakállal és pájesszel ábrázolták, olyan középkori stílusú ruhában, amit csak Kelet-Európa zsidósága hordott.

Ellenszenves vonásokkal és gesztusokkal látták el, hozzá a német nők és leányok bűnre csábításával vádolták a „vérszomjas rituális gyilkosokat” vagy „egy világméretű összeesküvés agyafúrt résztvevőit”. A Németországban élő igazi zsidók, akik persze egészen másmilyenek voltak, csak mint ugyanazon faj ravaszul álcázott változata jelenhettek meg.

Egy jó szomszéd, ha zsidó volt, a nácik hecckampánya révén „nemzetárulóvá” vált, ez pedig csak a keresztény zsidóellenesség hagyománya miatt volt lehetséges. A gyűlöletes zsidóellenes sztereotípiák nem náci találmányok. Megtalálhatók voltak az egyházi tanításokban, az ókor és a középkor népművészetében vagy a világi antiszemita irodalomban, mely jelen volt a 19 századi Franciaországban, Német- és Oroszországban egyaránt. 1933 karácsonyán Michael von Faulhaber, München bíborosa, jó néhány olyan prédikációt tartott, amelyeket mint a nácik vallásellenes politikájával való szembeszegülés bizonyítékát tartanak számon. Megdöbbentően szólt a zsidókról:

> Krisztus halála után Izrael elvesztette helyét a kinyilatkoztatásra érdemesek körében. Lezüllöttek, elárulták Isten küldöttét, kiűzték őt a városból, és keresztre feszítek. A Zion-templom fátylát kettészakíták, ahogyan az Úr és az ő népe közti szövetséget is eltépek. Zion leányát [a zsidó népet] eldobták, ettől fogva vándorolt szakadatlan a Földön az örök Ahasvérus.

Lényeges, hogy a Harmadik Birodalomban készített és bemutatott antiszemita filmek egyik legvérszomjasabbja *Az örök zsidó* címet kapta. Bár a hagyományos zsidóellenesség nem terjedt el jobban Németországban, mint másutt, ennek itt elég mélyek voltak a gyökerei ahhoz, hogy fogódzót biztosítsanak a szisztematikus átneveléshez, melyben a népi közösség-népellenség polaritása központi elem. Ezt az eredményt nem lehetett egyetlen nap alatt elérni. A náciknak évekre volt szükségük, hogy eltakarítsák az útból az átlagos német polgár alapvető erkölcsi gátlásait. A korai években még közfelháborodást váltottak ki a bojkottot kísérő erőszakos akciók. Richard Schneider, aki magát „a

párt egy veterán tagjaként" aposztrofálta, felháborodott levelet írt a belügyminiszternek az 1934-ben, Frankfurt am Mainban zajló eseményekről:

> Tizenhat-tizenhét éves, siheder fiúk állták el a bejáratokat. Idős, de kifogástalan megjelenésű urak, köztük olyan férfiak is, akik négy éven át önfeláldozóan harcoltak szülőföldjükért, bebocsátást kellett hogy kérjenek ezektől a semmirekellőktől. A suhancok azt kérdezték: „Miféle német vagy te?" Mindez rendőri biztosítás mellett folyt. Ezt a közönséges bandát a népi közösség részeseként számon tartani nem szabad."

A dokumentumok egyike sem szól a miniszter válaszáról vagy a levél írójának sorsáról, aki így zárta sorait: „Éljen a párt! Éljen az új Németország!"

1935 nyarán erősödött fel a bojkotthoz társult erőszak. Hjalmar Schacht gazdaságügyi miniszter kormányon belüli kollégáinál tiltakozott a párt képtelen magatartása miatt, amely egyaránt fenyegette a gazdaság helyreállítását és a külkapcsolatokat, így Németország újbóli fegyverkezési programját is. Ez alkalommal már jóval halkabb volt a bíráló közvélemény hangja. Amikor Hitler 1935. szeptember 15-én kihirdette a hírhedt nürnbergi törvényeket, a nép habozás nélkül elfogadta azokat. A továbbiakban nyilvánvalóan nem lehetett kifogásolni azt, ha emberek egy csoportja elveszti alapvető szabadságjogait, és társadalmi szinten is kirekeszthető, beleértve a legintimebb emberi kapcsolatok elvesztését. Az ún. „német vért védő törvény" bevezetését követően a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést betiltották, a házasságon kívüli szexuális kapcsolat pedig a büntetendő „fajkeveredés" esélyét hordozta. Hogy „megóvják" a német lányokat, zsidók többé nem alkalmazhattak árja házicselédet. Egy kisvárosban a helyi náci vezetők olyan komolyan vették ezt a rendelkezést, hogy részeg társaikkal vállvetve, már a kihirdetés éjjelén kirángatták a cselédeket a zsidó otthonokból.

A következő, legközismertebb állomása e folyamatos kirekesztésnek és elszemélytelenítésnek 1938. november 9-e és 10-e voltak. Az ürügy egy német diplomata párizsi meggyilkolása volt. A tettes, a tizenhét éves Hershel

Grynszpan, mindezzel erőszakosan kiutasított családja miatt akart elégtételt szerezni. Október 28-a éjjelén kb. 18.000 lengyel nemzetiségű zsidót rángattak ki az ágyból, és tereltek a lengyel határon túlra. A német nép ellenkezéséről nincs dokumentum, a „keleti zsidók” első deportálása azonban kevés sajnálkozást váltott ki a szélesebb néprétegekből. A náci propaganda arra használta fel a párizsi gyilkosságot, hogy fellendítse a gyűlöletkampány támogatása iránti kedvet. E kampányt a propagandaminiszter, Josef Goebbels vezényelte. November 9-én éjszaka Goebbels utasítására lángba borult minden németországi zsinagóga.

A 7.500 még zsidó tulajdonú üzletet, sőt sok zsidó otthont is fölkutattak, a tulajdonosokkal pedig igen durván bántak el. Másnap 25.000 zsidót küldtek koncentrációs táborba. Körülbelül száz zsidó halt meg a pogrom során, több száz viszont a súlyosan sérültek száma; hogy ezt követően hányan haltak meg a táborokban, nem tudni.

Ez alkalommal a népesség széles tömegét sokkolta a pogrom brutalitása, egy kisebb csoport pedig szabadon hirdette „elítélő véleményét”. Egy viszonylag nagyobb létszámú kisebbség aktív szerepet vállalt ezen akciókban, kifosztva a zsidó boltokat, élvezve a *Schadenfreude* nyílt megjelenését. A legtöbb német csak csendben rázta a fejét, és elfordította a tekintetét. A kritikai hang szinte csak az anyagi javak elpusztítását érintette (mely javak a német nemzetgazdaságot gyarapíthatták volna), esetleg olyan aggasztó incidens után hallatszott, ami a köztörvényt és a közrendet zavarta. Ekkorra a németek többsége már annyira befogadta a népellenség kirekesztésének gondolatát, hogy a zsidó szomszéd fizikai bántalmazását és a zsinagógák szentségtörő felégetését mint elkerülhetetlent szemlélték.

A novemberi pogrom jelölte ki a német zsidóság végső, tragikus sorsfordulóját. A tönkretett zsidó üzleteket nem lehetett újra megnyitni. Minden zsidó kézben lévő céget likvidáltak vagy kötelező jelleggel „árjásították” – államilag megbízott végrehajtók segítségével. A még zsidó

tulajdonban lévő értékek fele a náci államra szállt. Hermann Göring kollektív „bűnhődési fizetséget” vetett ki egymilliárd birodalmi márka értékben, válaszul a párizsi merényletre. A zsidók, akik ekkor már tömegesen menekültek, vagyonuk nagy részét a „birodalomból távozó légijárat adójaként” kellett hátrahagyniuk. Az állam, de pártszemélyiségek, és népi elvtársak is további jelentős összegeket csikartak ki „ajándékok”, „pótlólagos levonás” és hasonló címeken.

A Németországban maradt zsidók még néhány évig eléldegéltek a zsidó közösségek, szervezetek és magánszemélyek vagyonának maradékából. 1941 végétől még saját haláltáborba deportálásuk költségét is levonta ezen alapokból a *Gestapo.*

Az 1933-as német zsidó népesség közel kétharmada már emigrált vagy elpusztult, mielőtt a tömeges deportálások 1941 októberében megkezdődtek volna. Ekkorra kb. 165 000 zsidó maradt a birodalom 1938 előtti határain belül. A többség idős volt már, sok volt köztük a nő; teljesen elszigetelten éltek a nem zsidó népességtől, ún. „zsidó házakban” vagy munkatáborokban. A háborút csak néhány ezren élték túl, köszönhetően annak a néhány bátor német polgárnak, akik kitartottak földalatti életük mellett. Sokkal többen kerültek azonban a *Gestapo* kezére a szomszédok és ismerősök feljelentései nyomán. A begyűjtés, majd a deportálás is a teljes nyilvánosság előtt zajlott, ám még az egyházak sem emeltek szót ellene.

1933 és 1941 között a nemzetiszocialisták – nevelés és propaganda útján – sikerrel izolálták a németországi zsidókat. Egy megdöbbentő kiállítás a zsidók mindennapi életéről a „Szomszédból zsidó” címet viselte. A valódi zsidó népességet egyetlen személytelen, mitikus ellenségtömeggé alakították. Innen a teljes elembertelenítésig rövid út vezetett, mely végén lehetővé vált, hogy hatmillió európai zsidót gyilkoljanak meg; hogy ezt milyen módon érték el, jól látható *Az örök zsidó* című filmben, melyet Németországban és a megszállt Európában mindenütt vetítettek 1940-től kezdve. A film férgekhez hasonlította a zsidókat, akik a

lengyel gettók táptalajából kiáramolva, új külsőt öltve elözönlötték az egész világot, hogy betegséget és dögvészt terjesszenek, majd végül hatalomra jussanak. A fenyegető veszedelem ellenszereként a film Hitlernek a *Reichstagban,* 1939. január 30-án elmondott beszédét mutatta be. A prófécia így szólt:

> Ha a nemzetközi zsidó fináncok Európában és azon kívül még egyszer sikerrel rángatják bele a népeket egy világháborúba, ennek a következménye nem a Föld bolsevikká válása és a zsidóság győzelme, hanem a zsidó faj teljes megsemmisülése lesz Európában.

Könyvek és cikkek ezreiben keresik történészek a magyarázatot arra, hogy egy civilizált nemzet hogyan okozhatta, vagy legalábbis hogyan nézhette tétlenül milliók legyilkolását – férfiakét, nőkét, gyerekekét – egy pompásan megszervezett, hivatalos akció során, csupán azért, mert más „fajhoz” tartoztak. Ez idáig egyikük sem talált megnyugtató választ. Sokan arra a következtetésre jutottak, hogy a holocaust teljesen egyedülálló, érthetetlen jelenség, túl a történelmi kutatás korlátain. Ez a nézet szemet huny egy fontos tény fölött: az elkövetők nem földönkívüli szörnyetegek voltak, sokkal inkább teljesen átlagos emberek több tízezres tömege. Miután elvégezték förtelmes munkájukat, az estét gyermekeikkel töltötték, szokott kocsmaasztaluknál kártyáztak, vagy Mozart és Beethoven zenéjét élvezték. Épp ezért egyszerűen lehetetlen föladni a törekvést, hogy megértsük és megmagyarázzuk a történteket. Az itt leírt számadásról nem állítjuk, hogy teljes vagy végső választ adhat ezekre a félelmetes kérdésekre. Csupán azt próbálja bemutatni, hogy hét-nyolc évnyi fanatikus ideológiai sulykolás és konkrét utasítások a faji kérdésben hogyan ködösíthette el a németek millióinak tudatát, hogyan rágta szét erkölcsi gátlásaikat. Ezen alapvető mozzanatok nélkül a holocaust nem lett volna véghezvihető. Ebből a szemszögből a német zsidóüldözés szükségeltetett – igaz, nem egyetlen alapfeltételként – az európai zsidók lemészárlásához.

Felhasznált irodalom:

Avraham Barkai: *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jezvs 1933-1943* (Hannover és London, 1989); Michael Burleigh – Wolfgang Wippermann: *The Racial State: Germany, 1933-1945* (Cambridge, 1991); Hermann Graml: *Antisemitism in the Third Reich* (Oxford, 1992); Raul Hilberg: *The Destruction of European Jews* (New York és London, 1985); Ian Kershaw: *The Hitler Myth: Image and Reality in the Third Reich* (Oxford, 1987); Robert Gellately: *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy* (Oxford, 1990)

Fordította: Niklai Gábor

VI. FEJEZET – **PÉNZMEGTAKARÍTÁS TÖMEGGYILKOSSÁGGAL: ELMEGYÓGYÁSZAT, TÁRSADALOM ÉS AZ EUTANÁZIAPROGRAM**

(Michael Burleigh)

Németországban a *pszichiátria* mint tudományág a II. világháború alatt emelkedett ki, és már akkor is az a szegényes elképzelés társult hozzá, hogy az csupán az orvostudomány egyik haszontalan, jelentéktelen, és tudományos szempontból kétes ága, amelyet még átláthatatlanabb homály fedett. A háború alatt mintegy hetvenezer beteg halt meg éhezés, betegségek és elhanyagoltság miatt. A kimerült vagy „neurotikus” katonákat szisztematikusan tették tönkre kegyetlen sokkterápiák segítségével. A sikertelen müncheni munkástanács után letartóztatott forradalmárokat rendszerint „pszichopata”-ként diagnosztizálták a törvényszéki elmeorvosok. A háború utáni megszorítások hanyatlást idéztek elő az elmegyógyintézetek fizikális állapotában, míg a gazdasági költségmegvonások hatással voltak mindenre, kezdve a könyvektől, a gyógyszereken, a fűtésen, a villanykörtéken keresztül a szappanig.

A wilhelminei Németországban* a pszichiátria bírálata gyakran a jobboldaltól származott, például az antiszemita udvari lelkésztől, Adolf Stöckertől, és a kritikák elsősorban a pszichiátria az egyén szabadságát való megtagadása ellen irányult. A weimari korszakban az ideiglenesen megerősödött pszichiátriai reformmozgalom, amely betegek

---

* Természetesen a ***vilmosi*** Németországról van szó, csak elfeledték lefordítani. A jelző egyébként Németország 1890-1918 közötti időszakát jelöli. (*a dig.*)

jogait követelő csoportokat is magába tömörített, támadásba lendült, harcolva a betegek jogainak bővítéséért, a bizottsági eljárások ellenőrzéséért és egy hatékony felügyeleti intézményért. A jobboldaliak közül többen megkérdőjelezték az egész pszichiátriai tervezet hathatósságát és értékét, mivel a mentális betegségekre gyakran nem volt kézzelfogható gyógyír. 1920-ban egy Karl Binding nevű ügyvéd, valamint egy pszichiáter, Alfred Hoche vették a bátorságot, hogy feltegyék a kényes kérdést, hogy vajon egy nemzet, amely ilyen válságos helyzetben van, ténylegesen megengedheti-e magának, hogy fenntartsa azt, amit úgy neveztek: „élet, amely nem érdemes a létre”. Egy vitatott értekezésben, amely alapjában véve egy posztkeresztény haszonelvű erkölcs után kutatott, Binding és Hoche szándékosan összekapcsolta az öngyilkosság és önkéntes „eutanázia” kérdését a mentális betegek bele nem egyezéses úton történő elpusztításával; hangsúlyozta az olyan eszmék történelmi relativitását, mint az „emberi élet szentsége”, kiemelte az olyan érzelmek, mint a „szánalom” objektív értelmetlenségét, hiszen – „ahol nincs szenvedés, ott nem létezhet szánalom sem” –, valamint hangsúlyozta azt az érzelmi és gazdasági terhet, amelyet a „hasznot egyáltalán nem hozó személyek” állítólag jelentenek. Példaként segítségül hívták a brit sarkkutatókat, mint például Robert Scott kapitányt, ezen keresztül igazolva a „holt ballaszt” kidobásának szükségességét a „Bolondok hajójából”, könnyebbítés céljából. Az értekezés előrejelző jellegű volt, megjósolva, hogyan omlanak majd össze a szerzett liberális vagy humanitárius értékek, érintve a szűkebb-tágabb társadalmi közösségeket is, például egy-egy társadalmi osztály előnyeit, a gazdasági rendszert, valamint a nemzetséget, nemzetet sértő tiszteletet az egyén jogai és értéke iránt.

A német pszichiáterek – szembesülve az ilyen változatos támadásokkal tevékenységük során – megenyhültebben kezdtek gondolni az előrelátó reformerek maroknyi csapatára, akiknek addig hátat fordítottak. Két igen figyelemre méltó ember, Gustav Kolb és Hermann

Simon már régóta javasolták az elmegyógyintézetek és a tágabb társadalom, valamint a betegség és a munka közötti falak áttörését. Liberális javaslataik azonnali válaszra leltek a Weimar-féle* kormány részéről, amely megszállottja volt a költségek lefaragásának. A betegeket új típusú városi járóbeteg-klinikákra vagy vidéken az eljáró felekezeti pszichiáterekhez irányították, vagy esetleg fizetett családi „nevelőotthonokba”, ahol a családok pénzt kaptak a betegek elszállásolásáért. Ezen lépések gazdasági előnyei világosak voltak: míg Münchenben egy járóbeteg-klinika éves rezsiköltsége kétezer birodalmi márka volt, addig egy beteg egy évig tartó elhelyezése az Eglfing-Haar Elmegyógyintézetben 1277 birodalmi márkába került. Azonban a menhelyeken élő betegek sem szorultak ki a reformerek figyelméből. Hermann Simon pszichiáter, lehangolva a hosszútávú intézményesítés hatásaitól az olyan helyeken, ahol szinte semmilyen gyógykezelés nem folyt, úgy döntött, hogy munkaterápiát fog alkalmazni, hogy önelégedettséget érjen el a betegeknél, és ez majd elnyomja a nyomott vagy ingerlékeny hangulatot, amely a kierőszakolt tétlenségből ered. A menhelyek hamarosan a betegek serény munkájától morajlottak, ahol a végrehajtott munka összetettsége, valamint a szabadság és felelősség mértéke a fellendülés objektív mutatója volt. Sok intézetben a betegek közel 80%-a végzett valamilyen tevékenységet, amely általában biztosította az önellátást, vagy akár szerény többlet termelését is. A társadalmi gondoskodással és a munkaterápiával foglalkozó, az 1920-as években megjelent szakmai folyóiratok áradatát ítélve, a pszichiátria kezdett derűlátóbb hivatássá válni.

Elkerülhetetlen módon ez a fejlődés hátrányokkal is járt. Először is, mivel a pszichiáterek elkezdték követni elbocsátott betegeiket a nagyvilágban, szükségszerű volt, hogy addig ismeretlen fokú „abnormalitással” találkoztak; amit az elmegyógyintézetekben tapasztaltak, mondhatni csupán a jéghegy csúcsa volt. Mint az átöröklés

---

* Szokatlan fordítás, inkább a ***weimari*** jelző felelne meg a szövegnek, az alkalmazott összetétel inkább személynévből képzett jelző esetén használatos. (*a dig.*)

szellemiségének egyre lelkesebb hívei, elkezdték összeállítani a betegek családfáit. Ahelyett hogy a társadalmi-gazdasági környezetre vonatkozó kérdéseket tettek volna fel maguknak, amelyre nem igazán lehetett befolyásuk, a primitív adatbankok fölötti ellenőrző funkciót választották, ahol nyilvántartásba vették az általánosan elterjedt devianciákat. Már a betegségek puszta skálája, amelyekre fényt derítettek, előidézett egy bizonyos mértékű pesszimizmust, és ezáltal fogékonyabbá váltak a radikális fajnemesítési megoldások iránt. Tapasztalataik ráébresztették őket arra, hogy azoknak az embereknek, akiket ők degeneráltnak vagy értéktelennek tartottak, nem lehet önkéntes alapon történő családtervezést javasolni, így számos pszichiáter elkezdett gondolkodni a kötelező sterilizálás lehetőségén. Ez lehetővé tenné az egyén számára a produktív folyamatokhoz való visszatérést az azt követő reproduktív károk kockázata nélkül, amelyet a faj vagy nemzet kollektív biológiai anyagára nézve jelentenek. Továbbá az elmegyógyintézeti munkaterápia széles körű bevezetése egyre inkább azt a következményt vonta maga után, hogy a betegeket a gazdasági termelékenységük alapján értékelték. Sajnos, nem minden beteg volt képes szivarsodrásra, kosárfonásra, kisebb megbízások lebonyolítására vagy telefonkezelésre. Ezáltal minden intézetben elkülönült egy bizonyos számú „gyógyíthatatlan" beteg, akik meddőn, elfekvőben tengődtek a háttérben, ahol körülményeik gyakran igen kétesek voltak. A munkaterápia alkalmazása következésképpen azt is jelentette, hogy az életerős és szolgálatkész betegeket külön kellett választani a terápiának ellenálló „pelyvától". Még jóval azelőtt, hogy a nemzetiszocialista kormány megjelent a színen, néhány pszichiáter támogatta (vagy fontolgatta) annak ötletét, hogy meg kell semmisíteni a saját terápiás lehetőségeik korlátaira állandóan emlékeztető tényezőt, amely állandó terhet jelent a nemzet gyér forrásai számára. Bármennyire paradoxnak is tűnik, tulajdonképpen a pszichiátriai reform teremtette meg a sterilizáció fogalmi kereteinek nagy részét, és később a pszichiátriai betegek kiirtásának lehetőségét. Az 1933-as év nem jelentett alapvető változást;

a náci időszak legtöbb módszere látens módon már többé-kevésbé nyilvánvaló volt a weimari köztársaság kétszínű egészségügyi és jóléti apparátusában.

Mindazonáltal a nemzetiszocialista kormány megjelenése végzetes következményekkel járt az elmegyógyintézetek populációjára nézve. Az elmegyógyintézetek szörnyszülöttek cirkuszává váltak, ahová nácik ezrei látogattak el, hogy megtekintsék a betegek veleszületett hasznavehetetlenségét. 1933 és 1939 között 21.000 ember sereglett az Eglfing-Haar Intézetbe, amelyből hatezren az SS tagjai voltak. Ezek közül néhányan úgy jöttek ki az intézetből, hogy gépfegyverek elhelyezését javasolták a bejárathoz, amellyel le lehetne kaszálni a bentlakókat. Pártújságok és folyóiratok, mint például a *Völkischer Beobachter* vagy a *Schwarze Korps* hosszadalmasan fejtegették a Goya képeire emlékeztető látványt, amely az elmeintézetekben fogadta a szemlélőt, valamint a mentális betegek kiirtásának kérdését, gyakran párhuzamosan említve hősies példákat, amely magánszemélyek által végrehajtott „irgalomgyilkosságokról” szóltak.

Azon okból, hogy a helyi egészségügyi hatóságok egyre inkább olyanok felügyelete alá kerültek, akik nyíltan támogatták a szellemi fogyatékosok kiirtását, alig meglepő, hogy az elmegyógyintézetek állapota rohamosan hanyatlott. A szakintézményeket bezárták, a betegeket eltávolították a magán- vagy egyházi szektorból, és olcsóbb állami intézményekbe helyezték, hogy pénzt takaríthassanak meg, valamint az ellenőrzést szigorúbb keretek között tarthassák. Egy olyan elmegyógyintézetben, mint például a rheingaui Eichberg, 1934-ben 793 beteg élt, 1940-re viszont ez a szám 1236-ra emelkedett. Az orvos-beteg arány 1:162-ről 1:300-ra nőtt 1935 és 1938 között. Néhány intézményben a ráta 1:500 arányt jelentett, amely az alapgondozást – higiénia, ivóvízellátás és táplálás – vagy bármilyen kezelést teljességgel lehetetlenné tett. A csekély összegeket, amelyet a betegek étkeztetésére fordítottak, megnyirbálták, példaként megemlíthetnénk a hesseni Haina Intézetet, ahol

1932-ben napi 0,69 birodalmi márkáról 1935-re 0,54 márkára csökkent; mindennek az általános gazdasági fellendülés nyújtott hátteret. A lelkes munkásosztályból származó nemzetiszocialista hivatalnokok váltották fel az intézmények vezetésével megbízott pártatlan felsőosztálybeli emberbarát szellemiségű bizottságokat, mint például az idsteini javítóintézet esetében (valamint Hessenben), ahol fokozatosan kiszorították az orvosi felügyeletet. Miután az orvosi ellenőrzés többé nem volt szükséges, az elsődleges cél a gazdasági hatékonyság elérése lett. Számos pszichiáter – akiket egyébként hajlamosak voltak az orvosi szakma hulladékából toborozni – SS-tag volt, akik eredendően ellenséges érzelmeket tápláltak betegeikkel szemben. Mögöttük temérdek, alapjaiban véve alkalmatlan ember özönlött a betegápolás területére pártigazolványokkal és SA tagsággal felfegyverkezve, sok esetben csakis azért, hogy ne kelljen könyöradományokért sorba állniuk. A betegápolás azelőtt is, és ezután is azok foglalkozása volt, akik minden más területen csődöt mondtak, vagy az olyan nőké, akik még nem találtak férjet maguknak. A független ellenőrök, akik közül néhányan helytelenítették a tényt, hogy a betegek szalmán fekszenek a földön, vagy jóformán meztelenül járkálnak, és akik kifogásolták a durva nyelvet, amelyet a vezető hivatalnokok használtak a betegekkel, egyszerűen ki lettek zárva a további látogatásokból.

Az általános feltételek folyamatos romlása mellett a pszichiátriai betegeket közvetlenül is érintette az 1933-ban kiadott, „Az örökletesen beteg utódok megelőzéséért” elnevezésű jogszabály, amely törvényerőre emelte a kötelező sterilizálást számos állítólagosán örökletes betegség esetében. Ezt a törvényt különféle propaganda útján népszerűsítették, beleértve filmeket is, melyeknek célja az volt, hogy lealacsonyítsa és megbélyegezze a szellemi fogyatékos betegeket. A pszichiáterek voltak felelősek az emberek sterilizálásának kezdeményezéséért, és sok esetben tagjai voltak a 220 helyi Öröklött Betegségek Egészségügyi Bizottsága nevű csoportnak, amely a végső döntéseket meghozta. Ebben az időben a betegségek

örökletes volta inkább hit kérdése volt, mint tudományos meggyőződés. Eltekintve attól a ténytől, hogy egy eredetileg örökletes betegséget – a hemofíliát – tulajdonképpen elfelejtették, az „örökletes” előtagot elhagyták a skizofrénia szó elől, hogy azokat az embereket is sterilizálhassák, akiknél az ok külső hatás volt; míg a jó útra tért alkoholisták, vagy az olyanok, akiknek alkoholtűrése alacsony volt, ám akik valójában nem is ittak sokat, „krónikus alkoholista” címen lettek sterilizálva, azon az alapon, hogy az alkoholizmus egyfajta mélyen gyökerező „aszociális vagy pszichopatikus rendellenességet” tükröz. Ezen tényezők közül egyiknek sem volt pontos megfogalmazása a törvénycikkelyekben. Ezenkívül a bizottságok nem szorítkoztak csupán a konkrét személyekre. Bajorországban például Hermann Pfannmüller kaufbeureni pszichiáter, aki a kempteni bizottság egyik bírója is volt egyben, miután elrendelte egy fiatalasszony sterilizálását, eltöltött izolálva egy hetet a nő családjából származó további 21 „degenerált” személlyel, majd még 10 személy sterilizálását javasolta, arra hivatkozva, hogy ez „igen sürgős, minthogy a reprodukció veszélye eleve bennük rejlőnek tűnt”. Egy igen káros tendencián belül az iskolai tanárokat arra biztatták, hogy adják a tanulóknak azt a feladatot, hogy állítsák össze családfájukat, amelynek célja bármilyen fogyatékos családtag azonosítása volt. Ezenkívül a helyi elöljárók az egyedülálló anyáknak azt javasolták, hogy csökkentsék a költségeket, amelyet törvénytelen gyermekeik gondozása jelenthetett.

A tartós pszichológiai károkon kívül, amelyet a sterilizáció az érintetteknek okozott, nem volt ritka az sem, hogy az emberek az operáció során elhunytak, vagy öngyilkosságot követtek el nem sokkal utána. A rezsim könyörtelen reklámkampánya, amellyel ezeket az eljárásokat népszerűsítette, elkerülhetetlenül tömegharagot váltott ki azon „teher” iránt, amelyet az elmeintézetek lakói képviseltek. A propagandafilmek szintén rendszeresen foglalkoztak a szellemileg sérültek és a súlyos fogyatékosok emberi „személyiségével”, szándékosan és válogatás nélkül egybeolvasztva a bűnözők és az elmebetegek kategóriáját,

és támogatták a darwinizmus társadalmi kiválasztódásra vonatkozó eszméinek visszatérését, a gyengék kiselejtezését, valamint a kontraszelektív jóléti apparátus megszüntetését.

Az 1930-as évek közepétől, amit megelőzően meglehetősen sivár képet mutatott a pszichiátriai paletta, egy ideiglenes felvirágzás következett, amelyet az újfajta szomatikus gyógymódok megjelenése jelentett. Egy bécsi pszichiáter, Manfred Sakel alkalmazta elsőnek az inzulinos kómaterápiát a skizofrénia kezelésére, amely alapjában véve a központi idegrendszer megvonását jelentette a vérben keringő glukóztól, mivel az nem tudja lebontani a pótszereket még rövid időszakokra sem. Glukózoldatot használtak a vércukorszint-esés leállítására, mielőtt az kritikussá válhatott volna. Ezt kiegészítette Ladislaus von Meduna cardiazolt alkalmazó, görcsrohamot kiváltó terápiája, amely az epilepszia és a skizofrénia állítólagos biológiai antagonizmusára támaszkodott, és amely az agystimuláló cardiazolt használta epilepsziás görcsök előidézéséhez. Majd a 30-as évek végén az olasz Bini és Cerletti kifejlesztették az elektrokonvulzív (áramütéssel kiváltott görcsök) technikáját, amelynek az volt az előnye a többi terápiával szemben, hogy nem kellett injekciót adni a betegnek, és a kezelt azonnal öntudatlan állapotba került. Ennek ellenére egyik terápia sem volt kockázatmentes, ami az egészségre való kihatásokat illeti.

A fontosabb pszichiátriai folyóiratok hamarosan megteltek az új kezelési módokról szóló lelkes beszámolókkal. Gyakran tartalmaztak részletes „előtte és utána” jellegű esetleírásokat, valamint olyan emberek tanúvallomásait, akik csodálatosan megkönnyebbülve érezték magukat, miután megszabadultak az elszigetelő hatású és nyomasztó betegségektől. Példaként megemlíthetnénk egy fiatal lányt, akinek üldözési mániáját inzulinnal és cardiazollal kezelték. Így írt rokonainak:

> Most végre megint a régi Hildeként írhatok nektek. Képzeld el, anya, szombat este az ágyban fekve végre megvilágosodtam a többiekkel történt beszélgetést követően. Újra tudok enni,

hiszen az, hogy nem ettem, része volt az üldözési mániának. El sem tudod képzelni, milyen érzés megszabadulni minden félelemtől. Az ember úgyszólván újjászületik. Most alig várom a vasárnapot, hogy végre láthassalak, drága anyukám. Hamarabb rá kellett volna jönni erre, akkor talán észrevettél volna valamit, de mindegy, meg kell köszönnünk szerencsecsillagunknak, hogy így történt. Amúgy hogy vagytok? Én olyan boldog vagyok.

Egy újfajta optimizmus kelt szárnyra, mert ezen terápiák során a pszichiáterek tényekkel alátámaszthatták, hogy valóban meggyógyítottak embereket.

Paradox módon ezek a behatárolt pszichiátriai sikerek, amelyeket akut betegek esetében értek el, csak növelték a pszichiátria zavarodottságát azokkal a betegekkel szemben, akikkel semmit sem tudtak kezdeni. A heveny esetek kezelése lehetséges volt munkaterápiával vagy az új szomatikus gyógymódok valamelyikének alkalmazásával. Bármilyen veszély, amelyet maga a faj és a nemzet kollektív örökletes egészségére jelenthettek, kiküszöbölhető volt a közösségbe való beengedés előtt kötelezővé tett sterilizálás alkalmazásával, vagy ha azt annak feltételévé tették. De ez még mindig nem szüntette meg a gyógyíthatatlanok vagy nehezen gyógyíthatók problémáját, akikre ezek a kezelések nem voltak hatással, és akik gondozása még mindig pénzt emésztett fel. 1939 novemberében az Eglfing-Haar Intézet igazgatója, Hermann Pfannmüller, reagálva egy, a helyi revizorok által írott beszámolóra, ezt a kommentárt fűzte az utóbb említett betegek csoportjához: „Újra komoly viták tárgyává vált az a kérdés, hogy tartsuk-e a betegeket ilyen, a lehető legkezdetlegesebb körülmények között, vagy inkább pusztítsuk el őket.” A szelektív kezelési intenzitás egy bizonyos betegcsoportot ismét a perifériára szorított, de ez most egy olyan politikai légkörben történt, ahol az állam vezetőinek nem voltak morális gátlásai a gyilkosságokkal kapcsolatban, és tiszta gazdasági helyzetet kívántak teremteni a háború számára, amelyet indítani készültek.

Mielőtt az „eutanáziaprogram”-ról beszélnénk, ki kell térnünk még egy tényezőre, mégpedig arra, hogy ezek a

módszerek milyen mértékben voltak megegyezésen alapulóak. A dolog kicsit komplikáltabb, mint a hagyományos, egyoldalúan értelmezett „áldozatok, szemlélők és elkövetők” háromszöge, mert a mentális betegségek és a súlyos rokkantság olyan kérdések, amelyek esetében az emberek hozzáállása nem volt világosan körvonalazott, és előítéletek, valamint társadalmi megbélyegzések világa volt ez. A nemzetiszocialisták, eljárásmódjaik indoklásakor ráakadtak Binding és Hoche haszonelvű értekezésének intellektuális sugallataira, és lelkesen támaszkodtak rá, de nem vették észre, hogy nagyon gyakran olyan szerzőkre utalnak, akik valójában a mű fő kritikusai voltak. 1925-ben Ewald Meltzer, a szászországi Grosshennersdorfban levő, szellemileg visszamaradott fiatalok számára fenntartott Katharinenhof Intézet igazgatója, egy rendkívül nagy hatású kritikát publikált Bindinget és Hochét illetően, amely hangsúlyozta mindazt az örömöt, amelyet a fogyatékos emberek találnak az életben, és azokat a meleg érzelmeket, amelyet gondozóik táplálnak irántuk, és amely elítélte a két professzor által felhozott érvek materialista jellegét.

Elég szerencsétlen módon Meltzer úgy döntött, hogy készít egy felmérést az eutanáziával kapcsolatos véleményekről, olyan szülők körében, akiknek fogyatékos gyermekeik vannak. Meggyőződése, mely szerint a közvélemény-kutatás eredménye nem jár majd következményekkel, nem akadályozott meg egy-két embert abban, hogy eltávolítsa intézetéből hozzátartozóit. Meltzer legnagyobb meglepetésére, a 162 válaszoló mintegy 73%-a azt nyilatkozta, hogy beleegyeznének „gyermekük életének fájdalommentes lezárásába, amennyiben szakértők megállapítanák, hogy gyógyíthatatlan gyengeelméjűségben szenved”. Az igennel válaszolók közül többen mondták, hogy szeretnének megszabadulni a tehertől, amelyet egy „idióta” gyermek léte jelent; néhányan kifejezték azon vágyukat, hogy ezt titokban kell végrehajtani, és a szülőknek később azt kellene mondani, hogy a gyerek valamilyen betegségben halt meg. Ez a stílus egyébként a későbbi nemzetiszocialista gyakorlatra emlékeztet. A

negyvenhárom nemmel válaszoló közül csupán húszan utasították el mind a négy kérdést, amelyet Meltzer feltett – például néhányan helyeselték a gyilkosságot saját haláluk esetén, amennyiben a gyermek ezáltal árva maradna – így csak egy kisebbség volt az, aki vagy erkölcsi, vagy vallásos meggyőződésből, vagy éppen a gyermekükhöz való erős kötődés miatt nem hagyná jóvá a halálukat semmilyen körülmények között sem. Áttanulmányozva a nemzetiszocialista propagandát ezzel kapcsolatban, nem teljesen meglepő, hogy Meltzert legalább annyit idézték, mint Bindinget és Hochét. A csendes összejátszáson alapuló beleegyezés ugyanúgy megtalálható volt, mint a gyalázkodás vagy éppen a tiltakozás.

Valójában az „eutanáziaprogram” eredete nagyon is kapcsolható az „irgalomgyilkosságokra” vonatkozó kérésekhez. Az ok, amiért Hitler úgy döntött, hogy átengedi e feladatot a kancellári hivatalnak, nemcsak az volt, hogy ez a kis kiváltságos csoport titokban, a rendes kormánycsatornákon kívül tudott működni, hanem azért is, mert a kancellári hivatal kezelte a beérkező kérelmeket, amelyek az eutanáziára vonatkozó kéréseket is tartalmazták. Ezek olyan személyektől érkeztek, mint például egy rákban szenvedő, haldokló nő, vagy egy férfi, aki megvakult és súlyosan megsérült, amikor beleesett egy betonkeverőbe, és Knauer, egy fogyatékos csecsemő szülei, akik gyermeke a lipcsei klinikán tengődött vakon, láb és karjának egy része nélkül. Hitler Karl Brandtot, a kíséretében levő baleseti sebészt küldte el Lipcsébe, hogy engedélyezze a gyermek halálát. Ezután hatalmazta fel Brandtot, valamint a kancellári hivatal elnökét, Philipp Bouhlert, hogy a jövőben további engedélyeket adhassanak ki hasonló esetekben. Megalakult a „Birodalmi Bizottság Komoly az Örökletes és Veleszületett Betegségek Tudományos Nyilvántartásáért” nevű csoport, amely 3 vezető gyermekorvosból állt, és feladatuk az volt, hogy döntéseket hozzanak az eutanáziagyilkosságokkal kapcsolatban, azon információkra alapozva a végrehajtást, amelyet a kötelező nyilvántartásba vétel bevezetése után szereztek. Számos speciális gyermekklinika jött létre,

amelyek a legmodernebb kezelési eljárásokat ígérték a szülőknek, tudomásukra hozva, hogy ezek valódi kockázatot is rejtenek magukban. A szülők, akik minden lehetséges utat bejártak, ami orvosilag lehetséges volt, és akik teljesen kimerültek abban, hogy több gyermeket kellett eltartaniuk, kevés fenntartással voltak azzal kapcsolatban, hogy gyermeküket beadják ezekre a klinikákra, holott néhány esetben azzal is tisztában voltak, hogy ott megölik őket. A besúgók serege bizonyos kényszerítő hatalommal felfegyverkezve könnyen nyomást tudott gyakorolni az ellenkezőkre, például azzal, hogy az egyedülálló anyákat behívták munkaszolgálatra.

A gyermekeket éheztetés és erős nyugtatók segítségével ölték meg. A résztvevő nővérek, bár talán felkavarónak találták ezt a munkát, egyben azt is gondolták, hogy helyes, ha „megszabadítják a szerencsétlen teremtményeket szenvedéseiktől”, és örömmel vették a rendszeres prémiumot. Az orvosok önként jelentkezők közül kerültek ki. Azt, hogy lehetséges volt az ilyen munka elutasítása, demonstrálja dr. Friedrich Hölzel esete, aki arra használt fel egy eső által tönkretett nyaralást, hogy írjon Pfannmüllernek, lemondva az Eglfing-Haar gyermekgyilkoló központ vezetői posztjáról. Bár ő helyeselte ezeket a módszereket, más kérdés volt azokat személyesen végrehajtani. A különbség szerinte olyan, „mint a bíró és végrehajtó közötti eltérés”. Úgy gondolta, túl gyenge és túlságosan szorosan érinti betegeinek sorsa, mintsem hogy képes legyen „ezeket a gyilkosságokat végrehajtani hidegvérű megfontolást követően, szisztematikus eljárásként”. Pfannmüller soha nem erőltette többé az ügyet illetően. Összességében mintegy 6.000 gyereket öltek meg e program során, a korhatárt titokban kiterjesztve a tizenévesekig.

Hitler a háború idejére szóló, a felnőtteket érintő eutanáziaprogramra való felhatalmazása gazdasági lépésként lett felfogva, hogy a krízishelyzetben fekvőhelyeket teremtsenek a sebesült katonák számára, és bár ez még mindig nincs teljesen tisztázva, szálláshelyül

szolgáltak az Oroszországból és Kelet-Európából hazatelepült németek részére. A *Reich* keleti területein a Kurt Eimann és Herbert Lange vezetése alatt álló SS-egységeket használták arra, hogy lelövessék az elmebetegeket, így párhuzamosan a hadsereg és az SS számára szabad barakkokat teremtsenek. A *Führer* kancellári hivatala létrehozott egy alaposan kidolgozott bürokratikus intézményt, amely a Tiergartenstrasse 4. szám alatt helyezkedett el (ebből ered a fedőnév: *Aktion T-4),* és amelynek feladata az volt, hogy megszervezze az előzőleg kikalkulált 70.000 áldozat nyilvántartásba vételét, kiválogatását, elszállítását és meggyilkolását. Ezt a gépezetet közgazdászok, mezőgazdászok, korábbi üzletemberek és kereskedelmi jogászok egy csoportja irányította – akik közül jó néhányan régi barátok voltak –, akadémikusokkal és pszichiáterekkel egyetemben, akik feladata a tömeggyilkosság orvosi oldalának kezelése volt. Az egyetemi tanárok közül sokan egyszerű származásúak voltak, olyan emberek, akik számára az oktatás ezáltal a társadalmi mobilitás lehetőségének egy módja volt, s akiknek sérülékeny énjét rangok, és az ún. Örökletes Betegségek Egészségügyi Bizottságában betöltött félhivatalos pozíciók erősítették, vagy akár „szabadúszóként" az SS-nek dolgoztak. Példaként megemlíthetnénk a T-4 első orvos igazgatóját, a würzburgi Werner Heydét, aki mellékállásban koncentrációs táborokban dolgozott az 1930-as évek közepétől. Heyde egy szűk látókörű, látens módon homoszexuális egyetemi tanár volt, szerény szociális háttérrel, akinek fájt a szíve a *Führer* kancellári hivatalából áradó indirekt hatalom után.

A magasan képzett, erkölcsileg sivár emberek e sajátosan összeválogatott csoportja hozzáfogott nyilvántartásba venni és kiválogatni az áldozatokat; menhelyeket kerestek, ahol csendben megölhették őket; létrehoztak egy hatékony módot a kivitelezésre; és végül, de nem utolsósorban ez egy olyan csoport volt, akik hajlandóak és képesek is voltak a tömeggyilkosságok végrehajtására. Mind Herbert Linden, a menhelyekért felelős belügyminisztériumi közhivatalnok, mind a helyi

egészségügyi bürokraták, mint például a müncheni Walter „Bubi” Schultze, vagy a stuttgarti Ludwig Sprauer nagyon kooperatívnak bizonyultak, mivel ezeket az eljárásokat ők már évek óta támogatták. Ők vagy kiválasztották a megfelelő menhelyeket, megszervezték a tulajdonátruházást, vagy orvosokat, beteghordókat és ápolószemélyzetet verbuváltak, akiknek az addigi teljesítménye, valamint ideológiai elkötelezettségük szintje megfelelőnek találtatott; Heyde általában korábbi tanítványait ajánlotta. Az SS szolgáltatta a koncentrációs táborokból az érzéketlen és kegyetlen emberek csoportjait, akik a gyilkosságok szörnyű fizikalitásával foglalkoztak. A csapatokat, amelyeket ezek az emberek alkottak, 6 elmegyógyintézetbe küldték el, hogy azokat megsemmisítési központokká alakítsák át; a brandenburgi korábbi munkabörtönbe, a Halle melletti Bernburgba, a magasan a sváb Alpokban elhelyezkedő Grafeneckbe, a Limburg melletti Hadamarba, Schloss Hartheimbe, amely Linzhez közel helyezkedik el, és a Drezda melletti Sonnensteinbe. A gyilkolást monopolizáló orvosok fokozatosan lettek bevezetve kegyetlen munkájukba, kezdve az egyszerű szemlélődéssel, majd később ők maguk fordították el a gázszelepeket, amely feladat elég egyszerű, de látszólag orvosi végzettséget igényelt. Az orvosok többsége igen fiatal, szociálisan ingatag személy volt, akikre nagyban hatottak a nagy nevek és híres helyek, amely rendszerint a kispolgári akadémikus ambíciók kísérő jelensége. Szerény szakmai képzettségükhöz nem társultak morális gátlások. A nővérek és betegápolók az engedelmesség professzionális és társadalmi kiművelésének termékei voltak, és ideológiai elkötelezettségüknek gyakran bizonyított feljegyzései is voltak, hittek ezen eljárások igazában. A megalkuvás kultúrája volt ez.

Minden betegről nyilvántartási lapokat töltöttek ki, és ezeket a T-4-en keresztül több szakértő értékelte. Sok elmegyógyintézeti igazgató követte el azt a végzetes hibát, hogy szándékosan alábecsülték egyes betegek munkakapacitását, hogy ne veszítsenek el értékes dolgozókat, amely önmagában is nyomasztólag emlékeztet

arra, hogyan váltak az elmegyógyintézetek termelési egységekké. Az alacsony termelékenység és az intézményben töltött idő hossza rendszerint megpecsételték a betegek halálos ítéletét. A T-4-es értékelők egyszerre 200-300 darab nyilvántartási lapot kaptak kézhez, és darabszám alapján fizették őket, amely talán érthetővé teszi a pszichiátriai hivatás olyan Sztakanovitáinak diagnosztikus virtuozitását, mint Joseph Schreck, aki egyedül tizenötezer nyilvántartási lapot zárt le egy hónap alatt. Ezen lapok alapján a betegek csoportjait azután a Közösségi Betegszállító Szolgálat egyenesen a gázkamrákba szállította, vagy az ideiglenes menhelyekre, amelyek egyrészt a rokonok megtévesztésére szolgáltak, másrészt lehetővé tették a krematóriumokra háruló terhek egyenletes elosztását.

Ezek a gyilkosságok mindenképpen érintkezést jelentettek a T-4 és temérdek magán-, állami és egyházi menhely között. Az egyházi tiltakozás a szóban forgó eljárásokat illetően lassan jött, részben mert az egyházi elmeintézeti hálózatok több igazgatója, például a Protestáns Belső Misszió vezetője, Hans Harmsen is támogatta a negatív fajnemesítési módszereket az 1920-as és 1930-as években, és mert az egyházi felsőbbségek jobban kedvelték a magas szintű magánbeszélgetéseket, mint az egyházellenes kormánnyal való nyílt szembesítést. Valójában a T-4-gyel kapcsolatot tartó fő római katolikus közvetítő (amelynek létezése önmagában is egy kirívó fejlemény volt), Heinrich Wienken püspök, úgy tűnik, egy sor nem túl szerencsés kompromisszumot kötött, amelyre hatással voltak azok az alaposan kidolgozott teológiai érvelések, amelyeket a T-4 alkotott meg, hogy igazolják az eutanázia intézményét. A T-4 hetvenezer áldozatának fele olyan elmeintézetekből és otthonokból származott, amelyek egyházi jótékonysági hálózatok része volt. Az egyes papoktól érkező tiltakozások túl későn érkeztek ahhoz, hogy hatékonyak lehessenek, és egyszerűen megkerülték őket. A bírói és állami ügyészségen belüli egyénekkel kialakult nehézségeket úgy simították el, hogy feletteseiket olyan

pozícióba helyezték, amely nem járt formális jogi kötelezettségekkel.

Néhány menhely megpróbálta a működést a nyilvántartási folyamat végrehajtásának késleltetésével aláaknázni, amint rájöttek, hogy annak milyen rosszindulatú hátsó szándékai voltak. Ezt a gyakorlatot vándorló T-4-es szakértők csoportjai igyekeztek megszüntetni, akik közül néhányan körutakra jártak, tanítványaikra hagyva betegek egész csapatainak kezelését. Néhány menhely megpróbálkozott a saját kezdeményezésű elbocsátásokkal, vagy akár el is rejtett néhány sebezhetőbb beteget, azonban a hazabocsátás a családok hajlandóságán is múlott, hogy szívesen látják-e a beteget otthon; sok esetben a válasz az volt, hogy nincs hely számukra. Egy férfi – elutasítva, hogy bátyja hazatérjen a Mariaberg Elmegyógyintézetből – azt írta, hogy Ottót „sosem felejtjük el”, és ígért „valami apróságot” a karácsonyi postában számára. Otto sajnos nem érte meg a karácsonyt – elgázosították Grafenecknél december 13-án. A legtöbb elmegyógyintézeti alkalmazott hajlandó volt kooperálni, azzal a gyenge kifogással ésszerűsítve cselekedeteiket, hogy ők végigalkudozták ennek vagy annak a betegnek az életét, mert a T-4 természetesen fenntartott egy kevés helyet kegyelmi kérvényeknek, hogy megelőzze a rossz lelkiismeret kialakulását. Mindig rá lehetett mutatni erre vagy arra a megmentett egyénre, csendesen megfeledkezve autóbusznyi csoportok eltűnéséről. Munkakapacitás és domináns terápiás kritériumok – ezek váltak a szelekció alapjává. Sok esetben a pszichiátereknek nem okozott nehézséget az átmenetek érvényesítése.

Összességében a T-4 több mint hetvenezer embert ölt meg. Az egyik utolsó beszámoló grafikonokba foglalta a havi gyilkolási rátát, precízen kiszámolva mennyi pénzt vagy élelmiszert lehetett megspórolni a „tisztogatással”, amely 70.273 esetet jelentett, 1951-ig kivetítve. Ezek a grafikonok, amelyeket az amerikaiak találtak meg egy hart-heimi széfben, a tényleges megtakarításokat szemléltették, pl. lekvárra lebontva – feltételezve, hogy minden egyes

ember 700 grammot fogyaszthatott naponta – az 5.902.920 kg megtakarítást jelentett, amely 7.083.504 birodalmi márkának felelt meg*.

A betegek tömeges elgázosításának 1941. augusztusi felfüggesztése után, amely azért következett be, mert a kezdeti célt kissé túlteljesítették, és nőtt a tiltakozások száma, a koncentrációs táborok lakói fellélegezhettek a T-4 orvos szakértőinek nyomása alól, akik felületesen újradiagnosztizálták az embereket, akiket az SS előtte „beteg”-nek, s ezáltal szükségtelennek tartott. Az *Aktion 14f13* – ez volt a fedőneve a beteg koncentrációs táborlakók kiirtásának – 20 000 körüli áldozatai közül sokat egyszerűen csak büntetett előéletük miatt öltek meg, vagy mert zsidók voltak. 1941 telén egy, Viktor Brack felügyelete alá tartozó T-4-es csoportot Minszkbe küldtek, ahol nagy valószínűség szerint csendesen megszabadultak egy csapat súlyosan sebesült német katonától, *en route* a harcmezei kórházakból a hátországi területekre menet. Azon az őszön, a szorgos Brack Himmlerrel is találkozott, akinek valamikor a sofőré volt, és orvos apja egyszer segített Frau Himmleren egy komplikált terhessége során. Ő állítólag azt nyilatkozta, hogy „Hitler egyszer azt a parancsot adta neki, hogy irtsa ki a zsidókat. Azt mondta, hogy az előkészületeket már megtették, és azt hiszem, azt a kifejezést használta, hogy álcázási okokból a lehető leggyorsabban kell dolgozni”. A T-4 emberei voltak az egyik önálló csoport, akik részt vettek a változatos versengő, kísérleti kezdeményezésekben, hogy „megoldják” az európai „zsidókérdést”. Mivel szakértői voltak a tömeges elgázosításnak, az ő kezükbe került a feladat legnagyobb része, eltekintve Rudolf Hoess auschwitzi halálgyárától.

Körülbelül kilencvennégy ideiglenesen felesleges T-4-es alkalmazottat „adott kölcsön” Phillip Bouhler a lublini felsőbb SS-és rendőrfőnöknek, a volt kőművesnek, Odilo

---

* Jó lett volna ha a szerző/fordító utána is számol annak amit leírt, mert ez baromság (a napi 700 gramm!). Havi 700 grammal, 10 évvel (1941-51) és 70.000 emberrel számolva valóban kiadódik a 6.000 tonna körüli mennyiség. (*a dig.*)

Globocniknak. Az SS-es eutanázia-szakértővel, Herbert Langéval együtt, aki már aktívan benne volt a kulmhofi Warthegau zsidó népességtől való megszabadulási folyamatban, ez a T-4-es csoport volt a mozgatója a gépezetnek, akik feladata a *Generalgouvernement* teljes zsidó népessége meggyilkolásának végrehajtása volt Lengyelország azon részén, amely nem könnyen olvadt be a nagy Németországba. Így az eredetileg szakácsok, teherautó-sofőrök, munkások és volt rendőrök vegyes kavalkádja, mint például Kurt Franz, Lorenz Hackenholt, Josef Oberhauser, Franz Stangl, Christian Wirth, valamint T-4-es orvosok, mint Irmfried Eberl, több társadalmi lépcsőfokot is feljebb léptek, és elnököltek közel kétmillió ember halála felett. Mindez az *Aktion Reinhard* néven ismertté vált akción belül történt, azaz a belzeci, sobibori és a treblinkai táborok kiirtásával, amely kitörölte Lengyelországból a zsidó tömegeket és a nyugat-európai zsidó burzsoáziát. Ezek az emberek edzett gyilkosok voltak, akik hozzászoktak a halálhoz és a pusztításhoz, bár csak néhányuk volt bizonyítottan pszichopata, mint az auschwitzi Hoess. Nem váltak szélsőségesen erőszakossá, legtöbbjük úgy kezdte; a végtelenségig halogatva és kikerülve saját szörnyűségük felismerését, fekete humorral elütve azt, és termelési célokat emlegetve. A Globocnik által 1943 decemberében felrajzolt végső statisztikai becslések pontosan felsorolták a folyamat során összegyűjtött óriási összegeket, valamint a közel kétezer vasúti kocsirakományt kitevő ágyneműt, törölközőket és ruhákat, ezenkívül olyan holmikat, mint napszemüvegek, színházi látcsövek, púderpamacsok és ezüst cigarettatárcák.

E három megsemmisítőközpont csendes kiürítése után sok résztvevő T-4-est délre küldtek a dalmáciai partra, hogy Triesztben a Risierában – egy rizsraktárban – működtessenek egy megsemmisítő és kínzóközpontot. Ott deportált zsidókat öltek meg, *en route* Auschwitz felé, valamint olaszokat és jugoszlávokat, akiket bizonytalanul partizáncselekedetek végrehajtásával gyanúsítottak.

Ezalatt a német elmegyógyintézetekben tovább folytak az eutanáziagyilkosságok, lassú éheztetés alkalmazásával, amely különlegesen kieszelt diétákra épült. Ezek úgy voltak megtervezve, hogy minimalizálják a folyamat végrehajtásához szükséges halálos szerek alkalmazásának költségeit. A helyi egészségügyi minisztériumi üléseken a pszichiáterek, kiknek kifejezett célja a betegek megölése volt, kölcsönösen kicserélték „menüiket”, amelyek semmi másból nem álltak, mint folyadékba rakott gyökérzöldségekből. Nem volt tényleges élelmiszerhiány, hiszen a legtöbb intézet többletet is előállított a kényszermunkán kívül, amely felesleget a hivatalnokok nagy haszonnal adtak el náci szervezeteknek. Az is jellemző volt, hogy az orvosok, mint például Friedrich Mennecke és felesége, Eva, rendszerint több mint jóllakásig tömték magukat, miközben betegei éhhalált haltak. Mindenkit elért a halál, akit nem találtak jól jövedelmezőnek, vagy akiknek viselkedése vagy stílusa irritálta az alkalmazottakat. Ezenfelül néha a betegeket is belekényszerítették abba, hogy társaikat megöljék. Az áldozatok közül sokan külföldi kényszermunkások voltak, akiket olcsóbb volt ott rögtön helyben megölni, mint hazatelepíteni. Azokban az esetekben, amikor a nővéreket egyházi rendekből vonták el, olyan edzett T-4-es gyilkosokat vontak be, mint Pauline Kneissler. Ilyenkor a feljegyzett halálozási arány hirtelen megemelkedett, és csak akkor kezdett csökkenni, amikor – az ő esetében – nyaralni ment egy vagy két hétre. Más intézményekben az ápolószemélyzet azért vett részt a gyilkosságokban, mert képzésük során azt tanulták, hogy azt kell tenniük, amit mondanak nekik, mert az intézményes besulykolás érzéketlenné tette a maradék jó lelket is bennük, és végül mert ezek az emberek gyakran megkeseredett, frusztrált, kiábrándult, fáradt, alulfizetett és alulértékelt személyek voltak.

Nyilvánvaló, hogy a fent kifejtett módszerek, amelyeket lehetetlen volt titokban tartani, nem tettek sok jót sem az elmegyógyintézetekről, sem a pszichiátriáról kialakult képnek. Sőt, olyan volt ez, mintha maguk alatt vágták volna a fát, hiszen a kiürült menhelyeket általában

elidegenítették, és nem orvosi célokra használták. Ahhoz, hogy kivédjék ezeket a nemkívánatos tendenciákat, a T-4-nek dolgozó pszichiáterek, mint Paul Nitsche vagy Carl Schneider, többféle javaslatot terjesztettek elő a pszichiátria „modernizálására”. Ehhez azokat az anyagi javakat kívánták felhasználni, amelyeket a gyilkosságok segítségével spóroltak meg, hogy ezek által modern terápiát biztosíthassanak az akut esetekben. A többé-kevésbé világos kiegészítő terv az volt, hogy egyetemekre alapozott kutatásokat építsenek ki, koordinálva azokat azzal a neurológiai „anyaggal”, amely az „eutanáziaprogram”-on keresztül vált elérhetővé az egyetemi professzorok számára. Ezek a tervek tehát azért készültek, hogy újra megerősítsék a professzionális pszichiátriai felügyeletet azon eljárások felett, amelyet a gazdaság irányított, és amelynek értelme az volt, hogy a fiatal, új tagokat teljesen megtévessze, és amelynek logikája az orvostudomány eme ágának létezését fenyegette. Így ők csupán egyfajta *ex post facto* ésszerűsítésként funkcionáltak. Ezek az emberek valójában olyan körülményeket teremtettek az elmegyógyintézetekben, amelyet néhány felvilágosult orvos úgy jellemzett, mint „visszatérés a középkor pszichiátriájához”, gondozatlan és csontvázszerű betegekkel, akik meztelenül, szalmazsákokon fekszenek saját ürülékükben és vizeletükben, vagy élősködőké tői hemzsegő bunkerekbe zárva, egyedül, sötétben sorvadoznak. Az orvosok nem „modernizáló” idealistákként, hanem egyfajta „katonaként” járták a kórtermeket, és számukra a betegek, főleg ha olyan emberek voltak, akik egy szót sem beszéltek németül, a szó szoros értelmében „ellenségekké” váltak.

Felhasznált irodalom:

Michael Burleigh: *Death and Deliverance: „Euthanasia” in Germany c. 1900-1945* (Cambridge, 1994); Jeremy Noakes és Geoffrey Pridham (szerk.): *Nazism, 1919-1945: A Documentary Reader* (Exeter, 1989) 3. kötet; Paul Weindling: *Health, Race and German Politics Between*

National Unification and Nazism, 1870-1945 (Cambridge, 1989).

Fordította: Csontos Lea Szilvia

VII. FEJEZET – **CHRISTINE LEHMANN ÉS MAZURKA ROSE: KÉT CIGÁNY A NÉMET BÜROKRÁCIA KARMAIBAN, 1933-1960**

(Wolfgang Wippermann)

1942. január 17-én a 22 éves Christine Lehmannt beidézte a Ruhr vidékén fekvő város, Duisburg bűnügyi rendőrsége. Utasították őt, hogy azonnal szüntesse meg „házasságszerű viszonyát” Karl H. tehergépkocsi-vezetővel. A visszautasítás eredményeképpen Christine Lehmannt egy koncentrációs táborba küldték, hiszen tagja volt a Lehmann cigány klánnak, ha pedig „valaki egy klán tagja” volt, akkor megakadályozhatták, hogy házasságot kössön. Christine Lehmann és Karl H. számára szóba sem jöhetett az, hogy házasságon kívül éljenek együtt tovább, mivel az nem „az indoeurópai vér tisztaságának védelmére” szolgált.

Hogy érthető legyen, mi is áll az iménti, Christine Lehmann-nal kapcsolatban említett, kegyetlen szavak mögött, a továbbiakban szükség van arra, hogy mondjunk pár szót arról, milyen törvényes helyzetben voltak az úgynevezett „cigányok”, vagyis inkább a „sintik” és a „romák”, mivel a Harmadik Birodalom idején így nevezték magukat. A romák, vagyis a cigányok, szokásaikban és a cigány (vagy roma) nyelv kiejtésében különböztek a sintiktől – akiknek az ősei többsége már a 15. századtól Németországban élt. Azonban kevés kívülálló ismerte ezeket a különbségeket, leszámítva a néhány úgynevezett „cigányságszakértőt”. A hatóságok természetesen nem tettek különbséget a sintik és a romák között. Számukra mindkét népcsoport egyszerűen csak „cigány” volt, akikre sajátos törvények vonatkoztak, és akiket rövid úton

kitelepíthettek, ha nem tudták igazolni német állampolgárságukat.

Őszintén szólva, a sintik és a romák már Hitler hatalomra jutása előtt is másodrendű polgároknak számítottak. A cigányok, a csavargók és a munkakerülők ellen 1926. július 16-án megalkotott bajor törvény értelmében a sintiket és a romákat szegényházba küldhették legalább 2 évre, ha képtelenek voltak rendszeres állásról szóló igazolást adni. Miután a nemzetiszocialisták 1933 és 1934 között hatályon kívül helyezték az összes megmaradt polgárjogi törvényt, a sintik és a romák még kevésbé voltak képesek megvédeni magukat a diszkrimináció ellen, mint azelőtt. A kisebb rangú tisztviselők és bizonyos helyhatósági testületek ezt az új helyzetet a továbbiakban arra használták fel, hogy korlátozzák a cigányság mozgásszabadságát és azt a jogát, hogy megélhetésüket biztosítsák. 1934-től kezdve számos város igyekezett úgynevezett „cigánytáborokba” száműzni a sintiket és a romákat, ahol a lakhatási körülmények aligha voltak az ember számára megfelelőek. Kezdetben ehhez nem adtak hivatalos jóváhagyást, hiszen kimondottan a sintiket és a romákat nem említették a nemzetiszocialisták faji törvényei. Ez érvényes volt például az 1933. április 7-én kiadott, a hivatalos közszolgálat megreformálásáról szóló rendeletre, amely engedélyezte a zsidó köztisztviselők hivatali eltávolítását; az 1933. július 14-i rendeletre, amely törvényesítette az állítólag örökletes betegségben szenvedők kötelező sterilizálását, és végül az 1935. szeptember 15-i nürnbergi törvényekre, amelyek teljesen eltörölték a német zsidó polgárságot, és megtiltották nekik, hogy házasságot vagy szexuális kapcsolatot létesítsenek „német polgárokkal vagy német fajhoz tartozókkal”. A sintiket és a romákat még meg sem említették abban az 1935. október 18-án kelt, úgynevezett házasságkötésre vonatkozó közegészségügyi rendeletben, amelyre a duisburgi bűnügyi rendőrség hivatkozott, amikor beidézte Christine Lehmannt. Ezeket a hibákat úgy hozták helyre, hogy egymást követően sorra megalkották a szükséges törvényeket. Például „a német faj és a német tisztesség

védelmére megalkotott első rendelet” kikötötte, nem köthető házasság abban az esetben, ha „az utód általánosságban veszélyeztetné a német faj tisztaságát”. A belügyminiszter 1935. november 26-án kiadott egy rendeletet, mely szerint ez arra az esetre vonatkozik, ha „német származású emberek kötnek házasságot cigányokkal, négerekkel, illetve azok fattyaival”.

A cigányokra vonatkozó érvényes jogszabályok hiányában a duisburgi bűnügyi rendőrség Christine Lehmann esetében ezt a rendeletet használta fel. Hogyan sikerülhetett neki és Karl H.-nak mégis együtt maradni 1942-ig, kérdezhetnénk!? Heinrich Himmler még 1938. december 8-án meghozta „végső döntését a cigánykérdésben a származásuk alapján”, és 1940 májusában kb. 2.500 német sintit és romát toloncoltak ki a birodalom nyugati régióiból a megszállt Lengyelország területén levő fő-kormányzósági tartományba. A kitoloncoltak között voltak Christine Lehmann szülei és hat testvére, akiket elengedhettek volna, mivel akkoriban „nem deportálták azokat a cigányokat, akik német származású emberrel kötöttek házasságot”. Az efféle kivételeket csak 1942-ig vették figyelembe. A duisburgi bűnügyi rendőrség Christine Lehmann és Karl H. „házasságszerű kapcsolatát” most már „aszociálisnak” tekintette. Az ügyre ráállította a városi egészségügyi hatóságokat hivatásos besúgóival együtt. Néhány hónappal később, egy fanatikus köztisztviselőnő jelentette, hogy „összefutott” Christine Lehmann-nal, aki a „férjével” volt. Christine Lehmann megfőzött az urának, s „az otthonuk úgy nézett ki, mintha két személy a gyerekekkel aludt volna ott (!) együtt”. Christine expresszleveleket is adott át Karl H.-nak.

Más szóval, Christine Lehmann pontosan olyan volt, amilyenek a hatóságok szerint a cigányok szoktak lenni rendes körülmények között, vagyis kétségtelenül megfelelt a társadalmi elvárásoknak. Gondoskodott a családjáról mint feleség, anya és kenyérkereső. A látszat ellenére pontosan ezek a prózai tevékenységek voltak azok, amiért faji-ideológiai téren „aszociálisnak” nyilvánították. 1943. január

30-án ismét beidézte őt a duisburgi bűnügyi rendőrség, aki ekkorra egy, rá és az egész családjára vonatkozó, minden részletre kiterjedő „a családfájukkal és az élettörténetükkel kapcsolatos kérdőívet” állított össze. Az űrlap kérdései: „A klán mely tagjai éltek feltűnően rendszertelen, laza erkölcsű, csavargó életet, illetve melyikük változtatgatta gyakran a lakóhelyét és a munkahelyét? Melyikük munkakerülő vagy csavargó? Melyikük látszik bűnözőnek?” A duisburgi bűnügyi rendőrség a következőket írta: „A Lehmann-klán a cigány néphez tartozik, és amíg le nem telepedtek, állandóan vándoroltak, rövidáruk eladásával tartották fenn magukat. A megfigyelés alatt álló személy kivételével 1940. május 16-án az egész klán újra letelepedett keleten.” Christine Lehmann számára ez a beidézés valóságos halálos ítélet volt, habár eleinte szerencsésnek tűnt, hiszen 1943 elején a sintik és a romák többségétől eltérően őt nem deportálták az auschwitzi „cigánytáborba”. A jegyzőkönyvek pontatlansága volt az, amiért ez a tévedés megeshetett. Talán ez volt az oka, hogy eddig még nem vetették alá „faji vizsgálatnak”, ami pedig az egyik szükséges feltétele volt egy sintiza (egy sinti nő) Auschwitzba történő „szabályszerű” deportálásának.

Az esseni bűnügyi rendőrség által a szomszédos Duisburgban dolgozó kollégáiknak küldött értesítés alapján helyrehozták ezt a mulasztásukat. Christine Lehmann „cigány” nevét használták, és utánaírták a „ZM” betűket annak jelzésére, hogy „félvér cigány” *(Zigeunermischling). Í*gy oldották meg mindazt, amire szükségük volt ahhoz, hogy valakit Auschwitzba deportáljanak. Ez azonban mégis lehetetlennek tűnt. Az esseni bűnügyi rendőrség a következő megjegyzést fűzte hozzá: „a cigányokat közegészségügyi okok miatt most nem lehet kitelepíteni az auschwitzi cigánytáborba”. Természetesen a bűnügyi rendőrség nem engedte el csak úgy Christine Lehmannt. Előzetes rendőri őrizetbe helyezték őt a „bűnmegelőzési harcról” szóló általános rendelkezések értelmében. A szakzsargon szóhalmozó nyelvén fogalmazva, „aszociális” és „társadalmat veszélyeztető magatartása”, vagy más szóval: törvénybe ütköző szexuális kapcsolata egy némettel,

elegendő ürügyet szolgáltatott állandó fogvatartásához. A rendőrségen dolgozók szemmeltartották az asszonyt, mivel „állandóan szökéssel próbálkozott, hogy elkerülje a kiszabott börtönbüntetést”.

A duisburgi bűnügyi rendőrség nyilvánvalóan a büntetés elengedésén kívül is elkövetett egy hibát. Rendes körülmények között az „előzetes rendőri őrizetbe” vett emberek inkább a közeli koncentrációs táborokba kerültek, és nem a keleti megsemmisítőtáborokba. Az esseni bűnügyi rendőrség főosztálya észrevette a hibát, az 1943. június 10-én kelt levelében felhívta erre a figyelmet, és „letartóztatási parancsot” adott ki Christine Lehmann ellen – még további iratokról is említést tettek. Az ő esetében ez azt jelentette, hogy egy cigány személyt a Birodalmi Központi Elhárítás 1943. január 29-i rendeletének értelmében az auschwitzi koncentrációs tábor cigánytáborába szállítanak. Ezt a javasolt módosítást továbbították a Birodalmi Bűnügyi Rendőrhivatalnak Berlinbe. Másfelől elrendelték, hogy Christine Lehmannt ne egy németországi koncentrációs táborba küldjék, ahol kicsit nagyobbak lettek volna a túlélési esélyei, hanem az auschwitz–birkenaui megsemmisítőtáborba, ahol az esélye jóformán a nullával volt egyenlő. A Birodalmi Bűnügyi Rendőrség utólag hozzátette, hogy mivel Christine Lehmann gyerekei félvér cigányok, ezért ők is kísérjék el anyjukat. A négyéves Egonra és a húszhónapos Robertre céloztak.

Ezen parancsok végrehajtása nehéznek bizonyult a duisburgi bűnügyi rendőrség számára. Az akkoriban a fronton szolgáló Karl H. szülei megtagadták a két gyerek átadását. A duisburgi bűnügyi rendőrség *faute de mieux* (jobb híján) úgy döntött, hogy kiskorú gyerekei nélkül deportálják Christine Lehmannt. Az 1944. február 3-i jelentés szerint valami miatt nem sikerült az a tervük, hogy Christine Lehmann ne egyedül kerüljön át az auschwitzi koncentrációs táborba. Karl H. Luxemburgban élő nővére időközben magához vette a csecsemő Robertet. Ez komoly gondot jelentett a rendőrség számára; a duisburgi szociális osztályon dolgozó kollégái visszautasították azt a kérésüket,

hogy bocsássanak rendelkezésükre egy gyermekgondozónőt, aki visszahozná a gyereket, mert a szövetségesek bombatámadásai a szokásosnál jobban megnehezítették az odautazást.

A duisburgi rendőrség végül rászánta magát, hogy elküldjön egy tisztet a gyerekért. A „költségeket… egészen a fogoly koncentrációs táborba történő beszállításáig” az illetékes bűnügyi hivatal fedezte a „14. sz. rendelet 33. paragrafusa alapján”. 1944. március 12-én a rendőrség végül is úgy vélte, megfelelően teljesítette a nehéz feladatot. Beszámoltak arról, hogy az ötéves Egont és a már majdnem kétéves Robertet egy külön járattal átszállították Auschwitzba. Vitatható, hogy a család is kedvét lelte volna ebben a nagyon gyors újraegyesítésben. Christine Lehmann 1944. március 28-án meghalt „bélgyulladás és testi gyengeség miatt az auschwitzi tábor betegszobájában”. Az ügyért felelős bűnügyi rendőrtiszt beírta az utolsó, szűkszavú bejegyzést a nyilvántartásba: „Nem ismeretes, hogy vannak-e itt rokonai. Lehmann csupán H. tehergépkocsi-vezetővel állt közeli kapcsolatban – aki jelenleg a hadseregben szolgál –, a halálesetről az utóbb említett személy anyját értesítették. A törvényes örökösök Lehmann két gyereke, Egon és Robert, akik az auschwitzi táborban vannak.” Egon, Robert és Christine aközé az ötszázezer ember közé tartozott, akiket a nemzetiszocialisták gyilkoltak meg, mert sintik és romák voltak.

Mazurka Rose elkerülte ezt a sorsot. Jóllehet, túlélte a nemzetiszocialisták üldözését, 1945 után a német államhatóságok mégsem ismerték el áldozatnak, sőt még a háború utáni időszakban is folytonos diszkrimináció miatt szenvedett. Az ő sorsa is az volt, mint sok más sinti és roma sorsa, akik túlélték a náci üldöztetést.

Mazurka Rose 1911. július 20-án született a kelet-poroszországi város, Köningsberg melletti Bärvaldéban. Egy roma családból származott, akik a 19. században Magyarországról vándoroltak ki Németországba. A többi sintihez, romához, illetve a 19. századi lengyel és zsidó

emigránsokhoz hasonlóan a Rose család is felvette a német állampolgárságot.

1937-ben Mazurka Rose-t, a feleségét, az anyját, illetve a fivérei és a nővérei közül néhányat a berlini Marzahnban felállított „cigánytáborba” száműzték, ahol a „75-ös tehervagont” foglalták el. Ezt a tábort 1936 nyarán létesítették a városi szociálpolitikai hatóságok, a rendőrség és a nemzetiszocialista párt faji hovatartozással foglalkozó kormányzati hivatalának együttes kezdeményezésére. A száműzésnek látszólag az volt az oka, hogy a nemzetiszocialista kormány el akarta tüntetni a „szégyenfoltokat” az akkori nyári olimpiai játékokat szervező város színéről. A rendőrség 1936. július 16-án kb. hatszáz sintit és romát zsúfolt össze egy úgynevezett „cigánytáborba”, egy egészségtelen helyre Marzahn északkeleti külvárosában, amelyet attól kezdve állandóan őriztek, és kerítéssel vettek körül. A tábor lakói szegényes szállást, alapvető tisztálkodási lehetőségeket, silány ételt és minimális orvosi kezelést kaptak. 1939 elején a hatóságok „sok skarlátos, diftériás és tuberkulózisos esetet” jegyeztek fel, így hát aggódtak „a veszély miatt, hogy Marzahn lakosságára is átterjedhetnek ezek a járványok”. Éppen ezért a tábor „újjáépítését”, továbbá a koncentrációs tábor köré egy szigorú védelmi rendszer kialakítását javasolták. Ezzel az intézkedéssel szabályszerűen legalizálták ezt a helyzetet. 1941-ben a tábor egyosztályos iskoláját bezárták. Ugyanakkor elrendelték, hogy „a még munkaképes idős és gyenge fizikumú cigányok végezzenek… takarítási munkát”, míg az életerős cigányokat dolgoztassák az átalakítási munkában vagy a gyárakban. Mazurka Rose-t a Soff lőszergyárba küldték dolgozni, de nem sokkal később feljelentették a *Gestapónál* és a berlin-wuhlheide-i munkatáborba vitték.

Ezt a kényszermunkatábort 1940 elején hozták létre a *Gestapo* és a berlini nemzeti vasútépítési részleg közti megegyezést követően. Más városban, illetve nagyvállalatok mellett is voltak hasonló kényszermunkatáborok. Ezeket visszamenőlegesen törvényesítették Himmler 1941. május

28-án kiadott rendelete alapján, aki ezzel egy időben megparancsolta minden területi *Gestapo* hivatalnak, hogy állítson fel effajta táborokat. A Wuhlheide-ban létrehozott tábor körülményei különösen nyomorúságosnak tűntek. A barakkok túlzsúfoltak voltak, az étel és az orvosi ellátás pedig semmiképp sem volt kielégítő. A tábor lakói nagyszámban betegedtek meg. A foglyokat verték fegyőreik, emésztőgödörbe dobták őket, vagy szadista módszereket használtak ellenük, például egy működő betonkeverőben kínozták halálra őket. A táborlakók közül nem sokan maradtak életben. A Berlin-Karlhorstban levő helyi anyakönyvi hivatal hamis adatokat írt a halotti bizonyítványokra, olyan megszokott kifejezéseket használva, mint „a halál oka: tüdőgyulladás”, „szívelégtelenség” vagy „keringési zavar”, hogy el tudjanak számolni a bántalmazások miatt bekövetkezett halálesetekkel.

Két hét múlva elengedték Mazurka Rose-t, és megengedték neki, hogy visszatérjen a marzahni táborba. A berlini bűnügyi rendőrség 1942. október 5-én ismét letartóztatta, majd átadta a *Gestapónak,* s az 1942. december 16-án a sachsenhauseni koncentrációs táborba szállíttatta. Mindezt Himmler 1937. december 14-én kiadott körrendelete alapján hajtották végre, amely „aszociális” kategóriába sorolta a sintiket és a romákat, és törvényesítette a rendőrségi előzetes letartóztatásukat. Sachsenhausenban Mazurka Rose az „aszoc-cigány [aszociális]” kategóriába került. 1944. július 17-én átszállították Dachauba, ahol beosztották az AZR-hez, kényszermunkára az „aszociálisok” elleni nagyarányú kampánynak köszönhetően, amelyeket „a birodalom munkakerülői ellen” hajtottak végre 1938 júniusában.

1945-ben az amerikaiak kiszabadították Mazurka Rose-t a Dachau melleti blaichachi táborból. Ő életben maradt, de a feleségét, a gyerekeit és az anyját az 1943. május 5-i Berlinből történő kitelepítésüket követően megölték az auschwitzi megsemmisítőtáborban. A háború után Mazurka Rose szőnyeg- és takarókereskedőként dolgozott tovább, és

újra megnősült. 1950. december 21-én a bajor körzeti kártérítési hivatalhoz fordult, hogy kárpótolják a különféle koncentrációs táborokban 1942 és 1945. május 8-a között elszenvedett fizikai sérülésekért és a keletkezett anyagi károkért. Más szóval elmulasztott kárpótlást igényelni a marzahni „cigánytáborbeli" fogvatartásáért, illetve a wuhlheide-i „munkatáborért", amelyet ma már bizonyára jó eséllyel megkaphatna. Kiderült, hogy nagy hiba volt részéről, hogy ilyen szűkszavúan fogalmazott, mivel 1953. augusztus 10-én a bajor kártérítési hivatal elutasította kérelmét azon az alapon, hogy őt nem a származása miatt börtönözték be, hanem azért, mert nem volt állandó munkája. Mazurka Rose úgy döntött, fellebbez a határozat ellen a bíróságon. A müncheni területi bíróság azonban elutasította a fellebbezését. A bíróság azzal érvelt, hogy rokonaival ellentétben Mazurka Rose-t „túl hamar" küldték koncentrációs táborba, vagyis még Himmler 1942. december 16-i rendelete előtt, amelynek értelmében az összes német sintit és romát Auschwitzba szállították. Mazurka Rose-t éppen azon a napon vitték el Sachsenhausenba, amikor ezt a rendeletet kiadták. Sajnos, 1956. január 7-én az Állami Legfelsőbb Bíróság határozatában azt ismerte el, hogy a sintiket és a romákat csak az auschwitzi deportálást kimondó rendelet után kezdték el üldözni faji hovatartozásuk miatt. Tekintve az 1940 áprilisában végrehajtott kitelepítéseket, amelyeknek törvényessége az előbbiek hallatán végül is kérdésessé vált, az összes megelőző jogszabályt nyilvánvalóan nem faji-ideológiai indíttatásból alkották meg. Ez különösen a sintik és a romák esetében volt fontos, akiket Himmler 1937. december 14-én kiadott rendelete alapján „aszociálisnak" nyilvánítottak, és emiatt koncentrációs táborokba küldték őket. Más szóval az Állami Legfelsőbb Bíróság határozata értelmében teljesen törvényes volt, hogy a sintiket és a romákat, valamint az „aszociálisokat" általában koncentrációs táborokba száműzték.

A müncheni területi bíróság határozata is emellett foglalt állást –, sikerült ezzel a nácik stílusához és szemléletmódjához hasonlóan megindokolnia ítéletét. A

bíróság kijelentette, hogy Mazurka Rose-t Sachsenhausenba és Dachauba azért küldték „aszoc-cigányként”, mert „munkakerülő volt, megtagadta a munkát”, és „szabotázst hajtott végre a munkahelyén”. A koncentrációs táborokban „a munkakerülőket jelölő fekete háromszöget” viselte. A bíróság a következő határozatot hozta: „Mindezen körülmények arra engednek következtetni, hogy a felperest nem azért sorolták a munkakerülők közé, mert a cigány lakosság tagja volt; sőt, inkább azt jelenti, hogy [a hatóságok] mennyire fontosnak tartották az egyént, éppen ezért faji üldöztetése miatt benyújtott keresete nem tekinthető jogosnak.” Leszámítva az ítélet második részében szereplő szavak szerencsétlen megválasztását és a belőlük levonható következtetéseket, miszerint a faji üldöztetés jogosságát igazolni lehet, ki kell emelnünk, hogy a nemzetiszocialisták valójában nem vonták le egyszerűen azt a következtetést, ha valaki a „cigány lakosság tagja”, akkor „aszociális” is. Egy náci cigányságszakértő, mint például dr. Robert Ritter publikációinak ismerete is elegendő lett volna ahhoz, hogy a bíróság helyreigazítást szolgáltasson az ügyben.

A bírósági döntés némileg kellemetlen következményekkel járt Mazurka Rose számára. Az egyetlen úgynevezett „szakértő” tanú egy bűnügyi rendőrfelügyelő volt, akit Geyernek hívtak. Ez ugyanaz a George Geyer volt, aki más kollégáival együtt az 1945 előtti időszakban a bajorországi cigányok kitelepítéséért felelt, és aki mindezek ellenére még mindig a bajor területi bűnügyi rendőrség csavargókkal foglalkozó osztályán dolgozott. 1945. augusztus 19-én, egy nappal a Mazurka Rose-ügy szóbeli tárgyalása után Geyer egy különös kéréssel fordult az esseni képviseletük nyilvántartó irodájához, illetve a Hamburgban működő kereskedelmi felügyelőséghez és a bűnügyi rendőrséghez. Mivel a müncheni bűnügyi rendőrség aktáiban Mazurka Rose csavargóként szerepelt, s mivel a második házasságkötésekor nem tudta bemutatni a születési anyakönyvi kivonatát, végül pedig, mivel a bíróság előtt „az úgynevezett romák egyikének” nevezte magát, Geyer úgy döntött, Rose „nemzetiségét homály fogja fedni”.

A müncheni bűnügyi rendőrhivatal határozata értelmében Rose-t a továbbiakban „hontalannak” tekintik „…mindaddig, amíg nincs hiteles bizonyíték a nemzetiségét illetően”. Geyer megkérte a vele kapcsolatban álló hatóságokat, hogy „körültekintően vizsgálják meg újra azokat az adatokat, amelyek alapján kiállították Rose személyazonossági papírjait, beleértve az útlevelét és az utazóárusi engedélyét”. Ezáltal veszélybe került Rose szakmai léte, hiszen német személyazonossági papírok nélkül nagyon nehezen szerezhetne utazóárusi engedélyt, ami viszont szükséges volt számára ahhoz, hogy folytathassa a takarók és szőnyegek adásvételét.

1954. augusztus 30-án Geyer felkérte a hamburgi bűnügyi rendőrséget, ellenőrizze, hogy hivatalos úton szereztek-e német állampolgárságot Rose fivérei, Karl Rose, Alfred Weiss és Josef Rose. Geyer azzal indokolta ezt a kérését, hogy a Rose család „roma cigány”, ősei illegálisan jöttek át Magyarországról Németországba körülbelül 1870-ben. Egy későbbi, 1954. október 14-i értesülés szerint a bajor bűnügyi rendőrség nyíltan elismerte, hogy már birtokukban van az az információ, miszerint Rose és a családja ősei 1870 körül illegálisan jutottak be Németországba. A bajor bűnügyi rendőrség körzeti főparancsnokságán „megdönthetetlen bizonyítékra” bukkantak, miközben nyomozati személyi aktákat böngésztek. Csak azt felejtették el megemlíteni, hogy ezek a Birodalmi Központi Hivatal aktái, és nem tettek említést a nácik központi főosztályáról (amely benne volt a sintik és a romák üldöztetési ügyében) és a Birodalmi Egészségügyi Központban működő „a fajok eredetét kutató intézet” tudományos eredményeiről, a hírhedt Robert Ritter vezette csoportról. A jogi esetekkel foglalkozó hamburgi hivatal nemzetiségi ügyeket intéző osztálya is hivatkozott 1955. augusztus 18-án a Ritter-csoport kutatási anyagaira (a náci uralom idején ez a osztály „bíráskodott minden egyes cigány felett”). Ebből az anyagból a nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó osztály 1956. április 27-én azt a következtetést vonta le, jogilag nem lehetséges, hogy Mazurka Rose „valaha német állampolgársággal

rendelkezett, illetve megszerezte azt”, és ezért „hontalannak” kell nyilvánítani őt. Szinte érthetetlen, hogy a Ritter-csoport gyanús tudományos eredményeit, amelyek 1945 előtt jelentős szerepet játszottak a sintik és a romák üldöztetésében, az államhatóságok a háború után nemcsak arra használták fel, hogy visszautasítsák a kárpótlási igényeket, hanem arra is, hogy kétségbe vonják az áldozatok német állampolgársághoz való jogát.

A szóban forgó romákra irányuló „kutatást” először Ritter munkatársa, dr. Karl Moravek végezte, majd pedig Ritter barátnője és egykori egyetemi hallgatója, Eva Justin, aki kutatómunkájáról cikket írt abba a *Neues Volk* című újságba, amit a nemzetiszocialisták faji politikai hivatala jelentetett meg 1944-ben. Azzal kezdte cikkét, hogy „a múlt század 60-as és 70-es éveiben a magyar-szlovák határterületről félnomád cigánytörzsből származó különféle klánok a zöldhatáron keltek át Németországba”, ahol annak idején „nagy pénzösszegeket fizettek ki sinti cigány származású német csavargóknak és tősgyökeres németeknek is, azért hogy okmányokat és személyazonossági papírokat szerezzenek”, így hát „illegálisan jutottak hozzá a német állampolgársághoz”. Majdnem szóról szóra ugyanezt állították a bajor területi bűnügyi rendőrség háború után odakerült tisztviselői. Természetesen Eva Justinnak nem volt megcáfolhatatlan bizonyítéka arra az állítására, hogy minden roma illegálisan szerzett, hamis német állampolgársággal rendelkezik. Manapság már sem igazolni, sem pedig cáfolni nem lehet ezt a kijelentést, épp annyira nem, mint megállapítani mindazon német ember pontos származását – és belepillantva a telefonkönyvbe megmutatkozik a probléma nagysága –, akiknek lengyel, orosz, cseh, szlovák, hugenotta vagy magyar neve van, s akiket az illegális belépés miatt feltételezhetően senki sem akar kitoloncolni.

Egyáltalán nem kétséges, hogy beleértve a Rose családot is, sok roma rendelkezett német állampolgársággal, még akkor sem, ha a köztudottan rasszista nácik igyekeztek ezt megcáfolni. Mazurka Rose

anyját, Lisát és néhány nővérét hivatalosan „az állam és a nemzet ellenségének”, illetve „a birodalom ellenségének” nyilvánították a kitoloncolásuk után. A keletre deportált német zsidók esetében is alkalmazott stratégia célja az volt, hogy az 1933. július 14-i, az állam és a nép ellenségeinek vagyonelkobzásáról szóló törvény alapján lehetővé tegyék a hátrahagyott ingóságok elkobzását. Mazurka Rose esetében 30 birodalmi márkányi ingóság került lefoglalásra „a birodalom javára”. Mint az a fentiekből kiderült, magát Mazurka Rose-t is Himmler 1937. december 14-i rendeletét követően küldték koncentrációs táborba, ez pedig csak német állampolgárok esetében tehették meg. Röviden összefoglalva, a nácik szemében Rose-ék kétségkívül német állampolgároknak számítottak.

Ebben a tekintetben tehát a bajor területi bűnügyi rendőrség sokkal radikálisabb és ellenségesebb volt a cigányokhoz, mint azelőtt a nácik, és csupán azért támaszkodtak a fajok eredetét kutató Ritter-csoport „tudományos eredményeire”, hogy ezzel törvényesítsék az akcióikat. Ideje ismét visszatérni Eva Justin roma cigányokról szóló cikkéhez. Hogy igazolja állítását, miszerint a romák illegálisan szereztek német állampolgárságot, Eva Justin a romák számos olyan antropológiai és szociológiai jellemzőjét sorakoztatta fel, ami negatív értelemben állítólag megkülönbözteti őket a tősgyökeres sintiktől. Nem tett említést a babonáikban és a nyelvükben rejlő állítólagos és valódi különbségekről, inkább a megjelenésük és a viselkedésmódjuk közti különbségekre utalt. Míg az „igénytelen” sintik „nyomorúságos életüket zenélésből és alkalmi munkából tartották fenn, de főként koldulásból, jövendőmondásból és kisebb lopásokból, s kivétel nélkül majdnem mindnek volt kisebb vagy nagyobb bűnügyi aktája, hiszen szinte mindegyik töltött már egy rövid időt börtönben”, a romák ezzel ellentétben „textilkereskedők, kik alkalomszerűen ugyan, de elegánsan öltözöttek” voltak, a „legintelligensebbek közülük gazdag embereknek számítottak”, akik „még a háború első éveiben nagy külföldi teherautókkal húztak el intézetünk mellett”.

Ellenben ha visszaemlékezünk Christine Lehmann kifogástalan életmódjára, pontosan ez a társadalmi, gazdasági siker volt az, amiért a bajor bűnügyi rendőrség negatív előjellel használta fel a romák ellen Eva Justint és tanait. Eller bűnügyi rendőrtiszt szerint „minden roma cigány… rendkívül dörzsölt és többnyire jómódú kereskedő, … ők egykor lókupecek voltak, de az utóbbi több mint húsz évben jórészt textilkereskedőként dolgoztak”. Ugyanezt az állítást találhatjuk meg Eva Justin cikkében, amely a továbbiakban azt bizonygatja, hogy „1942-ig a kétezer néhány száz németországi roma cigány legtöbbjének sikerült megélnie a nehezen beszerezhető textiláruk és fogyasztási cikkek nagybani feketepiacából”, habár erről sohasem tudtak igazán bizonyítékot szerezni. Justin csupán említést tett a cigányügyekben jártas berlini szakértők igyekvő és állhatatos munkájáról, amit egy bizonyos Leo Karsten irányított, akinek sikerült „Berlinben bíróság elé állítania négyszáz felnőtt romából kb. kétszázat azzal a váddal, hogy a nemzeten élősködnek”. Ezek között a cigányügyekkel foglalkozó berlini rendőrség által bíróság elé vitt „élősködők” között volt Mazurka Rose.

Justin „faji-biológiai érdekességnek” tekintette azt, hogy „a leginkább feketéző roma családokon… kevésbé mutatkoznak meg a cigányok tipikus fizikai jellemvonásai”. Mindent összevéve, valójában közülük kevesen estek át „származást meghatározó vizsgálaton”. Nehéz volt megállapítani, hogy cigányok-e vagy délkelet-európaiak. Akaratlanul el kellett ismerni, menynyire nehéz pontos eredményeket elérni a „tudományos” kutatómunka ezen területén, ám semmi sem tántorította el Justint az elméleti feltevések megtételétől. A továbbiakban azt állította, hogy néhány roma esetében „a túlnyomórészt közel-keleti vagy keleties külső jellemvonások, gesztusok és nyájas, furfangos kereskedői szokások kifejezetten zsidó ember benyomását keltik bennünk”.

Igencsak megdöbbentő, hogy a náci „szakértők” által „megállapított”, a sintik és a romák közötti faji különbözőségeket a német államhatóságok őrizték meg az

utókor számára 1945 után, és hogy ezek a hatóságok gyakran használták fel az előbb említett kutatási eredményeket. Egy hamburgi elöljáró rendőrtiszt 1960. november 3-án kelt leveléből ez nyilvánvalóvá válik (ebben azokra az anyagokra utalt, amelyek az előbb említett cigányságszakértő, L. Karsten aktáiban szerepelnek). Ő ugyanaz a Karsten, aki szerint Mazurka Rose és további kétszáz roma cigány „a nemzeten élősködő emberek, s aki Rose anyját, nővéreit és még további 252 berlini cigányt küldött Auschwitzba. Ebben az ügyben az ő szakértelmére támaszkodni ugyanolyan lett volna, mint Adolf Eichmanntól kérni szakértői véleményt a zsidók által felvetett kárpótlási ügyekben. Ám pontosan ez volt az, amit a hamburgi bűnügyi rendőrség is tett, amint azt ebben a fajok eredetét kutató osztálytól kapott „értékes tudományos eredményekről” szóló levelében leírta, amelyek a cigány klánok történetét őrző archívum előbb említett személyzetének vallomása szerint túlélték az 1945-ös vereséget, és manapság a bajor területi bűnügyi rendőrségen őrzik mikrofilmen.

Mazurka Rose sohasem szerezte vissza német állampolgárságát. Korán, 1962. július 14-én 51 éves korában halt meg, elég valószínű, hogy a különféle táborokban eltöltött idők alatt szerzett egészségkárosodása miatt. Egy tisztiorvos, akitől Rose kért kivizsgálást, „örökletes” betegséget állapított meg nála. Mazurka Rose fia, az 1949-ben született George Rose, 1992-ben még mindig „hontalan” volt; a német állampolgárság megszerzésére irányuló erőfeszítései sikertelenül zárultak. Az apja ellen hozott bírói döntéseket foganatosították annak ellenére, hogy jogtalanok és alkotmányellenesek voltak. A német alkotmány 16. cikkelye kimondja: „Német állampolgárságot nem lehet visszavenni. Az állampolgárság elvesztése csak egy törvény érvénybe léptetése mellett és az érintett személy akarata ellenére következhet be, amennyiben az érintett személy ezáltal nem válik hontalanná.” A 16. cikkely egy alaptörvény. Más alaptörvényekhez hasonlóan, úgymint sajtó- és gyülekezési szabadság, valamint az otthon sérthetetlensége, ezeknek is

az a lényege, hogy sohasem lehet megszegni őket (Alaptörvény, 19.2. cikkely).

Felhasznált irodalom:

Ute Brucker-Boroujerdi-Wolfgang Wippermann: „Die Rassenhygienische und Erbbiologische Forschungsstelle im Reischsgesundheitsamt”, *Bundesgesundheitsblatt,* 32. kötet (Bonn, 1989); Michael Burleigh-Wolfgang Wippermann: *The Racial State: Germany, 1933-1945* (Cambridge, 1991); David Crowe – John Kolsti: *The Gypsies os Eastern Europe* (New York, 1991); Donald Kenrick – Grattan Puxon; *Destiny of Europe's Gypsies* (London, 1982); Wolfgang Wippermann: „Nationalsozialistische Zwangslager in Berlin, 1936-1945”, Wolfgang Ribbe kiadó, *Berlin-Forschungen, 2.* kötet (Berlin, 1987); Michael Zimmermann: *Verfolgt, Vertrieben, Vernichtet. Die Nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma* (Essen, 1989).

Fordította: Dézsi Beáta

VIII. FEJEZET – **ÁDÁZ HÁBORÚ**
(Omer Bartov)

1941 és 1945 között a Harmadik Birodalom vezette a modern történelem legádázabb katonai hadjáratát. A Szovjetunió elleni invázió, a Barbarossa-hadművelet, amely húsz-harmincmillió szovjet civil életébe került, melynek jóval több mint fele polgári áldozat volt, és Nyugat-Oroszországban hatalmas területeket dúlt fel, az északon fekvő Leningrádtól egészen a déli Sztálingrádig. A Vörös Hadsereg több mint hárommillió katonája, azaz a szovjet katonák 60%-a esett hadifogságba, és pusztult el németországi fogságban. Annak ellenére, hogy a Szovjetunió katonai nagyhatalomként került ki a háborúból, évtizedeket vett igénybe, hogy a német megszállás emberi tragédiáit és a gazdasági összeomlást kiheverje.

Az Oroszországban vívott német háború számos fontos kérdést vet fel a Harmadik Birodalom egészének történetével és a modern hadviseléssel kapcsolatban. Először is, miért vezették ilyen ádáz módon a Barbarossa-hadműveletet, és milyen célt hivatott szolgálni ez a politika; másodszor, a fronton harcoló katonák milyen mértékben vettek részt a rezsim gyilkos cselekedeteiben, és milyen hatása volt a harc jellemzőinek erkölcsösségükre, elkötelezettségükre és a valóságérzetükre; harmadszor pedig, a keleti háború vajon valóban a maga nemében páratlan, példa nélküli jelenség-e a modern történelemben, ha összehasonlítjuk más, brutális háborúkkal.

A náci ideológiában a háború központi szerepet játszott. Hitler nem véletlenül adta könyvének a *Mein Kampf,* azaz *Harcom* címet. A náci világszemlélet szerint az élet folyamatos küzdelem a túlélésért, amelyben a legjobb győz, vagy még inkább, egy olyan küzdelem, amelyben a győzelem ténye egyrészről a győztes öröklött fizikai és

szellemi felsőbbrendűségét, másrészről a legyőzött alsóbbrendűségét és erkölcsi romlottságát bizonyítja. A hagyományos viselkedési normáknak, etikai szabályoknak és jogi megszorításoknak semmi köze nem volt e belső harchoz; csak és kizárólag a győzelmen keresztüli túlélés és az ellenség teljes megsemmisítése számított. A harcnak viszont valóban komoly nemesítő hatása volt, hiszen az egyén legjobb tulajdonságai kerültek felszínre, és a nemzet megtisztult minden gyengeségtől és elkorcsosultságtól. A háború így nem pusztán egy elkerülhetetlen helyzet, hanem szükséges és örömmel várt is. A háború egy harcos közösséget teremtett, a *Kampfgemeinschaft*ot, amely erre válaszul megteremtette az emberek közösségét, a *Volksgemeinschaft*ot, amely a fajilag tiszta, katonai, fanatikusan determinált társadalom náci ideálja, ahol a vérrokonság és a vég nélküli hódítás ellensúlyozza az osztályegyenlőtlenséget és a politikai szabadság hiányát.

Az ideális háború Hitler szerint a hódítás, a megsemmisítés és a leigázás háborúja; az ideális terület, melyen egy ilyen háborút vezetni kell, keleten található, ahol a német nemzet magáért az élettérért, a *Lebensraum*ért győz majd, amely az erkölcsi és faji tisztasághoz éppúgy szükséges, mint a végső, Európa és Ázsia, ha nem az egész világ legfőbb fajaként *(Herrenvolk)* való felemelkedésükhöz. A politikai és katonai kényszernek köszönhetően azonban ezt az ideált nem lehetett azonnal valóra váltani. Mielőtt kelet felé fordult volna, a Harmadik Birodalomnak először meg kellett bizonyosodnia afelől, hogy nyugati határai biztonságban vannak. Németország 1914 és 1918 között megélt egy két fronton zajló háborút, és Hitler eldöntötte, hogy elkerüli egy ilyen reménytelen stratégiai helyzet újbóli kialakulását. Míg a nyugati hatalmak tulajdonképpen hagyták volna, hogy az életteret Németország kiharcolja magának a bolsevik Oroszországban, Sztálin nem volt hajlandó háborúba bocsátkozni a birodalommal, és olyan egyezményt kötött Hitlerrel, amely lehetővé tette a Harmadik Birodalomnak, hogy lecsapjon Lengyelországra, és annak területét a

Szovjetunióval ossza meg, majd Franciaország ellen forduljon.

A nyugaton vívott háború önmagából fakadóan más volt, mint amit nemsokára a kelet megtapasztalt. Ennek okai a döntő ideológiai tényezőkben és a politikai tervezésben keresendők. A náci fajelmélet a zsidókat a faji ranglétra legaljára helyezte, akiktől egyszerűen meg kell szabadulni, akár kiközösítéssel és kiutasítással (ahogyan az a rezsim korai éveiben történt), akár megsemmisítéssel, amelyet a Szovjetunió elleni támadással egy időben kezdtek tömeges méretekben alkalmazni. Az alárendelt fajnak, *Untermenschen*nek tartott szlávok csak egy fokkal kerültek fentebb – el kell pusztítani, halálra kell dolgoztatni és éheztetni, vagy rabszolgamunkára használni őket földjük német gyarmatosítóinak szolgálatában. A franciákat és még inkább az angolokat illetően azonban a náci faji szakértők kifejezetten bizonytalanok maradtak, vagy a német árjákkal való faji rokonság, vagy a nyugat-európai „magasabb" kultúra miatt. Tehát Franciaországot ugyan „korcs" nemzetnek látták, mégsem szánták leigázásra, sokkal inkább másodlagos szerephez jutott a németek uralta Európa náci tervében. Politikailag Hitler mindig nagyon szeretett volna valamiféle megállapodásra jutni a britekkel, egyrészt az angolszász faj bizonytalan megítélése, másrészt a két fronton vívott háborútól való félelme miatt. Következesképpen a nyugaton harcoló német hadseregnek szigorú parancsba adta, hogy a háború szabályai szerint járjon el. Ez azért is volt egyszerűbb, mert az átlagos német katona jóval kevesebb előítélettel viseltetett a franciákkal és az angolokkal, mint az oroszokkal szemben, és mert Nyugat-Európa jobban hasonlított szülőföldjére, mint az az Oroszország, amelyet nemsokára lerohant.

Miután Franciaországot legyőzték, és Hitler rájött, hogy nem lesz képes meggyőzni a briteket, hogy jussanak megállapodásra Németországgal, és sem légi háborúval, sem partraszállással nem pusztíthatja el a brit haderőt, a német hadsereg parancsot kapott a Szovjetunió megrohanására való felkészülésre. Most végre Hitler

megkaphatta azt a pusztító háborút *(Vernichtungskrieg)* és ideológiát *(Weltanschauungskrieg),* amelyért mindig harcolni akart. Ebben korántsem volt egyedül, hiszen tábornokai teljesen egyetértettek egy merőben másféle háború vezetésével, az elnevezésük szerinti keleti zsidó-bolsevizmus és az ázsiai hordák ellen.

A Barbarossa dekrétum a Szovjetunió megtámadására irányuló hadműveleti parancsokból állt, melyet később „büntetőrendelkezés”-re neveztek át, s mely utasítások gyűjteménye a hadsereg hadjárat alatti viselkedésmódjára vonatkozott. Ez tartalmazta a hírhedt „komisszárrendeletet”, amely megkövetelte a Vörös Hadsereg összes politikai tisztjének azonnali kivégzését, akiket a frontvonalszakaszon elfogtak; a katonai igazságszolgáltatás csökkentését, amely kikötötte, hogy nem állíthatók bíróság elé azok a katonák, akik az ellenség katonái vagy polgárai ellen követnek el kihágásokat, mindaddig, amíg ez nem ütközik a harci fegyelemmel; a katonák viselkedésének szabályzását a megszállt területeken, amely megkövetelte a partizánokkal és a segítőikkel, valamint a Kommunista Párt tagjaival és a zsidókkal szembeni könyörtelen, fenyítő bánásmódot; és parancsba adta, hogy a hadsereg szorosan együttműködjön az SS halálbrigádjaival, valamint hogy katonai és logisztikai segítséget nyújtson a számukra, s amelyek feladata a Harmadik Birodalom hatóságai által az életre méltatlannak ítélt „biológiai” és politikai kategóriákba tartozó zsidók és a szovjet állampolgárok tömeges kivégzése volt.

A Szovjetunió fejletlen infrastrukturális viszonyait és a *Wehrmacht*-szállítóapparátus súlyos hiányosságait kiküszöbölendő, a hadsereg a fenti rendelkezéseket, részletes logisztikai utasításokkal együtt továbbította az egyes harcoló alakulatokhoz. Következésképpen, amennyire csak lehet, a hadseregnek a (gyakran szánalmasan szegény) megszállt lakosság forrásaiból kellene fenntartania magát, kevéssé figyelembe véve ezen eljárás nyilvánvaló utóhatását a civilek túlélési esélyeire. Ráadásul a műveleti hatékonyság hideg haszonelvű számítása szövetkezett a

náci vezetés azon elhatározásával, hogy a háború alatt gondoskodik a hátországban maradottak jólétéről, megelőzendő az I. világháború utolsó szakaszában súlyos problémákat okozó pacifista tüntetéseket, melyek megosztották a németek morális egységét. Ezért a hadseregnek és a civil adminisztratív hatóságoknak, amelyek követték a csapatokat a Szovjetunióba, parancsba adták, hogy aknázzák ki a megszállt területek mezőgazdasági, ipari és demográfiai forrásait Németország hasznára. Úgy becsülték, hogy a nélkülözés több tízmillió orosz halálát okozza majd, s ezt elégedettséggel üdvözölték, hisz a német gyarmatosításnak elengedhetetlen feltétele volt a *Lebensraum* előzetes elnéptelenítése.

A művelet katonai szempontjaihoz szorosan kapcsolódott az európai zsidóság egyszer s mindenkorra szóló „felszámolásának” lehetőségéről született döntés, egy hivatalosan a wannsee-i konferencián 1942 januárjában szankcionált eljárás (amikor azonban a megsemmisítés már előrehaladott stádiumban volt). Ekkor a *végső megoldás*ban résztvevő különböző ügynökségek munkája, hat hónappal azután, hogy az Oroszország elleni támadást megindították, teljes egészében az SS ellenőrzése alá került. Az úgynevezett „a zsidókérdés végső megoldása” az európai zsidó lakosság ipari méretekben űzött tömeges gyilkolása – aligha vehette volna fel azt a formát, amely 1941 és 1945 között jellemezte, ha a *Wehrmacht* nem hozza létre a végrehajtáshoz szükséges katonai, logisztikai, demográfiai és pszichológiai előfeltételeket a Szovjetunió lerohanásával, és az ott vezetett erkölcstelen háborúval.

Így világos, hogy a Barbarossa a megsemmisítés és az elnyomás ideológiai háborújának készült; célja a szovjet állam eltörlése, az éhínséggel és a nélkülözés minden egyéb formáival legyengített orosz nép leigázása, a nácizmus minden „biológiai” és politikai ellenségének, mint például a zsidók, a cigányok, a kommunista párt tagjai, az értelmiségiek stb. szisztematikus legyilkolása, és végül Oroszország nyugati részének az árja gyarmatosítók német

paradicsomává alakítása volt, melyet a szláv helóták hordái szolgálnak majd.

A II. világháború után évekig az élt a közhiedelemben, hogy bár a náci rezsim nyilvánvalóan bűnös, és hasznát vette az olyan gyilkos szervezeteknek, mint az SS, hogy az végrehajtsa a megsemmisítés vezérelveit, a hadsereg azonban nem keveredett bele az ilyen akciókba, és többféle módon ellent is állt, vagy legalábbis elhatárolódott a náci uralom „kellemetlen" aspektusától. Ezért hát szükséges hangsúlyoznunk, hogy ez egy téves felfogás, amely nagyrészt a háború után német veteránok által írt elfogult visszaemlékezéseknek és ennek a nyugati hadtörténészek által válogatás nélkül való elfogadásának következménye, akik soha nem ismerték, milyen is volt a keleti front valójában, és saját, nyugaton szerzett tapasztalataikat próbálták rávetíteni azon állapotokra, amelyek az 1941 és 1945 közötti Oroszországban uralkodtak.

Tény az, hogy miután a Barbarossát 1941. június 22-én elindították, a német szárazföldi harci csapatok kevés ellenállást tanúsítottak, sőt, gyakran nagy lelkesedést mutattak a rezsim és a hadvezetőség által bevezetett „büntetőrendelkezés"-ek végrehajtásában. A harctéri parancsnokok sem tettek sokat, hogy a csapatokat féken tartsák; éppen ellenkezőleg, sok esetben az alakulatparancsnokok figyelmeztették katonáikat, hogy még nagyobb kegyetlenséggel és elszántsággal cselekedjenek a birodalom „faji" és politikai ellenségeivel szemben.

A 6. hadsereg parancsnoka, Walther von Reichenau, felhívást intézett a csapatához 1941. október 10-én:

> A csapatok a bolsevik rendszerrel szemben tanúsított magatartását illetően még mindig több homályos gondolat létezik.
>
> A zsidó-bolsevik rendszer elleni hadjárat lényeges célja a rendszer hatalmi eszközeinek elpusztítása és az európai kultúrát fenyegető ázsiai hatás kiküszöbölése. Ezért a csapatoknak is olyan *feladataik* vannak, amelyek túlmutatnak az egyoldalú katonai hagyományon *[Soldatentum].* A katona keleten nem csak a háborúskodás szabályai szerinti harcos, hanem egy faji eszme hajthatatlan hordozója *[völkischen Idee]*

> és minden olyan bestialitás megbosszulója, amelyet a német és a rokon népek ellen valaha elkövettek.
>
> Ezért a katonának *tökéletesen* értenie kell a zsidó alárendelt faj nyers, de igazságos bűnhődésének szükségességét. Ennek további célja a lázadások csírájában való elfojtása a *Wehrmacht* hátországában, melyet, mint azt a tapasztalat mutatja, mindig a zsidók robbantanak ki.

1941. november 20-án Erich von Manstein tábornok, a 11. hadsereg parancsnoka a következő parancsot adta ki:

> Június 22-e óta a német *Volk* élethalálharcot vív a bolsevik rendszer ellen. Ezt a csatát a szovjet hadsereg ellen vezetjük, de nemcsak az európai hadviselés hagyományos módszere szerint…
>
> A judaizmus közvetítőként vesz részt a hátország ellenségei és a Vörös Hadsereg még mindig harcoló maradványai, valamint a vörös vezetés között. Nagyobb hatalommal rendelkeznek, mint az európai politikai és közigazgatási elit együttvéve, birtokukban tartják a kereskedelmet, az ipart és csoportjaik zavargások és lehetséges lázadások sejtjei.
>
> A zsidó-bolsevik rendszert egyszer s mindenkorra meg kell semmisíteni. Soha többé nem avatkozhatnak be az európai életterünkbe.
>
> Ezért a német katonát nemcsak e rendszer hatalmi eszközeinek elpusztításával bízzák meg, hanem míg menetel, addig egy faji eszme hordozója, és bosszúállója minden olyan atrocitásnak, amelyet ellene és a német nép ellen valaha elkövettek.
>
> A katonának megértést kell tanúsítania a zsidóság kemény bűnhődésével, a bolsevik terror szellemi hordozójával szemben…

1941. november 25-én a 7. hadsereg parancsnoka, Hermann Hoth vezérezredes ezt a parancsot adta ki:

> Ezen a nyáron egyre világosabbá vált előttünk, hogy itt, keleten áthidalhatatlan szellemi eszmék harcolnak egymással: a német becsületesség és faji tudat, valamint a sok száz éves katonai hagyományok csapnak össze az ázsiai gondolkodásmóddal és primitív ösztönökkel, amelyeket leginkább egy kisszámú zsidó értelmiségi korbácsolt fel, azaz a kancsukától való félelmet, az erkölcsi értékek semmibe vevését, egy értéktelen élet elsimítását és eldobását.
>
> Egy új korszak gondolatával vagyunk átitatva; a német népet faji felsőbbrendűségének ereje és eredményei feljogosítják

> Európa vezetésére. Világosan felismerjük küldetésünket, hogy megmentsük Európa kultúráját az előretörő ázsiai barbarizmustól. Ma már tudjuk, hogy egy felháborító és kemény ellenfél ellen kell küzdenünk. Ez a harc csak az egyik vagy a másik elpusztításával végződhet; a kompromisszum szóba sem jöhet.

Az orosz hadifoglyok és a polgári lakosság halálos áldozatainak hatalmas száma tehát nemcsak a heves küzdelem, hanem nagymértékben a Szovjetunió megszállt területein a náci politika végrehajtásának eredménye is volt. Hitler a hadjárat előtt félreérthetetlenül kijelentette, hogy a német katonáknak nem szabad „fegyvertársaknak" tekinteniük szovjet ellenségeiket; az ő szavaival élve *kein Kameraden*nek kellett lenniük. Következésképpen, a küzdelem első hónapjaiban a *Wehrmacht* körülbelül hatszázezer komisszárát azonnal lelőtték[*], és az Oroszországban töltött első tél végére már megközelítőleg kétmillió hadifogoly meghalt. A nyugati hadjárattal ellentétben a *Wehrmacht* a bekerítési taktikának köszönhetően nem gondoskodott a várhatóan magas számban rabságba eső hadifoglyokról. Ehelyett a rabságba esett Vörös Hadsereg csapatait több száz mérföldön keresztül meneteltette, vagy a tél közepén nyitott tehervagonokban szállíttatta a hátországba, és akik ezt túlélték, azokat csoportokba terelve üres mezőkön szögesdróttal és fegyveres őrökkel körülvéve halálra éheztették. A csapatok annyira hozzászoktak a szovjet katonák mint alárendelt faj ilyetén bánásmódjához, hogy még amikor a parancsokat a döntéseknek köszönhetően arra változtatták, hogy a hadifoglyokat kényszermunkára sorozzák a birodalomban, akkor is megtagadták a könyörületet, és közvetlen feletteseik világos parancsai ellenére azonnal lelőtték őket.

Mivel a *Wehrmacht* logisztikai helyzete 1941 ősze és tele alatt megromlott, a csapatoknak utasításba adták, hogy folyamodjanak széles körben a rekvirálási parancshoz, amely megfosztotta a lakosságot ételtartalékaitól, és

---

[*] Persze hogy nem a *Wehrmacht* komisszárjait, hanem a *Wehrmacht* által foglyul ejtett orosz komisszárokat. (*a dig.*)

éhínséget, valamint halált okozott. A *Wehrmacht* elleni gerillatevékenység fokozódott, amelyet nem utolsó sorban a megszállt Oroszországban előidézett borzalmas helyzet miatti kétségbeesés váltott ki, és amely brutális megtorló intézkedéseket eredményezett, ami nem csupán bárki felakasztását jelentette, akit partizántevékenységgel gyanúsítottak, hanem falvak ezreinek elpusztítását és lakosaik meggyilkolását, amely része volt a kollektív megtorlásnak. 1941 decemberében a Vörös Hadsereg ellentámadása után és azután bármikor, amikor a *Wehrmacht*ot visszavonulásra kényszerítették, a német harci egységek a „felperzselt föld” taktikájához folyamodtak, amely hatalmas elhagyatott területeket dúlt fel, és mindazok nélkülözés miatti halálához vezetett, akiket nem öltek meg azonnal a visszavonuló csapatok, vagy nem küldtek rabszolgamunkára a birodalomba.

A *Wehrmacht* parancsnokai eleinte aggódtak, nehogy ez az eljárás demoralizáltságot okozzon csapataik között. Tulajdonképpen épp az ellenkezője történt, mivel a seregek harci fegyelme és motivációja megerősödni látszott a küzdelem mind ádázabb természete miatt.

Ez a keleten harcoló csapatokon belüli valóságérzékelésre való utalással magyarázható, mely viszont a hadseregben való szolgálat előtti és alatti ideológiai képzésnek volt betudható. A *Wehrmacht* harci alakulatai fiatal emberekből álltak, akik fejlődésük éveit a Harmadik Birodalomban töltötték. Ők már az iskolában, majd a *Hitlerjugend*ben és a Birodalmi Munkaszolgálatban szívták magukba a nácizmus eszméjét. Így, mire ezeket a fiatalembereket besorozták, azok már elfogadták a náci háborús szemléletet, mint faji és ideológiai küzdelmet a túlélésért a démoni ellenség hordáival szemben. Ez erősen tükröződött a hazaírt leveleikben, éppúgy, ahogy a tényleges viselkedésükben a fronton.

1941. július közepén Fred Fallnbigl közkatona a frontról írt:

> Most már tudom, mit jelent igazából a háború. De azt is tudom, hogy bennünket belekényszerítettek a Szovjetunió elleni

háborúba. Mert Isten kegyelmezzen meg nekünk, vagy várunk, vagy ezek a vadállatok ránk támadnak. Nekik még a legborzalmasabb halál is túl jó. Örülök, hogy itt lehetek, és véget vethetek ennek a fajirtó rendszernek.

Egy katona levele Oroszországból 1941 augusztusának végén:

> Most már teljesen tisztán látható, hogy mi történt volna asszonyainkkal és gyermekeinkkel, ha ezeknek az orosz hordáknak… sikerül betörniük szülőföldünkre. Itt lehetőségem volt rá, hogy… megfigyeljem ezeket a műveletlen többfajú embereket. Istennek hála, hogy megakadályozták őket, hogy hazánkban fosztogassanak és raboljanak.

1941. szeptember 1-jén O. Rentzsch őrvezető így írt:

> Jó tudni, hogy ez az összeütközés máris eljött. Ha másként lenne, azok a hordák megszállták volna országunkat, amely… hatalmas vérontáshoz vezetett volna. Nem, most mi teszünk erőfeszítéseket, hogy elpusztítsuk ezt az egyetemes dögvészt.

Egy altiszt levele 1942 júliusában:

> A bolsevizmus elleni küzdelemben fő feladatunk, hogy elpusztítsuk az örök zsidóságot. Miután az ember látta, hogy a zsidók mit tettek Oroszországban, megérti, hogy a *Führer* miért kezdett a zsidóság elleni harcba. Micsoda bánat szállt volna hazánkra, ha ez a bestiális ember felülkerekedett volna.

Ráadásul, mindez pontosan azért volt, mert megengedték nekik, hogy dühüket és elkeseredettségüket az ellenségen vezessék le egy olyan költséges és egyre reménytelenebb háborúban, amelyben a katonák ellenkezés nélkül elfogadták a rendkívül kemény, sőt brutális harci fegyelmet, melyet parancsnokaik tartattak be velük, és amely nem kevesebb, mint húszezer olyan katona kivégzéséhez vezetett, akiket dezertálással, gyávasággal és öncsonkítással vádoltak. Mind a háború során a *Wehrmacht*on belüli komoly lázadások hiánya, mind az a kimagasló elkötelezettség, amellyel a német hadsereg szinte végig harcolt, bizonyítja azt a tényt, hogy a seregek rettegtek a parancsnokaik haragjától, és még inkább az ellenségtől, a megtestesült Sátántól, mely mindent elpusztít, ami számunkra szent és sérthetetlen.

A Harmadik Birodalom társadalomtörténészei rámutattak, hogy a *Volksgemeinschaft* létrehozásának náci eszméje, ahol az osztály ellentéteket és az egyenlőtlenséget a nemzeti és faji egységgel helyettesítették egy jóindulatú *Führer* alatt, tulajdonképpen sohasem jött létre. Ehelyett a német munkások megőriztek egy erős osztálytudatot, és fenntartották a küzdelmet anyagi helyzetük javítása, és közvetve politikai elismertségük érdekében. Bizonyítékokra leltek a munkásosztály rezsimmel szembeni ellenállására, amely sztrájkokban és szándékos alacsonyabb termelékenységben nyilvánult meg, valamint politikai szerveződésben, mely távol állt a diktatúrával szembeni aktív ellenállástól (amelyet könyörtelenül fékeztek a rezsim első éveiben). Amit azonban ezek a történészek elhanyagoltak megemlíteni, az az, hogy milyen mértékben kerültek kifejezésre a munkásosztály és a rezsim közötti ellentétek, amikor a fiatalabb munkásokat besorozták a *Wehrmacht*ba. Jóllehet, ezt a témát még nem vizsgálták meg alaposan, mégis úgy tűnik, hogy a várakozásokkal ellentétben, attól a pillanattól kezdve, ahogy ezek a munkások katonák lettek, nem szembesítették fegyelmi vagy motivációs problémákkal a rezsimet vagy a katonai feletteseket. Nincs bizonyítékunk olyan katonai lázadásokra, amelyek osztálytudatból és azzal a rezsimmel szembeni érezhető ellenállásból fakadtak, amely nyilvánvalóan nem váltotta be a legalább részleges egyenlőségre tett ígéreteit. Másrészről, a Ruhr-vidéki ipari övezet munkásai közti állásfoglalásról szóló néhány újkeletű tanulmány, amely az 1980-as években készített interjúkon alapul, azt mutatja, hogy néhány munkás tulajdonképpen elégedett volt a nácik gazdasági eredményeivel, amely azt jelentette, hogy (az újrafegyverkezés hatalmas programjának köszönhetően) a munkanélküliség drasztikusan csökkent, és ez az életszínvonal jelentős emelkedéséhez vezetett. Sőt, most úgy tűnik, hogy a náci ideológia sokkal sikeresebb volt a munkásosztály hitvilágába való behatolásnál, mint azt korábban feltételezték, különösen a fiatalok körében. Azok a férfiak, akiket 40 év múlva megkérdeztek, kijelentették, hogy

hatalmas lelkesedéssel csatlakoztak a *Hitlerjugend*hez, és nem úgy tekintettek a szervezetre, mint amely ellentétben áll velük, munkásokkal.

Gustav Köppkével, egy kommunista munkás fiával a Ruhr-vidéki ipari övezetben, 1981-ben készítettek interjút. Az 1938-ban zajlott *Kristallnacht* pogromról, melyet kilencévesen látott, ezt mondta:

> Roppant hatásos volt, ahogy az SS menetelt… Az erős fickók oldalán álltam; a zsidók, ők mások voltak.

Hitlerjugend tagságáról:

> A munkásnegyedünk és a *Hitlerjugend* egyáltalán nem mondott ellent egymásnak… a *Hitlerjugend* eszméje a nép ellen, ezt nem úgy kellene néznie, mintha nekünk, fiatal srácoknak valami mellett vagy ellen kellett határozni; nem volt semmi más… és aki lenni akart valaki, az odatartozott… a *Hitlerjugend* egyenruhája valami pozitívumot jelentett gyerekkorunkban.

Németország legyőzéséről, amit mint önkéntes élt meg az SS *Hitlerjugend* hadosztályban:

> Akkor nevelkedtem, a nemzetiszocialista időkben, és úgy láttuk a világot, ahogy azt megmutatták nekünk… Aztán váratlanul már semminek sem volt értelme.

Gilsbeg Pohl, egy munkásosztálybeli család fia, akit 1981-ben kérdeztek meg, ezt mondta el a varsói felkelés leverésében való részvételéről (egy SS-hadosztály katonája volt):

> Fiatalemberként, túl nagyra tartottuk ezt. Végül is elmentünk Oroszországba, el akartuk pusztítani az alsóbbrendű fajokat – vagyis semmi kétség nem merült fel bennem a harcunk igazságosságát illetően. És ha az ember már eddig eljut, nem gondolkodik rajta, és csak egy dolog marad: vagy ő, vagy én.

Ezen megállapításokat egybevetve a német csapatok általánosan magas motivációs szintjével, az tűnik ki, hogy ha a *Volksgemeinschaft* megmaradt mítosznak (mindamellett egy igen hatásos mítosznak), katonai mása a *Kampfgemeinschaft,* vagy a harci közösség nemcsak egy erőteljes eszmét szolgált, hanem a katonák nagy része szerint ez a valóság igaz tükröződése volt. Így, a frontkatonák viselkedését vizsgálva új látvány tárul elénk a

Harmadik Birodalom egészének társadalomtörténetében. Továbbá, figyelembe véve, hogy miután a háborúnak vége szakadt és a túlélők visszatértek eredeti elfoglaltságaikhoz, fel kell tennünk a kérdést, hogy tapasztalatuk milyen mértékben alakította önmaguk értékelését a háború utáni korszakban. Ez egy különösen időszerű kérdés, hiszen a *Wehrmacht* a szó minden értelmében a nép hadserege volt, azaz egy hatalmas besorozott hadsereg, amely a társadalom minden rétegének tagjaiból állt. Ezek voltak azok a fiatalemberek, akik a kapitulációt követően a háború utáni német társadalmat alkották, és akik, akár elfogadjuk, akár nem, máig is fennálló jellegét megőrizték. A háború közös emléke így az új és régi német nemzeti identitás döntő eleme, és még napjainkban is fontos szerepet játszik, ahogy az újonnan egyesült Németország visszakapja politikai formátumát és növeli már így is jelentős gazdasági erejét.

Ez felveti az összehasonlíthatóság és kivételesség kérdését, olyan kulcsényezőkét, amely a „múlt elfogadásá”-nak folyamataként vált ismertté (vagy ahogy a németek hívják, a *Vergangenheitsbewaltigung,* azaz nyersfordításban a „múlt legyőzése”). Ez a kissé homályos kifejezés egyrészt a személyes és kollektív nemzeti emlékek közötti összetett szembesülést (és ennek elnyomását) jelenti, másrészt az egyén és más nemzetekhez tartozó csoportok emlékeit (vagy amnéziáját) a történelem hiteles bizonyítékaival együtt; de utal az egyének és csoportok múlttal való helytelen értelmezésére, azzal a szemlélettel, hogy törvényesítsék a múltban történteket vagy a jelenlegi véleményeket és törekvéseket. Amíg a múlt és a jelen kölcsönösen hatnak egymásra (azt alakítva és tájékoztatást is kapva róla), addig néhány múltbeli esemény vagy időszak nagyobb hatású és jelentősebb, mint a többi. Alig kétséges, hogy a náci rezsim még napjainkban is fontos szerepet játszik sok német politikai öntudatában és az egyén pszichológiájában. Ez az 1980-as években számos köztársasági közvitában és különösen a német történészek polémiáiban megfigyelhető volt, vagy az 1986-ban kezdődő *Historikerstreit*ben, és újraegyesítés felfordulásának ellenére (vagy éppen annak köszönhetően), az újkeletű

tanulmányok és közviták hátterében maradt, így tükrözve a náci múlt növekvő politikai fontosságát és a nemzeti öntudat új definíciójának keresését.

A *Historikerstreit* egy olyan német publikáció alcíme, amely a „nemzetiszocializmus és a zsidók kiirtásának egyediségén folyó vitával” foglalkozott. Azonban tágabb értelemben minden és bármely dolog egyediségéről folyt a vita, amely a Harmadik Birodalom idején történt, azaz a történelmi egyediség jelentéséről. Pusztán tudományos szemszögből az egyediség ellen szóló érv indokolt kérdést vetett fel; ugyanis amennyiben az egyediség az összehasonlíthatatlanságot sugallja, akkor egy történelem nélküli terminológiát vezetünk be, azaz az eseményt tartalmatlanná teszi azzal, hogy kitépi a történelem menetéből, és így megmagyarázhatatlanná, sőt misztikussá teszi. Más szóval, a történész nem fogadhatja el, hogy bármely múltban történt esemény teljesen egyedi, mivel ez azt jelentené, hogy ez az esemény dacolna bármilyen racionális történelmi elemzéssel és értelmezéssel. Jobban meghatározva, ennek ellenére a holocaust egyedisége melletti érvelés nem feltétlenül jelenti annak összehasonlíthatatlan voltát. Az összehasonlítás nem azt hivatott megmutatni, hogy két dolog vagy esemény ugyanaz, hanem inkább azt, hogy két tárgy vagy jelenség bemutatásával rávilágítson azok hasonlóságaira és különbségeire. A „revizionisták”, azon német tudósok, akik a Harmadik Birodalom történelmi összehasonlító „értelmezését” és „elvonatkoztatott” elemzésen alapuló „demisztifikációját” követelték, azonban az átvizsgálásakor más célt tartottak szem előtt, amikor tiltakoztak a nácizmust kivételesként történő bemutatása ellen. Ellenfeleik szerint a „revizionistáknak”, vagy legalábbis szélsőségesebb képviselőiknek érdekében állt „relativizálni” a nácizmus történelmét, azaz bemutatni, hogy a náci rezsim ugyan valóban gonosz és bűnöző volt, de sok hozzá hasonló is akadt, és ezért a németeknek nincs okuk bűnösebbnek érezniük magukat múltjuk miatt, mint bármely más népnek, és nyugodtan hozzáfoghat a büszke nemzeti öntudat

újraépítéséhez, amely nagyszerű politikai és kulturális eredményeken alapul.

Míg ezek az érvek Németországban és külföldön éles ellenállásba ütköztek a zsidó holocaustot illetően, több szimpátiát kaptak, amikor a német hadsereg háborús vezetésére alkalmazták. A „revizionista” Ernst Nolte azt állította, hogy a holocaust és a szovjet gulágok közti egyetlen különbség csak az elgázosításban rejlett, és hogy Auschwitz okozói minden esetben a gulágok voltak, mert Hitler a bolsevikok iránt érzett félelemből cselekedett úgy, és mind az etnikai import és a dokumentált bizonyítékok megkövetelését sok kollégája erőteljesen próbára tette. Amikor azonban Andreas Hillburger, egy másik nagyra értékelt „revizionista” a történész szolidaritásvállalásának szükségességével érvelt a német katonák a birodalom „hősies” védelmével a „bosszú orgiája”-val szemben, mivel a Vörös Hadsereg fenyegette a német polgári lakosságot, a németek egy érzékeny pontját érintette. A zsidók legyilkolását viszonylag kis számú bűnözők számlájára lehetett írni, azaz elszigetelhető volt a német lakosság nagyobb részétől (és ahogyan ezt a német történelem főáramától el is szigetelték volna). Nem így a *Wehrmacht* esetében, hiszen az a tömeges besorozásra épült, és ezért a német társadalom egészét képviselte. Sőt, a háború iránti erős gyűlölet a háború utáni Németországban, amely a II. világháború záró fázisaiban a bosszúállásból elkövetett pusztítást követte, sok németet meggyőzött arról, hogy a háború, bármilyen háború maga a pokol. Paradox módon ez a szemlélet válaszképpen a német katonák háborús tetteit törvényesítette, mivel alapvetően nem különböztek semmilyen más katonától sem. Így megfigyelhető a háborúellenes felfogás, hitvédelem és szentimentális csodálat azon férfiak iránt, akik „megmentették” Németországot, sőt egész Európát a „bolsevik ázsiai hordáktól”, és azon elképzelés erőteljes elutasítása, hogy a *Wehrmacht* Hitler legfőbb eszközeként szolgált a hódítás és a fajirtás eszméinek végrehajtásában.

Azt a véleményt, miszerint a *Wehrmacht* olyan hadsereg, mint bármely másik, különösen nyugaton számos nem német tudós osztja, valamint a közvélemény egy tágabb irányzatát tükrözi. Ez jut kifejezésre Reagan, volt elnök követelésében, hogy a *Wehrmacht* katonáit temessék Bitburg katonai temetőjébe, ahol a náci rezsim áldozatai nyugszanak. Ezért hát fontos kiemelnünk, hogy a német hadsereg háborús viselkedése milyen szempontokból különbözött lényegesen a többi modern hadseregétől.

A háború igen brutális dolog, és alig kétséges, hogy az egyes katonákkal a küzdelem során kegyetlenül bánhattak, és kegyetlenül is bántak. Az egyén szintjén például nincs különbség civilek meggyilkolása között, legyen az egy *Wehrmacht*-katona Oroszországban, egy amerikai Vietnamban, vagy egy szovjet Poroszországban. Amint azonban egy kicsit elvonatkoztatunk az egyén szintjétől, már láthatóvá válnak a különbségek. Az Oroszországban harcoló német katonáknak engedélyezték, sőt, parancsba adták, hogy tömegmészárlásokat hajtsanak végre, akkor is, ha nem volt közvetlen katonai veszély. Azonban nem ez volt a helyzet sem az amerikai közkatonáknál Vietnamban, sem a Vörös Hadsereg csapatainál a megszállt Németországban, még akkor sem, ha előfordultak ilyen esetek. És mivel ez nem vezérelv, hanem jogtalan cselekedet volt, a gyilkolás mértéke alacsonyabb volt. A Vörös Hadseregnek Németországban nem volt a német lakosság megtizedelésére és Németországot pusztasággá változtatására vonatkozó parancsa, amely alkalmassá tette volna a gyarmatosításra. Ha ez lett volna a helyzet, nem lehettünk volna tanúi Németország újraegyesítésének, mivel nem lett volna mit újraegyesíteni. Másrészről viszont a német hadsereg Oroszországban a leigázás és a megsemmisítés világos eszméit követte. Ha Németország győzött volna ebben a háborúban, Oroszország mint politikai egység eltűnt volna, és milliókkal több oroszt öltek volna meg, a többieket pedig német gyarmatosítóik leigázták volna. Az amerikai hadseregnek sem volt fajirtó irányvonala Vietnamban, még akkor sem, ha ártatlan civilek százezreinek halálát okozta. Ha a Szovjetunió kegyetlen

diktatúrát is vezetett be a meghódított kelet-európai országokban, ezek azonban nem voltak fajirtó rezsimek, éppúgy, ahogy az amerikai győzelem Vietnamban nem jelentette volna a vietnami nép elpusztítását (és akik léte a győztes kommunisták alatt sem volt kifejezetten örömteli). Németország stratégiai bombázásának (egy olyan példa, amelyet a németek gyakran emlegetnek) nem volt célja a német nép eltörlése a föld színéről, még akkor sem, ha katonai értéke kétséges és erkölcsileg megkérdőjelezhető is. Ezentúl azt sem szabad elfelejteni, hogy mind az angolok, mind az amerikaiak, ahogyan az oroszok is, a náci agresszió ellen küzdöttek: a Harmadik Birodalom törekedett Európa meghódítására, nem a britek vagy az amerikaiak, de még az oroszok sem.

A *Wehrmacht* nem viselkedett mindenhol ugyanúgy. Ahogy már láttuk, a német hadsereg a keleti fronton különösen ádáz háborút vezetett. Ez azért volt lehetséges, mert a rezsim és a katonák egyetértettek abban, hogy szükség van a Szovjetunió – annak politikai rendszerének és a lakosság nagy részének – föld színéről való eltörlésére. A rasszista nézetben való osztozás erőteljes motivációként működött a keleti háború vezetését illetően. Kétségtelen, hogy számos egyéb hadsereg már ismerte a rasszizmus hatását; az amerikai hadsereg, mind a csendes óceáni háborúban, mind Vietnamban, és a japán hadsereg is, amely kegyetlenül cselekedett, nem utolsó sorban az ellenség fajilag orientált felfogása miatt. Mégis, a rasszizmus nem volt az amerikai kormány hivatalos irányelve, ahogy az amerikai fiatalok rasszizmussal átitatott nevelése sem, mit ahogy a német ifjúságé az 1930-as években. Amikor az amerikai hadsereg megszállta Japánt, azt nem igázták le, akkor sem, ha több amerikai katona egyértelműen erős rasszista nézeteket vallott a japánokkal szemben. Másrészről a japánok igen kegyetlen megszállási politikát alkalmaztak, amelyet az imperialista elvek és a faji felsőbbrendűség érzésének keverékeként terjesztett el a rezsim; az is igaz, hogy a japán hadsereg háborús viselkedése Kínában például igen közel járt ahhoz, amit a *Wehrmacht* tett Oroszországban, ahogy a hadifoglyokkal

szembeni bánásmódja is förtelmes volt. Még itt is arra a módosításra van szükség a japánok nem alkalmazták a faj irtás eszméjét. Ezért például a japán fogságban lévő hadifoglyok túlélési aránya kétszer olyan magas volt, mint az orosz katonáké német fogságban.

Valóban a fajirtás kérdése az, amelyből a német hadseregnek kétségtelenül a legrosszabbként kell kikerülnie bármely más modern hadsereggel szemben. Azért is, mert a hadsereg tevékenyen követte az oroszok tömeges legyilkolásának elvét, és mert ez a végső megoldás kivitelezésének lényeges eszköze volt. A *Wehrmacht* és az SS fronton való harcára és a hátországi haláltáborok megkülönböztetésére tett kísérlet teljesen hamis képet fest a történelmi valóságról. Ahogyan azt számos részletes és alapos tanulmány bemutatta, a hadsereg minden elképzelhető szinten bekapcsolódott a végső megoldás kivitelezésébe, kezdve azon területek meghódításával, ahol a zsidó lakosság legnagyobb arányban fordult elő, az *Einsatzgruppen*nek és a haláltáborok apparátusának logisztikai és munkaerő-ellátásán keresztül az elkeseredett elhatározásig, amellyel ellenállt a Harmadik Birodalom végső és elkerülhetetlen vereségének, akkor, amikor az ipari méreteket öltött millió emberi élet elpusztítása elérte csúcsát. A *Wehrmacht* tehát döntő szerepet játszott a legiszonyatosabb bűnben, amelyet bármely nép a modern történelemben elkövetett.

Felhasznált irodalom:

O. Bartov: *Hitler's army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich* (Oxford, 1991); A. Dallin: *German Rule in Russia,* 1941-45, 2. kiadás (London, 1981); W. Deist (szerk.): *The German Military in the Age of Total War* (Oxford, 1985); R. J. Evans: *In Hitler's Shadow* (New York, 1989); G. Hirschfield (szerk.): *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany* (London, 1986); E. Klee (szerk.): *Those Were the Days: The holocaust as Seen by its Perpetrators and Bystanders* (London, 1991); C. S.

Maier: *The Unmasterable Past* (Cambridge, Mass., 1988); K.-J. Müller: *The Army, Politics and Society in Germany, 1933-45* (New York, 1987); R. J. O'Neill: *The German Army and the Nazi Party,* 1933-39 (London, 1966); T. Schulte: *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia* (Oxford, 1989).

Fordította: Porcsalmi Izabella

IX. FEJEZET –
A TERVEZŐ INTELLIGENCIA ÉS A „VÉGSŐ MEGOLDÁS”
(Götz Aly)

A tudósok között széles körű egyetértés alakult ki abban, hogy nincs ésszerűen felfogható magyarázat arra, hogy a nácik miért irtották ki az európai zsidókat. Hannah Arendt politikai filozófus például azt hangsúlyozza, hogy nem az áldozatok rendkívül magas száma tette egyedivé ezt a bűncselekményt, hanem az elkövetők legteljesebb közömbössége az áldozatok gazdasági hasznossága iránt. A motivációk tekintetében a történészek előszeretettel hangoztatják az „irracionális faji gyűlölet”, a „pusztítás a pusztítás kedvéért”, a „fekete lyuk a történelmi megértésben” kifejezéseket, vagy öngerjesztő, szélsőséges jellemvonásokról beszélnek, amelyek elválaszthatatlanok a modern bürokratikus szervezetektől.

Sok éven át hiába keresték a történészek Hitler egyértelmű parancsát az európai zsidók kiirtására. Azonban ha gondosan megvizsgáljuk azokat a dokumentumokat, amelyekről feltételezhető, hogy német elmebetegek megölésére vagy szovjet állampolgárok „sok millióinak” kiéheztetésére adtak parancsot, nyilvánvaló, hogy azok „elrendelnek”, vagy „felhatalmaznak”. Ez azt jelenti, hogy a javaslatokat vagy a konkrét terveket előterjesztették Hitlernek, Himmlernek vagy Göringnek döntéshozatal végett: hogy ők elfogadják, elutasítsák, átszövegezzék vagy tegyék félre azokat. Göring még abban is kinyilvánította akaratát, hogy hogyan kellene ezeket az intézkedéseket burkolt formában megfogalmazni. A volt Szovjetunióban az SS-különítmények által elkövetett öldökléseket illetőleg Hitler csak ennyit jegyzett meg: „a világra nem tartozik más, csak annyi, hogy a motivációinknak összhangban kell

lenniük a taktikai megfontolásokkal… végrehajtjuk az összes szükséges intézkedést – a kivégzéseket, az áttelepítéseket stb. – tekintet nélkül a közvéleményre”. Ez felveti a kérdést, hogy ki volt az értelmi szerzője ezeknek a „szükséges intézkedéseknek”, és mindenekelőtt a céloknak és motivációknak.

Abból indulok ki, hogy a náci rezsim elképesztő mértékben támaszkodott magasan kvalifikált tanácsadóira, és felhasználta szakértelmüket. A legmagasabb katonai körökhöz civil közhivatalnokokon át jutottak el a szakértők ötletei, elsősorban a különböző minisztériumokhoz tartozó kormánytisztviselők közreműködésével. Sokan közülük a Négyéves Terv testületének általános tanácsában is tevékenykedtek, amely minőségben magasabb rangot töltöttek be, mint a saját minisztereik. A Négyéves Tervet azzal a szándékkal hozták létre, hogy növelje a termelékenységet a gazdaság stratégiailag létfontosságú területein, hatalmának csúcspontját pedig 1938 és 1942 között érte el. Ez idő alatt hozták létre azokat a programokat, amelyek Európa társadalmi-politikai és gazdasági átszervezését célozták meg, és ekkor alakították át ezeket politikai és katonai stratégiává.

A „végső megoldás gazdaságának” koncepcióját német szakértők fejlesztették ki – mindenekelőtt közgazdászok, mezőgazdászok, demográfusok, a munkaerő-gazdálkodás szakemberei, földrajztudósok, történészek, tervezők és statisztikusok. Ezen területek szaktekintélyeiből állították össze a következő tervezőbizottságokat: a Birodalmi Területrendezési Hivatalt, a Birodalmi Élelmezési Hivatalt a Német Etnikum Erősítésére, és a Négyéves Terv testületét. Ők alkották és vitatták meg a különböző „demográfiai problémákat” megoldó javaslatokat, és ők számolták ki a valószínű „nyomáscsökkenést”, amit a zsidók gazdaságból való kivonása eredményezne. Ők vetették fel, hogy Ukrajna legyen Európa éléskamrája – számításaikban figyelembe véve „sok millió” szovjet állampolgár szándékos ki-éheztetését. Összeadták, hogy mennyi veszteséget okoz a

gettók fenntartása, s így ökonómiai érveket tudtak felhozni a bennük élők tömeges elpusztítására.

A tanulmányom célja nem a konspirációs elmélet feltárása, hanem a felelősök megnevezése, és annak felfedése, hogy milyen szerepet játszott a karrierista, magasan képzett intelligencia több millió ember kiirtásában. Ez a társadalmi réteg feltehetőleg mindössze pár ezer emberből állt, egy „tudományos közösség" tagjaiból, akik az általános ellenségeskedések és a kicsinyes szakmai és személyes féltékenykedések dacára hozzájárultak az uralkodó nézet kialakításához. Néha elhangzik olyan vélekedés, hogy ezek az emberek nem is tudósok voltak, hanem félig vagy teljesen őrült, harmadosztályú alakok. Ez az elképzelés azonban nem magyarázza meg azoknak az embereknek a belekeveredését, akiket általában a legnagyszerűbb koponyaként tartanak számon. Ilyenek például Werner Conze és Theodor Schieder történészek, akik a háború utáni időszakban is kiemelkedő szerepet játszottak saját szakterületük tudományos életében. Ennek a „közösségnek" a szakvéleménye nem olyan formában jelentkezett, hogy *ex post facto* (a tett elkövetése után) ésszerűsítette azokat az irányelveket, amelyek létrehozását nem befolyásolta. Sokkal inkább az ő elméleteik alkották a kiindulópontját a miniszterek és a vezető beosztású tisztviselők döntéseinek. A birodalmi gazdasági ügyek bizottsága által közreadott jelentésekből származtak az olyan elfogadott határozatok, mint pl. az üzleti élet átalakítása Bécsben vagy később a lengyelországi *Generalgouvernement*ben, s mely döntések a kombináció lehetőségét keresték a „zsidómentesítés" és gazdaságuk „racionalizációja" között. A német etnikum erősítésére létrehozott szervezet birodalmi népbiztosa részletes információkkal rendelkezett a kereskedelmi és ipari cégek optimális megoszlását illetően azokon a területeken, amelyeket kisajátítottak a zsidóktól és az „árja lengyelektől" a beérkező német etnikumú hazatelepedők kedvéért. Más szavakkal, mind a kitelepítést, mind a kötelező „germanizációt" tudatos gazdasági, és nem faji-biológiai ismérvek alapján hajtották végre. A közgazdászok,

népességstatisztikusok és tervezők jelentős szerepet játszottak ezeknek a kezdő gyakorlati lépéseknek a kialakításában, amelyek alapján még jobban kidolgozott terveket tudtak megalkotni, így Bécs árjásítása példaként szolgált a hasonló procedúrák számára, és a nemkívánatos etnikai csoportok kitelepítése a *Generalgouvernementbe* újra felmerült a későbbi megbeszéléseken, amikor ennek a területnek a gazdasági rekonstrukciója került szóba. A már meglevő gyakorlat megoldásokat kínált egy saját maguk által gerjesztett dilemmára. A népesség nyomása sürgős „tehermentesítést” igényelt.

Kevéssé vizsgálták eddig a hosszú távú gazdasági tervezés és az emberek kiirtása közötti összefüggéseket. Ez nagyrészt annak tulajdonítható, hogy már a kezdetekben kapcsolatba került a holocaust egyedülálló jellege és az állítólagos vagy feltételezett hiánya bármilyen racionális, anyagi számításnak. Azért sem vizsgálták még ezt, mert durván alábecsülték azt a hatalmat, amelyet a hivatásos szakértők birtokoltak egy olyan rezsimben, amelynek ideológiai állításai pontatlanok, bizonytalanok és többféleképpen értelmezhetőek voltak. Ez jól illusztrálható, ha megvizsgáljuk a különböző „közreműködéseket” a náci „eutanáziaprogram”-ban. 1940. április 3-án Viktor Brack, a *Führer* kancelláriájának vezető tisztviselője beszédet tartott egy rangidős polgármesterek számára összehívott értekezleten, ahol ismertette a német elmegyógyászati kórházakban elért legfrissebb kutatási eredményeket. (A továbbiakban a szervezetek, az egyének vagy érdekcsoportok, akiket felelősség terhel az „eutanáziaprogram” egyes elemeiért, zárójelben vannak megnevezve):

> A birodalom több elmegyógyintézetében rendkívül nagy számú gyógyíthatatlan beteg található, a legkülönfélébb betegségekkel, [a doktorok és a pszichiáterek], akik az emberiségnek semmiféle hasznot nem nyújtanak [Hitler, az orvosok]. Mást sem tesznek, csak tartalékokat vonnak el egészséges emberektől [hadtápszolgálati szakemberek, Hitler], és gyakran intenzív ápolásra van szükségük [az orvosok]. Az emberiség többi részét meg kell védeni ezektől a betegektől [Hitler]. Ha manapság az egészséges emberek ellátásával

> kapcsolatban kell döntéseket hozni, akkor a legalapvetőbb fontosságú ezeknek a kreatúráknak az eltávolítása annak érdekében, hogy megfelelőbb ápolást tudjunk biztosítani a gyógyítható esetekben az elmegyógyintézetekben és a kórházakban [az orvosok]. Az üres kórházi ágyak mindenféle lényeges katonai célokra szükségesek: [hadügyi orvosi alakulatok szakértői] betegszobának, kórháznak, szükségkórháznak [hadügyi orvosi alakulatok szakértői]. A fennmaradókat illetően az intézkedés jelentősen tehermentesíti a helyi hatóságokat, mert egyetlen eset sem jelent majd semmiféle ellátási vagy fenntartási költséget a jövőben [háborús pénzügyi szakemberek, helyi hatóságok].

Ehhez a listához hozzátartoznának még a *Führer* kancelláriájában dolgozó tisztviselők bürokratikus ambíciói. A meglehetősen jól dokumentált döntéshozatali folyamat alapos vizsgálata rávilágít arra a téves elképzelésre, hogy a „bürokratikus gépezet automatikusan működött”. Pedig ezt állította többször is Hans Mommsen, utalva az európai zsidók kiirtására, ahol sokkal kevesebb bizonyíték maradt fenn a döntéshozó folyamatra. Három egymást követő szakasz különböztethető meg annak eldöntésénél, hogy létezett-e a „végső megoldás gazdasága”.

1. Pogromok és racionalizáció

1938. november 12-én, két nappal a birodalmi kristályéjszaka öldöklései után a náci vezetőségi elit a zsidókérdést érintő megbeszélésre gyűlt össze. Az ülést Hermann Göring, a Négyéves Terv teljhatalmú megbízottja vezette. A meghívottak közt szerepelt Goebbels és Reinhard Heydrich neve is, egy sor más közgazdasági szakértőével együtt: a pénzügyminiszter, a gazdálkodási miniszter, a biztonsági szektor képviselője és mintegy száz szakértő, politikai tanácsadó és vezető tisztviselő. Göring, a Nagy-Német Birodalom gazdasági ügyeinek vezéralakja azzal az álszerény mentegetőzéssel kezdte beszédét, hogy „ő nem eléggé járatos a gazdasági ügyekben”, de aztán tájékoztatta a résztvevőket, hogy „mivel a probléma nagyrészt gazdasági jellegű, gazdasági szempontból kell megközelíteni”. A gazdaság árjásítására vonatkozó intézkedéseket „egymás után” kellene végrehajtani, mely

során a zsidókat kizárják a gazdasági életből és „beteszik a szegényházba”.

Ez nem pusztán annyit jelentett, hogy a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) tősgyökeres kispolgári támogatóit gazdagabbá kellett tenni, vagy hogy az árja konkurencia sajátítsa ki a zsidó bankokat vagy áruházakat. A problémát az okozta, hogy általában véve túl sok egyszemélyes üzlet, iparosműhely és kis gyár létezett Németországban. A konferencia után pár héttel az állami szervek már bezárták az egyszemélyes, zsidó tulajdonban lévő cégek és kis üzletek kétharmadát, árukészleteiket az árja kereskedők szerezték meg olcsón, nyereségüket pedig nemzeti alapokhoz utalták. Ez csak része volt annak a műveletnek, amit Göring úgy nevezett, hogy „a termelés lényegtelen egységeinek lényegessé alakítása”, s amelynek véghezvitelét a közeljövőre ütemezték. Az úgynevezett árjásítás ezért elsősorban gazdasági racionalizáció és koncentráció kérdéskörébe tartozott, amelyet ma „újraszervezésnek” neveznek.

A konferencián meghozott döntéseket nagyban befolyásolták az Ausztria bekebelezéséből eredő tapasztalatok, amelyeket a résztvevők felé az osztrák gazdasági és munkaügyi miniszter, Hans Fischbock továbbított, aki a konferencia kedvéért tette meg az utat bécsi irodájából. A birodalmi gazdasági ügyek bizottsága által kiszámított adatok szerint Bécsben a zsidó érdekeltségű cégek 90%-át teljesen bezárták, és mindössze 10%-át kínálták fel eladásra. Fischbock azzal dicsekedett, hogy a bezárások a gazdaság összes szektorában végbement vizsgálatokra épültek, és a helyi igényeknek megfelelően határozták meg a bezárandók körét. Ez a *modus operandi* (eljárási mód) ismétlődött meg pár nappal később Berlinben, és ugyanezt tették aztán a német megszálló hatalmak Csehszlovákiában, Lengyelországban és Hollandiában is.

A bécsi modell káros társadalompolitikai következményei miatti felmerült bármilyen aggodalmat Heydrich azzal szerelt le, hogy hivatkozással a Gazdasági

Minisztérium, a külföldi emberbaráti szervezetek és Adolf Eichmann Zsidó Ügyek SS irodája közti kooperációra, felhívta a figyelmet arra az 50.000 zsidóra, akiket az *Anschluss* (Ausztria bekebelezése) óta távolítottak el a gazdaságból, emigrációra kényszerítve. Ugyanazon időköz alatt csupán 19.000 zsidót távolítottak el a régi (a terjeszkedés előtti) birodalomból. A Zsidó Emigráció teljhatalmú meghatalmazottja Hjalmar Schacht, a Birodalmi Bank elnöke volt. Pusztán egy jelenlevő fejezte ki kételyét, a konzervatív nacionalista pénzügyminiszter, Schwerin von Krosigk, aki megjegyezte: „A kritikus pont az, hogy nem végzünk az alsóbbrendű népekkel. Mindig súlyos terhet jelentenek majd a számunkra." A konferenciát ezzel a szlogennel zárták: „szabaduljunk meg attól, ami mellőzhető", amin a zsidókat értették. Ugyanakkor rögtön nyilvánvalóvá vált, hogy a külföldi valuta hiánya miatt ez nem valósítható meg teljes mértékben. A megmaradt zsidók – az öregek, betegek és munkanélküliek – ”koloncot jelentenek majd az állam nyakán". Ha az 1938. novemberi kristályéjszaka előtt fordult is elő rivalizálás és szakmai nézeteltérés a zsidókérdésben a különböző szervezetek közt, ez hihetetlenül megváltozott november 12-e után. Göring kijelentette: „Egyszer és mindenkorra megtiltok bármilyen egyéni akciót. A birodalom kézben tartja az ügyet." Ettől fogva az antiszemita intézkedéseket a Négyéves Terv apparátusa irányította, és Erich Neumannra, a valutaügyi miniszterre egy általános gazdaság sajátos, speciális feladataiból fakadó különleges felelősség hárult. A deportálások és később a kivégzések elintézése az SS Fő Birodalmi Biztonsági Hivatalának feladatkörébe tartozott.

2. A fejlesztési politika és a demográfiai kérdés

A zsidók ellen irányuló gazdaságilag motivált, szélsőséges politika második fázisa 1939 szeptembere után kezdődött, amikor Lengyelországot elfoglalták és területét szándékosan megosztották. A német gazdaságtervezők szemében Lengyelország rendkívül elmaradt a fejlődésben, gazdaságát rosszul szervezték meg, és tőkehiánnyal

küszködött. Mindenekelőtt azonban túl sok embernek jelentett megélhetési forrást a földművelés. A mezőgazdaságot önellátó gazdálkodás jellemezte: a vidéki népesség kielégítette saját élelmiszer- és fogyasztásicikk-igényét, és a falvakban a kereskedelmi formák közül leginkább a cserekereskedelem hódított. Más szavakkal ez „racionalizációra alkalmatlan rendszer volt", alapvetően átjárhatatlan a kapitalista felfogás és kizsákmányolás logikájának. A németek, és más nemzetközi közgazdászok elképzelése szerint is, Lengyelország legfontosabb problémáját a vidéki túlnépesedés okozta. A népességet a kívánt létszám eléréséhez egyharmadával lehetett volna csökkenteni, ha modern földművelési technikákat alkalmaznak. A „felesleges népesség terhet jelentett a nemzetgazdaság számára", vagy ahogy Theodor Oberländer nevezte, „a társadalmi-gazdasági betegség tünetének számított". A túlnépesedés nem állt kapcsolatban a népsűrűséggel, inkább egy állítólag normális vagy „optimum" népességtől való eltérést értettek rajta.

Az optimális populáció elméletét a századforduló táján fejlesztette ki néhány közgazdász. Elképzelésükhöz felhasználták Paul Mombert csökkenő haszon elméletét, amit Mombert-szabálynak is neveznek. Mombert (1876-1938) Giessen egyetemén a politikai gazdaságtan professzoraként dolgozott, de 1933-ban nyugdíjba küldték, mivel nem bizonyult árja származásúnak. Az általa megalkotott szabály egy egyszerű elsőfokú egyenlet, amely a népességszámot a gazdasági erőforrásokkal hozza kapcsolatba. E szabály szerint $F = P \times É$, vagyis a felhalmozott élelmiszerkészlet (F) egyenlő a populációszám (P) szorozva az életszínvonallal (É). Ez a leegyszerűsített elvonatkoztatás képes „megmagyarázni" minden nem létező összefüggést a készletek és az életszínvonal között populációs számok szempontjából, tekintet nélkül olyan tényezőkre mint munkanélküliség, tőke vagy nyersanyaghiány, kevés piac, alacsony termelékenység és így tovább. Mindenféle gazdasági krízishelyzetre, beleértve a háború által okozottakat is, magyarázatot lehet adni a „populációs kérdés" nézőpontjából. E szerint az elmélet

szerint a populáció a gazdasági élet egyik változójává válik, s ezért a többihez hasonlóan éppúgy manipulálható. Mombert ugyan úgy tűnik, kifejezetten kizárta ezt a lehetőséget, tanítványai figyelmét azonban elkerülte ez a kitétel. A német közgazdászok számára, akiknek egy óriási, független, integrált, német hegemónia alatti európai gazdaság képe lebegett a szeme előtt, a népesség mérete és összetétele vált olyan tényezővé, amit a háborús helyzetre és a nyersanyagok viszonylagos hiányára való tekintettel a legkönnyebben tudtak alakítani. A népességpolitika az „áttelepítések" formájában lehetővé tette, hogy úrrá legyenek a pénz- és valutahiányon, szabályozni tudják a háborús pénzügyeket és élelmiszer-tartalékokat, és nyersanyagot szabadítsanak fel. Ugyanakkor ezzel elértek egy hosszabb távú célt is: egy ésszerűbb gazdasági struktúrát és fokozottabb munkaerő-kihasználást.

1932-re Mombert már kiszámolta, hogy mekkora terhet jelent a nemzetgazdaságnak a gazdasági világválság által feleslegessé vált népesség. Az állam számára a jövedelmet nem hozó réteg fenntartása négymilliárd birodalmi márka nagyságrendű összegbe került, mely summát egyébként produktív módon a gazdasági bázisba is be lehetett volna fektetni, belföldi befektetések vagy tőkebehozatal formájában. Abban az időben Mombert afrikai gyarmati tervezetek finanszírozását fontolgatta, bár modellje javasolt olyan megoldásokat is, amelyek segítségével sokkal gyorsabban lehet pénzt felhalmozni, mégpedig a „népességnövekedés leállításán" keresztül. A Lengyelországban megszálló hatalomként működő magas képesítésű tanácsadók szerint – akik újra és újra hangsúlyozták a „Mombert-szabály megcáfolhatatlanságát" – pontosan ez volt a válasz az alapvető problémákra, amiket a lengyel gazdaságban fedeztek fel. A népességcsökkenés egyszerre törné meg a túlnépesedés ördögi körét, és tenné lehetővé a szükséges tőkebehozatalt, amivel modernizálni lehetne a gazdaságot. Ha ez nem válna be, a megszállt Lengyelország „teherként" jelentkezne a teljes német uralom alatt álló *Grossgraum* számára. Milliónyi ember kiirtása megállítaná a népességnövekedést Kelet-Európában

néhány kritikus évre, ily módon felszabadítana tőkeforrásokat, amelyet az iparosítás fellendítésére és a mezőgazdaság gépesítésére lehetne felhasználni. Más szóval olyan fejlesztések jöhetnének létre, amelyek Németország gazdasági érdekeit szolgálják. A német akadémikus tervezők tömegesen gyártották a terveket és a fejlesztési modelleket, amelyek egy csapásra teljes népeket alakítottak át a saját kívánalmaiknak megfelelően, és ezáltal áttelepítésre vagy deportálásra ítélték őket, ahol kényszermunkát kellett végezniük. „A negatív demográfiai politika" vált egy új típusú fejlődő német gazdaság mozgatórugójává.

A német számítások szerint minden második vidéki lengyel „semmivel sem több, mint holtsúly", és a túlnépesedés „ténylegesen akadályozza a tőkefelhalmozást". Theodor Oberländer, aki később miniszterként dolgozott Konrad Adenauer háború utáni kormányában, úgy becsülte, hogy Lengyelország sok területén a lakosság 75%-a nélkülözhető. Ez számokban kifejezve azt jelenti, hogy kb. 4,5 és 5,8 millió közé esik azoknak a lengyeleknek a száma, akik az igényekhez mérten feleslegesek voltak. Nagyobb léptékben gondolkodva a közgazdászok azt is kiszámolták, hogy Délkelet-Európában, amelynek túlnépesedését szintén szabályozni kellett, kb. tizenkét- és tizenötmillió közötti mezőgazdasági munkást kellene „mozgásba indítani". Ha a családtagjaikat is beleszámoljuk, akkor kb. ötvenmillió ember kényszerülne rá, hogy az önellátó gazdálkodó életmódját feladva a német ipari gazdaságnak hajtson hasznot. Miután a Szovjetunió nagy területeit elfoglalták, a német közgazdasági és mezőgazdasági szakértők újabb harmincmillióval kerekítették felfelé számadataikat, egészen pontosan azzal az értékkel, amennyivel Oroszország lakossága 1905 és 1939 között nőtt.

A túlnépesedési elmélet a viszonylag fejletlen országokra vonatkozott. A normának az aktivitás hiányát és a munkanélküliséget tekintették, vagy ahogy a közgazdászok mondanák, a munkaerő-kapacitást csak

részben használták ki. Az emberek száma nem állt egyenes arányban a tőke mennyiségével, és jelentős szegénységet okozott vidéken és a városokban. Ennek a helyzetnek a racionalizálására tervezett külső beavatkozás szükségszerűen azt eredményezné, hogy a népesség két csoportra bomlana: azokra, akiknek sokkal keményebben kellene dolgoznia, és azokra, akik egyáltalán nem dolgoznának. Az állam döntené el, kit tartanak hasznosnak és kit nem. Éppen ennél a pontnál találkozott a náci faji megkülönböztetés a népgazdaság tudományos ismérveivel.

3. A Szovjetunió elleni harc

A harmadik lépés ebben a népességstatisztikainak felfogott tömeggyilkossági programban a Szovjetunió ellen tervezett háborúval indult. A kezdeti cél arra irányult, hogy „180 fokos fordulatot" érjenek el Ukrajna gazdaságában, amelynek nem kellett többé szovjet dolgozókat ellátnia, hanem az élelmiszer biztosításával enyhíteni a közép-európai blokádon. A támadási terv magába foglalta „sok millió" ember szándékos kiéheztetését annak érdekében, hogy ennivalót tudjanak biztosítani Nyugat-és Közép-Európa lakói számára. Az írásba foglalt irányelvek szerint:

> Több tízmillió ember válik feleslegessé ezeken a területeken [vagyis az északi erdőségekben és az ipari városokban], ezért vagy meghalnak, vagy Szibériába kell települniük. Az ottani népesség éhen halásának megelőzésére irányuló kísérletek, amelyek során élelmiszertöbbletet csoportosítanának át a nagyobb termőképességgel rendelkező területekről, csak Európa készleteinek a rovására mehetnének végbe. Ez meggyengítené Németország vezető pozícióját a háborúban, sőt Németország és Európa azt a képességét, hogy ellenálljon az ostromnak.

Ezeket a sötét kilátásokat támasztotta alá az az ismeret, hogy Németország élelmiszerigényének mindössze 87%-át tudta megtermelni, és a megszállt államok közül Dánia az egyetlen, amely saját lakói éheztetése nélkül küldhetett élelmiszerszállítmányokat, az összes többi ország valójában behozatalra szorult Németországból. Mivel a mezőgazdaság egyre inkább külterjessé vált a háború ideje alatt, beleértve a nem megfelelő földek megművelését is, az

élelmiszerhelyzet aratásról aratásra elkerülhetetlenül romlott. Úgy kívánták megoldani ezt a problémát, amely esetleg károsan befolyásolta volna a német lakosság hangulatát, hogy megszervezték mintegy harmincmillió orosz ember halálát. A maguk egyszerűségében páratlan tervek soha nem említették a „faj” szót, mindig a gazdasági körülményekből fakadó szükségszerűségeket hangsúlyozták. Ez az időszak tette elkerülhetetlenné a „negatív demográfiai politikát”, amelyben az éhség mint geostratégiai eszköz szerepelt. A „zsidókérdés végső megoldása” előtt néhány hónappal fejlesztették ki ezeket a terveket, amelyek újra előtérbe kerültek Göring Négyéves Terv csoportjában. Az a kétmillió orosz hadifogoly, aki 1941 vége előtt halt éhen német táborokban, nem az élelmiszerellátás problémái miatt pusztult el, hanem szándékos gyilkosság áldozatává vált. 1941 novemberében Göring megjegyezte, hogy „ebben az évben megközelítőleg húsz-harmincmillió ember fog éhen halni Oroszországban. Talán ez jó dolog, mert a lakosságot meg kell tizedelni”.

Az élelmiszer-ellátással kapcsolatos terveket továbbiak is kísérték – név szerint a *Generalplan Ost –,* amelyek az erő stratégiájával és a letelepítési politikával foglalkoztak. A Szovjetunió elleni háborúra való felkészülés során hirtelen végtelen távlatok nyíltak meg a német tervezők számára. A megszállt Krakkóban működő *Institute für Deutsche Ostarbeit* fontolóra vette *inter alia* (többek közt) „a lengyelek áttelepítését”, míg egy berlini antropológiaprofesszor, aki szovjet hadifoglyokról írt tanulmányokat, „az orosz nemzet likvidálását” javasolta.

Az Oroszország elleni invázió új lehetőségeket tárt fel minden szociális probléma megoldására, nem csupán az elfoglalt területeken, hanem a birodalomban is. Miként a *Generalplan Ost* tervezet vezetője megjegyezte: „haderőnk győzelme és határaink kiterjesztése lerombolta a régi korlátokat”. A német nép számára „jelentkező” nehéz feladatok nemcsak a „germanizáció kérdéséből” és a „meghódított területek helyreállításából” álltak. Sokkal inkább „egy nemzet és a rendelkezésre álló terület alapos

újrarendezése” indult meg a régi birodalomban, az új határokon létrejött új állapot eredményeként. A tennivaló a gazdaság újraszervezésével és a túlzsúfolt foglalkozási ágazatok megtisztításával kezdődött. A termelést, a piacot és az árakat a vásárlóerőnek megfelelően korszerűsítették. Végül a letelepítés egész szerkezetét újra kellett szervezni. A *Generalplan Ost,* amely a Leningrádtól a Krím-félszigetig húzódó terület egészét átfogta, előreláthatólag harmincegymillió ember „evakuálását” tartotta valószínűnek. Ezen dokumentumok szerzőinek a szemében a zsidókérdés megoldása (mivel hozzávetőleg ötmillió zsidó lakott a tervezet hatáskörébe eső vidéken) pusztán a „nagy feladat” részének számított.

*

A Német Birodalomban, a megszállt Lengyelországban és végül is a teljes német hegemónia alá eső térségben túlnyomórészt az embereket tekintették improduktívnak – a krónikus betegeket, az ún. aszociálisokat, és persze a zsidókat – más szavakkal, azokat a csoportokat, amelyeket már egyébként is negatív megkülönböztetés ért. Éppen ezért őket könnyen el lehetett izolálni, el lehetett távolítani a gazdasági folyamatból, és megtagadni tőlük bármilyen szociális biztosítékot. Ez azt jelentette, hogy a zsidókon és a cigányokon kívül a szláv népesség nagy részére is megsemmisítés várt. A háború leple alatt elkövetett zsidóirtás a leginkább megvalósított része ennek a programnak. Mind a demográfiai és a gazdasági ismérvek, mind a faji hierarchia elméletei alapjául szolgáltak a terveknek. A kezdeti elképzelés szerint Európa lakosságát közép- és rövid távú gazdasági és stratégiai célok érdekében csökkenteni kellett. A kivégzések mozgatórugója és a döntéshozatal tényleges folyamata csak akkor válik érthetővé, ha az ezeket alátámasztó demográfiai és gazdasági célok is feltárulnak előttünk.

A zsidók meggyilkolásával a kelet-európai szegénység egyik legkézzelfoghatóbb megnyilvánulását rombolták le: a nagy és kisvárosok szegénynegyedeit. A fajirtás egy szociális kérdés megoldásának bizonyult. Mivel a legtöbb

zsidó városokban élt, deportálásuk megindította a felesleges vidéki népesség áramlását a városok irányába, megadva ezzel számukra a társadalmi fejlődés lehetőségét a kereskedelmen és a kézművesiparon keresztül. Ugyanakkor ezek a túlzsúfolt városrészek maguk is modernebbé és ésszerűbbé váltak, anélkül hogy kialakult volna egy elégedetlen, deklasszált, nemzeti kispolgári réteg, ami esetleg fenyegetést jelenthetett volna a német megszállóknak.

Kelet-Európában is, de mindenekelőtt Németországban a zsidó tulajdon kisajátítása az önsegélyezés nem bürokratikus formájaként lépett fel, és háztartási javakat, szállást, új munkalehetőségeket és hasonlókat biztosított. Az eltulajdonítás a nagytőke esetében lehetővé tette a német bankok és az ipar számára, hogy megszilárdítsák vagyonukat. Nem maradt más, csak a munkanélküli és vagyontalan embertömeg, valójában egy mesterségesen létrehozott népességfelesleg. A zsidók és a nem zsidó lengyelek deportálásával felszabadult likvid tőkét az erre a célra kinevezett keleti főmegbízottak vették át, és aztán fejlesztési hitel formájában osztották szét, hogy megerősítsék a forgótőkével nem rendelkező szektorokat és régiókat.

Hasonló számítások befolyásolták gyakorlatilag minden német közgazdász, mezőgazdász, demográfus és statisztikus gondolkodását. Szerepeljen itt egy példa a sok közül a berlini Alfred Maelicke közgazdasági tanácsadótól. Az 1942-ben megjelent *Német Gazdaság* c. folyóiratban Maelicke megjegyezte:

> Csak a gazdasági élet zsidóktól való teljes megszabadítása teszi majd egyszerűvé annak megoldását, ami még mindig a fő probléma sok országban, Délkelet-Európában és máshol is, nevezetesen a túlnépesedés és más szociális kérdések. A zsidó kereskedői mentalitás és a profitközpontú gondolkodás kirekesztése, valamint a zsidók kizárása fog életteret és biztonságot biztosítani (teljes foglalkoztatottság) sok eddig gyökértelen és elszegényedett dolgozó, paraszt, kézműves és más foglalkozású számára… Ha valaki elemzi a zsidók eltávolításának alapjait és gyakorlatát, ahogy az Németországban végbement, bármelyik ország demográfiai viszonyaiban képes mélyreható

változtatásokat véghezvinni, sőt akár szélesebb körű szerkezeti módosításokat is, anélkül hogy kíméletlenül beavatkozna az adott gazdaság alaptermészetébe. Nem lesz szükség dolgozók elbocsátására, és nem lesz fennakadás az anyagellátásban. Az áruforgalom beszűkülése miatt is felesleges az aggodalom.

Maelicke egy fajilag motivált „népességi probléma megoldásáról” beszélt – amely szerkezeti előfeltételként biztosítja a hosszú távú újrarendezését és kiaknázását a *Grosswirtschaftsraum*nak (nagyobb gazdasági térnek), ami egykor Európa volt.

Ez a magyarázat arra a nyilvánvaló ellentmondásra, ami a gazdasági vagy katonai érdekű kizsákmányolás és a lehetséges munkaerőforrások tömeges elpusztítása közt feszül. A német közgazdászok úgy vélték, hogy a túlnépesedés megszilárdította a gazdasági struktúrák állítólagos gazdasági elmaradottságát, és akadályozta az „optimális munkatermelékenység” megvalósítását a *Grosswirtschaftsraum*on belül. Másként fogalmazva, a közgazdasági szakértők előre feltételezték, hogy a túlnépesedés egy része semmissé lenne, ha a *Grossraum* számára rendelkezésre álló munkaerőt hatékonyan kiaknáznák „mozgósíthatóvá” tételével. A németek nem voltak felkészülve arra, hogy olyan tőkeberuházások szempontjait is figyelembe vegyék, ami kibővíti az általános erőforrásokat. A működés alacsony foka, amelyre a zsidókat kényszerítették a gettókban és munkatáborokban, miután kizárták őket a szélesebb gazdaságból, további bizonyítékát mutatta egy „hatásos tőkeféknek”. Ugyanis az anyagi erőforrásokat befektették, ami a munkaerő jobb megszervezésével, valamint a tőke és a munkaerő kedvezőbb kombinációja esetén nagyobb hozamot hozhatott volna. Himmler és Speer teljes egyetértést tanúsítottak ezen a téren. A német és lengyel cégeknél dolgozó zsidóknak fizetett alacsony bérek meggátolták a racionalizációt, mert rövid távon a zsidó kényszermunka olcsóbb alternatívát biztosított, mint a gépesítés. Azok az előnyök, amelyekkel a mérsékelt fizetésű munkaerő nyilvánvalóan együtt járt az egyéni érdekek esetében, nem tükröződtek a gazdaság egésze számára. Az utóbbi érdekei

szerint gazdasági szempontból sokkal ésszerűbbnek látszott megölni a zsidókat, mint munkára kényszeríteni őket.

Még a hadianyaggyártó zsidó munkások is csak ideiglenesen kaptak felmentést a gázkamrákban történő kivégzés alól, s ez a tény ezeknek az elképzeléseknek a faji meghatározottságát mutatja. Még a legutolsó zsidó kézművest is „árjával” helyettesítették. Ennek ellenére helytelen arról beszélni (ahogy néhány történész teszi), hogy „a faji motivációjú megsemmisítőtervek magasabb rendűek bármilyen gazdasági tényezőnél”. Sőt, főleg a háború második felében a hadianyag-termelés égetően sürgős volta összeütközésbe került más gazdasági szükségszerű tényezőkkel, név szerint az élelmiszer-ellátás nem kevésbé kritikus helyzetével, ami megkívánta a népesség számának csökkentését és a hosszú távú gazdasági újjászervezést a tömeggyilkosság eszközeivel. A faji szempontú válogatás nem állt ellentétben a gazdasági számításokkal, sokkal inkább azok szerves része volt.

A korabeli antropológusok, orvosok és biológusok az állítólagos „kevésbé értékes” emberek megkülönböztetését és kiirtását az emberi fejlődés tudományos útjának tekintették, vagy a „nemzet testének meggyógyítását” látták benne. Ehhez hasonlóan a közgazdászok, mezőgazdászok és a tervezők is úgy vélték, hogy a munkájuk eredményeképpen „egészségessé válik a társadalom szerkezete” Európa fejletlen régióiban. Akik csupán „fogyasztói a közjavaknak”, azokat el kell szeparálni a „gazdaságilag valóban aktív emberektől”. A zsidók, akik aktívak voltak olyan területeken, mint a kereskedelem vagy kézművesség (amiket a németek túlzsúfoltnak és feleslegesnek tekintettek) s így nem lettek még halálra ítélve, a társadalmi, politikai és gazdasági szerkezetváltás olyan pozícióba kényszerítette őket, hogy elveszítették tulajdonukat és semmiféle megélhetési forráshoz nem jutottak. Ily módon a faji és gazdasági válogatási feltételek összhangba kerültek, és olyan együttműködés alakult ki, amely felváltotta a faji tervezők és a faji fanatikusok között meglevő állítólagos érdekellentéteket. Ez a megegyezés, és

az ezt alátámasztó tisztogatási koncepciók adták a szisztematikusan és központilag tervezett gyilkosságok millióinak borzalmas dinamikáját. Egy műszakilag és szervezetileg megokolható tervezet léte nem teszi ezeket a bűntényeket „felfoghatóvá”, főleg nem „megérthetővé”, a megértés empatikus oldalát tekintve. De ha ezt a szempontot is figyelembe vesszük, más jelleget öltenek a németek által ezekben az években elkövetett gyilkosságok, és arra késztetik a kutatót, hogy ismét és még nagyobb komolysággal keresse az okokat és folytonosságokat.

Végül, itt van az egyediség kérdése. Ez a tanulmány azzal kezdődött, hogy fontolóra vettük Hannah Arendt megállapítását, miszerint a „végső megoldásnak” nincs faji motivációja, amit a legtöbb történész megkérdőjelez. A totalitarizmus eredetéről szóló fontos tanulmányában Arendt a következő találó megfigyelést tette:

> A „Ne ölj!” parancsnak semmi jelentősége nincs egy olyan népesedési politika szemében, amely arra ragadtatja magát, hogy szisztematikusan vagy iparilag kiirtsa azokat a fajokat vagy egyéneket, amelyeket nem odaillőnek vagy kevésbé értékesnek nyilvánít. Teszik ezt nem is egyetlen kivételes eset alkalmával, hanem nyilvánvalóan olyan alapokon, amelyeket állandónak terveztek. A halálbüntetés abszurddá válik, amikor nem gyilkosokról van szó, aki tisztában vannak a gyilkosság jelentőségével, hanem népességstatisztikusokról, akik oly módon szervezik meg milliók halálát, hogy az összes személyesen is résztvevő ártatlannak ítéli önmagát.

Mi a közös a 20. századi főbb diktatúrák népesedési politikáiban? A 1930-as évek sztálini népességpolitikája – a kulákok kiirtása – sok szempontból hasonlít ahhoz, amit a nácik alkalmaztak 1939 és 1944 között. A közös vonások: a kisebbségek hátrányos megkülönböztetése, a vidéki lakosság mozgósítása, a kötelező áttelepítések, kényszermunka, a kulturális és nyelvi egységesítés és a kivégzések progresszív formái. Mindkét diktatúra többé-kevésbé erőszakos modernizálási stratégiákat alkalmazott, amelyek azon alapultak, hogy az embereket egyfajta „humán kiegészítővé” fokozták le, akiket lehet adminisztrálni, birtokuktól megfosztani, áttelepíteni, előnyben vagy hátrányban részesíteni tetszés szerint. Az

ilyen politikák mélyén az a hit élt, hogy ily módon a társadalmi-gazdasági szerkezet gyorsabban forradalmasítható, akár egy éjszaka alatt is. Természetesen ez az elképzelés nem számított egyedinek sem a náci, sem a szovjet gondolkodás számára. Vannak visszhangjai a progresszív gondolkodásban a 20. század egészét tekintve, olyan formában, mint az „agrár- vagy ipari kérdés”, esetleg a „menekült- vagy túlnépesedési kérdés”. A legszembeszökőbb példája ennek az Egyesült Nemzetek 1946-os jelentésében látható, amely Európa gazdasági helyreállításáról szól: „Kelet-Európában a zsidó populáció nagymérvű kivonása a megoszlási rendszer valódi zűrzavaros állapotát okozta. Másrészről a háború előtti mezőgazdasági túlnépesedési jelenség még mindig uralkodik.” Csak egyszer, Németországban vezettek az ilyen nézetek Auschwitzhoz. A cselekedetük és a bűnük páratlan. Azonban Auschwitz része az európai, és a német történelemnek is. Ennek a kontextusnak a teljes megértése után lehet a „megértés határairól” érdemben beszélni. A holocaust nem jelentett „visszatérést a barbársághoz” vagy „törést a civilizációban”, még kevésbé „ázsiai viselkedést”. Attól is messze van viszont, hogy „történelmi fekete lyuk” legyen, túl a nyelvi, költészeti és történelmi megértésen, sokkal inkább egy lehetőség, amely az európai civilizációban rejlik.

Felhasznált irodalom:

Götz Aly – Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung* (Hamburg, 1991); The Economics of the Final Solution, *Simon Wiesenthal Center Annual,* 5. kötet (1988), 3-48. o.; Zygmunt Baumann: *Modernity and the holocaust* (Ithaca, 1989); Michael Burleight: *Germany Turns Eastwards: A Study of „Ostforschung” in the Third Reich* (Cambridge, 1990).

Fordította: Fekete Annamária

X. FEJEZET –
A HOMOSZEXUÁLISOK ÜLDÖZÉSE A NÁCI NÉMETORSZÁGBAN
(Hans-Georg Stümke)

A Német Birodalom 1871-es megalapítását követően a férfi homoszexualitást, mint „természetellenes szexuális tevékenységet” törvényellenesnek és büntethetőnek ítélték. Ezzel szemben a női homoszexualitás nem számított bűntettnek. A Büntető törvénykönyv 175. § határozta meg a törvény elleni vétség pontos részleteit. Poroszország erős befolyásának köszönhetően ez a törvény része lett az új, az egész birodalomra vonatkozó nemzeti Büntető törvénykönyvnek, félreérthetetlenül jelezve, hogy vége annak a – viszonylagosan – liberális korszaknak, mely a birodalom most önállóságukat vesztett államai közül jó néhányat jellemzett a megelőző ötven évben. A jog relatíve felvilágosult értelmezése ezekben az államokban azt jelentette, hogy a szexualitást magánügynek tekintették, amibe az állam nem avatkozhatott büntetőjogi eszközökkel. Németország vezető hatalma azonban képtelen volt versenyre kelni példamutató nyíltságukkal.

Azért, hogy megvédje magát a kérdésben felvilágosult módon gondolkodók kritikájától, a porosz állam folyton a népre történő hivatkozással igyekezett élét venni a támadásoknak.

„Az emberek tudatos ítélkezése a jóról és a rosszról nem csupán erkölcsi véteknek, hanem egyenesen bűnnek tartja ezeket a cselekedeteket” – olvashatjuk egy hivatalos kommentárban. Az állam ezért kötelességének érezte, hogy ezt a jogi eszmefuttatást a homoszexualitás büntetésével védje meg. Egyértelműen úgy tűnik, hogy az „emberek tudatos ítélkezését a helyesről és a helytelenről” csak a

„szexuális közösülésre hasonlító esetek” sértették, vagyis amikor megtörténik a heteroszexuális partnerekkel kapcsolatban megszokott behatolás. Minthogy a legtöbb homoszexuális kapcsolat két ember önkéntes viszonyára épült, a bíróságon nem volt könnyű kimondani a törvénysértést. Következésképpen az ítéletek száma viszonylag kevés volt: 1871 és 1924 között kb. 300-700 embert ítéltek el évente, míg 1925 és 1933 között ez a szám 800-1200-ra nőtt.

A századfordulótól kezdve azonban nyilvánvaló az a törekvés, hogy sokkal súlyosabban büntessék a homoszexualitást. Egy 1909-ból származó törvénytervezet bizonyos esetekben már öt év kényszermunkát javasolt, és utalt a női homoszexualitás büntethetőségére is. Az üldözés folyamatos fenntartását igénylő állam célja egyértelmű a következő kommentárból is: „A 177.§-t szigorító intézkedések nem csupán az emberek egészséges szemléletmódjának felelnek meg – hanem leginkább a közösség, valamint az állam közvetlen érdekeit szolgálják.”

A birodalom azonban összeomlott, mielőtt a törvénytervezet parlamenti szavazásra kerülhetett volna.

1925-ben Wilhelm Marx, római katolikus kancellár konzervatív kabinetje kísérelte meg egyértelművé tenni a törvényt. A Német Nemzeti Néppárt igazságügy-minisztere, Hergt volt felelős a törvénytervezetért. Hergt már nem büntette volna a női homoszexualitást, viszont pontosan meghatározta a homoszexuális vétségek természetét, és öt évig terjedő kényszermunkával sújtotta volna a bűnösöket. A szerző kommentárban emlékeztet arra, hogy – „ha a német nép érdekeit tartják szem előtt” – a homoszexualitás „aberráció”, ami „a nemzet elkorcsosulásához és erejének elvesztéséhez” vezet. A végrehajtás során jelentkező gyakorlati akadályok ellenére a 175. §-t a következőkkel egészítették ki: „felállítunk egy olyan korlátot, mely nem mozdítható el anélkül, hogy népünk egészségét és életmódjának tisztaságát ne veszélyeztessék”. Ebben már felismerhető az a fogalmi rendszer és hangvétel, mely néhány évvel később a nemzetiszocialisták programjában

tért vissza. 1933 után a faji gondolkodásmód teljesen áthatotta a német közéletet.

A homoszexualitás büntethetősége ellen jórészt a homoszexuálisokat képviselő, kialakulófélben lévő emberi jogi mozgalmak szólaltak fel. Ezek a szervezetek már a 19. század vége óta igyekeztek elérni a 175. § visszavonását, véleményük szerint ugyanis: a homoszexualitás „nem betegség és nem bűntény”. A legismertebb homoszexuális-szervezet a Tudományos Emberbaráti Bizottság (WhK) volt, melyet Magnus Hirschfeld (1868-1935) orvos, a szexualitás reformere alapított 1897-ben. Még abban az évben petíciót nyújtottak be a parlamentnek, amiben követelték a 175. § eltörlését. Az aláírók között szerepelt August Bebel is, a Szociáldemokrata Párt elnökeként. Később, 1926-tól a bizottság tagjai más szexuális reformot sürgető szervezetek képviselőivel karöltve létrehoztak egy alternatív törvénytervezetet, amely már nemcsak a 175. § eltörlését irányozta elő, hanem reformokat sürgetett a szexualitással kapcsolatos bűntettek egész területén, és fellépett azért is, hogy az abortuszt töröljék a bűnügyek listájáról.

A weimari időszak gyakori kormányváltásai éles változásokkal jártak a 175. törvénycikkely megítélésében is. 1929-ben, amikor a szociáldemokrata Hermann Müller volt a kormány első embere, a büntetőtörvénykezésért felelős parlamenti bizottság kis többséggel ugyan, de elfogadta azt a változtatást, mely szerint két felnőtt ember önként vállalt homoszexuális kapcsolata nem bűntény. A szociáldemokraták, a kommunisták és a liberális frakciók a módosítás mellett, a Német Nemzeti Néppárt – amely 1933-ban a nemzetiszocialisták által vezetett koalíció tagja lett –, valamint a Katolikus Centrumpárt a módosítás ellen érvelt. Az említett bizottságnak egyébként nem voltak nemzetiszocialista tagjai, de a párt sajtóorgánumában közzétettek szerint előre megjósolható az az erőszakhullám, amely majd el fogja érni az új törvény megváltoztatását. A *Völkischer Beobachter* 1930. augusztus 2-i száma a következőkkel fenyegette Magnus Hirschfeld (zsidó) szexológust: „Nehogy abban a hitben éljen, hogy mi,

németek, egyetlen napig is tűrjük ennek a törvénynek a létezését, ha hatalomra jutunk.” A náci lap a homoszexualitásról mint „a zsidó lélek ördögi bujaságáról” írt, és megfogadta, hogy bűntényként fogják azt kezelni, és a lehető legszigorúbb módon – akasztással és deportálással büntetik. A parlamenti bizottság javaslatairól végül nem szavaztak a *Reichstag*ban. Az 1871. évi 175. § egészen 1935-ig hatályban maradt, amikor a nácik módosították.

Ha a tárgyalt időszak egészét nézzük, két tendencia jelenléte egyértelmű. Először is, miután Poroszország hegemonisztikus törekvései érdekében több államban is véget vetettek a felvilágosult törvénykezési hagyományoknak, a 175. § példát statuáló alkalmazásának és a büntetéssel való fenyegetőzésnek az volt a célja, hogy „általános megelőzésként” megakadályozza a homoszexualitás megjelenését a társadalomban. A növekvő nacionalizmus eredményeképp aztán megpróbálták a törvény hatályát kiterjeszteni. „Az emberek egészséges ösztöne”, „a nemzet ereje”, „az emberek egészséges életmódjának tisztasága” frázisok jól jellemzik az állam törekvéseit. A nemzetiszocialisták így feladják a korábbi időszak törvénykezésének, politikai irányvonalának megelőzést szolgáló törekvéseit, és a saját, radikális „végső megoldásuk” kerül előtérbe.

Hitler kancellári kinevezését követően a nácik legfontosabb feladata hatalmuk biztosítása és megszilárdítása volt. Ebben a kezdeti időszakban csupán spontán jellegűnek nevezhető a homoszexualitás üldözése. Az SA-egyenruhások és az SS verőlegények fosztogatásait, minden idegen, baloldali, „nem német” mérhetetlen gyűlöletét a náci csőcselék győzelmi mámorának jellegzetes megnyilvánulásaként értelmezhetjük. Történelmi feljegyzések tanúskodnak a homoszexuális találkozóhelyek elleni támadásokról, letartóztatásokról, ítélet nélküli fogva tartásról, békés polgárok elleni erőszakos támadásokról, de létrehoztak alkalmi koncentrációs táborokat, és földig rombolták Magnus Hirschfeld világhírű, szexológiai kutatásokat végző intézetének épületét is. A

homoszexuálisok jogaiért harcoló csoportok csendben eltűntek a közélet színpadáról, sorsukat még a modernkori történészek sem kutatták. A homoszexuálisok központilag szervezett, tervszerű üldözése csak 1934-ben, az ún. Röhm-ügy kapcsán kezdődött.

Már 1930-ban is nagyon sokan tudtak az SA-vezér Ernst Röhm (1887-1934) homoszexualitásáról. Akkor a Szociáldemokrata Párt lapjaiban jelent meg néhány, Röhm által írt magánlevél, amik kétséget sem hagytak írójuk szexuális beállítottságáról. A szociáldemokraták „pimasz képmutatásként" ítélték meg az NSDAP törekvését egy tisztább Németországra, hiszen a párt nyilvánvalóan megtűr egy homoszexuálist az egyik legfontosabb pártszervezet vezető, befolyásos pozíciójában. A német Szociáldemokrata Párt szándéka a levelek közzétételével egyértelmű – gyengíteni az NSDAP-t politikailag, vagy még inkább: megosztani a pártot. Míg akkor, 1930-ban a náci vezetők, köztük Heinrich Himmler igyekeztek támogatásukról biztosítani bajtársukat, 1934-re a hatalmi helyzet gyökeresen megváltozott.

Hatalomra jutásuk után a nácik elhatározták, hogy Röhm homoszexualitásának felfedéséből származó politikai előnyt maguknak sajátítják ki. A Röhmmel kapcsolatban széles körben megjelentetett anyagok, valamint az SA-vezérkar ezzel egyidejű lefejezése nagyban hozzájárult a náci diktatúra megszilárdulásához. A szóbeszéd elterjesztésével, miszerint Röhm puccsal tervezte megszerezni a hatalmat a párton belüli „degeneráltakból" és „perverzekből" álló csoport élére állva, sikerült feloldani a feszültséget a párt jobb- és balszárnya, vagy sokkal inkább a félkatonai SA és a hadsereg között. Ahogyan Evgen Kogon történész megjegyzi: a Röhm-eset kapcsán lehetőség nyílt az SS-állam ünnepélyes felavatására.

A Hitler által Röhm balszerencsés hajlamának tartott homoszexualitás nyilvánosságra hozása tulajdonképpen azt a célt szolgálta, hogy mozgósítsa a „nemzet egészséges ösztöneit" az NSDAP politikai céljainak megfelelően. A propagandagépezet vezére, Joseph Goebbels egy

rádióbeszédében a következőket mondta: „Az egész nép együttműködését akarjuk, a gazdagokét és a szegényekét, a vezetőkét és a beosztottakét… a bubópestist, a korrupciót, a morális hanyatlás beteg tüneteit ki fogjuk égetni – egészen a húsig. A központilag ellenőrzött média szisztematikus propaganda-hadjáratba kezdett a homoszexuálisok ellen.

1935-ben, a nürnbergi faji törvények meghozatalának évében módosították a 175. § éppen hatályban lévő változatát. A törvény egyik kommentárjában a következőket olvashatjuk: „Az új államnak, amelynek minden tekintetben erős, morálisan egészséges népre van szüksége, minden természetellenes ösztönnel szemben erélyesen fel kell lépnie.” Az új törvényhozói gondolkodás hátterében egyértelműen felfedezhető a *völkisch* (népi) ösztönzőerő. A *Deutsche Justiz* lap egyik cikke szerint a hatályban lévő 175. törvénycikk fő gyengesége, hogy csak a szexuális közösüléssel kapcsolatba hozható eseteket írja körül, így nyilvánvalóan sem a feljelentő, sem a rendőrség nem tud bizonyítékokat szerezni a férfiak közötti nemi kapcsolat meglétéről. A törvény hatáskörének kiterjesztésével, ami egyébként a férfiak közötti szexuális kapcsolat minden formáját magában foglalja, a nácik leegyszerűsítették a bírósági bizonyítás folyamatát. 1938-ban a Birodalmi Legfelsőbb Bíróság határozata szerint még a fizikai kapcsolatról szóló bizonyítékra sincs szükség: „Elegendő bizonyíték a férfi nemi szerv jól látható merevedése.”

1935-ben Rudolf Klare ügyvéd a homoszexuálisok kiirtásának igazolását adja értekezésében. Később a nemzetiszocialista jogtudomány alapmunkájává lett írásban Klare az ősi germán törvénykezési hagyományokhoz javasol visszatérést, beleértve a homoszexuálisok megölését is – a „faji ösztön” megnyilvánulásaként. A homoszexualitást „a faj pusztulását okozó elkorcsosulásnak” nevezte, és a birodalom teljes „megtisztítását” tanácsolta. Javaslataiban kitért arra is, hogy „a bíróságok vegyenek igénybe több szakértő tanút annak érdekében, hogy növelhessék a bebörtönzést lehetővé tevő ítéletek számát”.

Miközben a sajtóban folytatódott a homoszexuálisok elleni kampány, a nácik a háttérben létrehoztak egy központi szervet, hogy az – mintegy a módszeres üldözés első felvonásaként – adatokat gyűjtsön a homoszexuálisokról. 1934. november 1-jén Berlinben a *Gestapo* főhadiszállásán megalakították a homoszexualitással foglalkozó különleges ügyosztályt. Elsődleges feladata az volt, hogy az egész birodalom területéről történő személyi adatgyűjtés központjaként működjön. A *Gestapo* különösen arra volt kíváncsi, vajon a politikai személyiségek homo-szexualitásáról van-e tudomása a rendőrségnek. Az adatgyűjtés gyakorlatilag azt a célt szolgálta, hogy a nácik alkalomadtán megzsarolhassák politikai ellenfeleiket, így kényszerítve őket a nyilvánosságtól való visszavonulásra. Később így léptek fel a római katolikus egyház vezetőivel, középosztálybeli fiatalokat tömörítő egyesületek első embereivel szemben is, de a viszonylag független gondolkodású Werner von Fritsch tábornokot is sikerrel hozták hírbe ellenfelei. 1936. október 10-én az említett ügyosztályt a hasonlóképpen titkos, az abortusz és a homoszexualitás ellen harcoló Központi Birodalmi Hivatal vette át. Az, hogy a kétféle törvénysértést együtt kezelték, egyáltalán nem volt véletlen. Mind a homoszexualitás, mind az abortusz a szexualitás és annak következményeinek kisajátítását jelezték, határozottan ellentmondva így a *völkisch* szemléletnek, ahol a szexualitást a kollektivista biológia fogalmi rendszerével magyarázták. A Központi Birodalmi Hivatalt létrehozó rendelet ezt a kapcsolatot egyértelművé teszi:

> Jelentős az a veszély, amely a népesedéspolitika és a nemzet egészsége szempontjából a végrehajtott abortuszok még mindig viszonylag magas számában rejlik, és ami súlyosan szemben áll a nemzetiszocializmus alapeszméivel, nem kevésbé, mint a társadalom túl nagy hányadára jellemző, a fiatalságra nézve fenyegető homoszexualitás – nos, e veszély ellen sokkal hatékonyabb eszközökkel kell fellépnünk, mint eddig tettük.

Más szavakkal, a homoszexuálisok üldözése sokkal inkább „a népességpolitika és a nemzet

egészségvédelmének” a következménye, mint a náci patriarchista állam pszichológiai védekező mechanizmusáé, melyet az állam homofóbiája táplált az állampolgárok „rejtett” homoszexualitása iránt érzett aggodalom miatt.

A Központi Birodalmi Hivatalt létrehozó rendeletnek megfelelően az új szerv feladatai közé a homoszexuálisokról és a homoszexuális esetekről történő adatgyűjtés, valamint – a rendszeres központi utasításokból fakadóan – a homoszexualitás kérdésének végleges megoldása tartozott. Így a hivatal rendszerezte a tömérdek hírszerző ügynökségtől származó információkat, de gyűjtötte a kérdés orvosi kutatásairól szóló legfrissebb eredményeket is. 1937 tavaszán Heinrich Himmler a homoszexuálisok ellen folytatandó kampány szükségességére hívta fel a rendőrségi vezetők figyelmét, hiszen „a homoszexuális férfiak az állam ellenségei és ennek megfelelően kell bánni velük. A német nemzet testét meg kell tisztítani, erejét pedig fenntartani és erősíteni”. A rendőrség feladata lett, hogy „visszaszorítsa a homoszexualitás mindenfajta megnyilvánulását vagy az abortuszok gyakoriságát azért, hogy a lehető legminimálisabb szinten tartsák a két törvénysértésből származó demográfiai veszteség mértékét”. Ugyanakkor a rendőrségi vezetőket részletes utasításokkal látták el arra vonatkozólag, hogy miképp vehetik igénybe a már ezen a területen működő kémek és besúgók gyorsan fejlődő hálózatát. Azok a faji-biológiai szükségszerűségek, melyek befolyásolták az SS birodalmi vezetőjének gondolkodását, felfedezhetők az egyik, az SS-vezetők előtt 1937-ben elmondott titkos beszédében is. Szólt a nemek közötti egyensúly felbomlásáról; a homoszexuálisok számát egy-két millióra becsülte Németországban, majd így folytatta:

> Ha még mindig figyelemmel követjük a tényeket … hogy például a nők állandó létszámával szemben kétmillióan estek el a háborúban, akkor el tudjuk képzelni az egyensúly hiányának azt a mértékét, melyet a kétmillió homoszexuális és a kétmilliós háborús veszteség okoz, vagy más szavakkal: négymillió termékeny férfi hiánya a német társadalomban egyszerűen felborította a nemek arányát, és ez katasztrófához fog vezetni.

Később, 1942 januárjában, amikor a német fegyveres erők sorozatosan súlyos vereségeket szenvedtek a keleti fronton, Hitler, az emberi termékenység és a háború közötti összefüggést vizsgálva a következő megjegyzést tette: „A gyermekek a mi megmentőink! Még ha ebben a háborúban negyedmillió áldozattal és százezer, egy életre nyomorékká lett emberrel kell is számolnunk, az a születésekből származó többlet, amit a német nép a hatalomra jutásunk óta elért, pótolni fogja a veszteséget." Valójában nem is létezett az a születési többlet amiről beszélt, és a háborús veszteségekkel kapcsolatos számok szintén túlzottan derűlátónak bizonyultak.

A Központi Birodalmi Hivatal megteremtésével elkezdődhetett a központosított, módszeres üldözés. Míg 1934-ben csak 948 ítélet született, addig 1936-ban már 5.320, 1937-ben 8.271, 1938-ban 8.562 embert ítéltek el, de a háború kitörését követően csökkent a meghozott végzések száma. A hivatalos statisztikák szerint 1933 és 1945 között 50.000 esetben bizonyították be a vádlottak bűnösségét. Az elfogott homoszexuálisok többségét vagy polgártársaik jelentették fel, vagy a széles körű razziák során fogta el őket a rendőrség. Jól jellemzi az eseményeket egy 1936. augusztus 28-i keltezésű újságcikk:

> A berlini *Gestapo* különleges egysége tisztogatási akciót hajtott végre Berlinben és sok vidéki városban. A gyorsan végrehajtott razzia során sok olyan szórakozóhelyet ellenőriztek, melyek homoszexuálisok találkozóhelyeinek számítottak. Több száz embert vettek őrizetbe, Hamburgban külön irodát állítottak fel, ahol már az esküdtbíróság határozata előtt vádat emeltek. A vádlottakat 12-20 hónap börtönbüntetésre ítélték.

Hogy az érintettek oldaláról ez pontosan mit is jelentett, azt jól szemlélteti egy visszaemlékező beszámolója Reinbekből, az akkori Hamburg egyik külvárosi negyedéből:

> Nagy lendülettel kezdték el városunkban a homoszexuálisok letartóztatását. A barátom, akivel 23 éves korom óta volt kapcsolatom, az elsők között volt, akit őrizetbe vettek. A *Gestapo* emberei az otthonában törtek rá és elvitték. Értelmetlen lett volna utánajárni, hogy hová került, hiszen az érdeklődő azonnal gyanúba keveredett volna – már azzal is, hogy egyáltalán ismeri a letartóztatottat. Elhurcolása után a barátom otthonát átkutatta a

> *Gestapo*. A könyveket elvitették, a jegyzetfüzeteket és a címjegyzékeket elkobozták, kérdezősködtek a szomszédoknál. A címjegyzékből származott a legtöbb probléma. Mindenkit letartóztatott vagy beidézett a *Gestapo,* aki szerepelt bennük, és bármi köze is volt a tulajdonoshoz. Engem is egy teljes évig legalább két-három hetente egyszer behívattak és faggattak… Négy héttel az elhurcolása után a barátomat kiengedték a vizsgálati fogságból. A fasiszták semmit sem tudtak rábizonyítani. Letartóztatásának következményei viszont szörnyűek voltak. A fejét kopaszra nyírták, és lelkileg nagyon megviselték a történtek – soha többé nem nyerte vissza régi önmagát. Nagyon óvatosnak kellett lennünk, hogy hogyan is alakítjuk tovább közös életünket. Végül meg kellett szakítanunk kapcsolatunkat, és még az utcán is szó nélkül elmentünk egymás mellett, mert nem akartuk bajba keverni a másikat.

Egy másik szemtanú arról számolt be, hogy Hamburgban módszeres akciókat hajtottak végre azért, hogy a homoszexuálisokat eltávolítsák a nagy cégektől:

> Először csak néhányat vettek őrizetbe közülük, majd rákényszerítették őket, hogy megmondják homoszexuális ismerőseik nevét. Amikor a *Gestapo* már elég névvel rendelkezett, emberei egy reggel megjelentek a személyzeti irodában, majd átfésülték a cég különböző részlegeit, és letartóztatták az érintetteket. Az Alsterhaus áruházban egyetlen razzia alkalmával 15 homoszexuálist vettek őrizetbe. Hasonló dolog történt a hamburgi erőműben is.

A Német Birodalom Ifjúsági Vezetője szervezetnek 1941-ben megjelent, „szigorúan bizalmas, csak belső használatra” készült jelentéséből kiderül a rendőrségi akciók valós mértéke és eredménye. 1936-tól három és fél év alatt 37.707 személy ellen indítottak vizsgálatot a 175. § rendelkezése alapján. 1937 és 1939 első fele között 77.990 személy került a *Gestapo* nyilvántartásába. A következő táblázatból kiderül az is, hogy a vizsgált esetek közül mennyiben született ítélet.

Év	A *Gestapo* által nyilvántartásba vettek	A rendőrség által kivizsgált esetek	Az elítéltek száma
1937	32.360	12.760	8.271

1938	28.882	10.638	8.562
1939	33.496	10.456	7.614
ÖSSZESEN	94.738	33.854	24.447

Mennyiségi értelemben az 1936 és a háború kitörésének időpontja közötti periódus volt a homoszexuálisok üldözésének csúcspontja. Csak ebben az időszakban majdnem százezer ember került a *Gestapo* látóterébe. Körülbelül harmaduk ellen indított eljárást a rendőrség, és minden negyediket sikerült elítélniük a 175. törvénycikk új változatának alapján.

Már 1939-ben fontosnak tartották a Központi Birodalmi Hivatalban, hogy a sorozásra érett korba lépett homoszexuálisok listáját átküldjék a fegyveres erőknek. A háború kitörését követően, amikor a „fegyverviselésre alkalmas" férfiakat egyre nagyobb számban hívták be katonai szolgálatra, a homoszexuálisok zaklatása erőszakosabb formát öltött a hadseregen belül, miközben a polgári szférában csökkent a letartóztatások száma. Ugyanakkor az üldözés más jelleget öltött. Az SS már 1935-ben halálbüntetés kiszabását követelte a homoszexuálisok ellen. 1940. július 12-én Himmler elrendelte, hogy „a jövőben minden homoszexuális, akinek egynél több partnere volt, szabadulását követően megelőző rendőrségi őrizetbe kerüljön". A koncentrációs táborokba történő áthelyezés egyenlő volt a halálbüntetéssel, ezt jelzi a táborok működtetésének jelszava is: „halál-munkával".

A náci időszakban a homoszexuálisokat tehát megelőző vagy védőőrizetbe is helyezhették, azért hogy megvédjék a „nemzet közösségét" a „megrögzött és hivatásos bűnözőktől", „a közösség ellenségeitől" vagy „a nép élősködőitől". A hamburg-fühlsbütteli koncentrációs táborban már 1933-ban külön kategóriában szerepeltek a homoszexuálisok. 1941. november 15-én maga Hitler rendelte el a halálbüntetést az SS homoszexuális tagjai ellen.

Bár a háború vége előtt az SS-nek sikerült megsemmisítenie a koncentrációs táborokra vonatkozó feljegyzések nagy részét, mégis rendelkezünk elegendő bizonyítékkal arra, hogy a táborok többségében voltak homoszexuálisok. Az elérhető bizonyítékok alapján Rudiger Lautmann körülbelül tízezerre becsülte azoknak a férfiaknak a számát, akiknek a megalázó rózsaszín csillagot kellett viselni a táborokban, bár szerinte ez a szám „lehet ötezer, de akár tizenötezer is”. Eugen Kogon, aki politikai fogolyként 1945-ig volt Buchenwaldban, a tábori életkörülményeiket egyszerűen siralmasnak nevezte. A homoszexuálisok többsége egyszerűen meghalt; a börtönélet hierarchiájában a legalacsonyabb szintet foglalták el. Kogon beszámolója szerint Buchenwaldban ők voltak a legnagyobb arányban azok között, akiket megsemmisítőtáborokba szállítottak. R. Schnabel a dachaui tábor szemtanúinak beszámolója alapján a következőket írta: „a rózsaszín háromszöggel megjelöltek nem éltek sokáig, az SS gyorsan és módszeresen kiirtotta őket”. Az akkori politikai foglyok tekintélyes része egyetért abban, hogy az SS szélsőségesen brutális módon bánt a homoszexuálisokkal. Günther Weisenborn író, akit az ellenállásban kifejtett tevékenységéért küldtek koncentrációs táborba 1942-ben, bebörtönzésének ideje alatt sok olyan homoszexuálissal találkozott, „akiket kínoztak”, és olyan „kimondhatatlan szenvedéseken mentek keresztül, amiket senki sem élt volna túl. Teljesen védtelenek voltak és rövid időn belül elpusztultak”.

Maguk a nácik is tudatában voltak annak, hogy a homoszexuálisokkal szemben alkalmazott elrettentő hadjáratuk kétértelmű. 1936-ban például Himmler a következőket jegyezte meg: „Az aberráns szexualitás nagy problémáját sohasem fogja megoldani a rendőrség.” Theo Lang, náci biológus és fajvédő jó néhány tudományos publikációjában figyelmeztetett arra, hogy nem lehet a homoszexuálisokat házasságba vagy a szexualitás „normális” formáira kényszeríteni. Véleménye szerint „a népesedéspolitikának nem egyszerűen csak mennyiségi, hanem minőségi szempontból is kell értékelnie azt a tényt,

miszerint a homoszexuálisok képtelenek a szaporodásra”. Elméletében utal arra, hogy a homoszexualitást kromoszómarendellenesség okozza, amiből azt a következtetést vonta le, hogy „szigorú büntetéssel és erkölcsi megbélyegzéssel ugyan rá tudjuk venni a homoszexuálisokat arra, hogy legalább megházasodjanak és gyermekeket nemzzenek, de pontosan az ellenkező eredményre jutunk, mint ami a szigorú büntetések eredeti célja volt, vagyis: a következő generációkban a homoszexuálisok számának növekedését valószínűsíthetjük”.

Ez a felvetés elénk tárja azt az alapvető kényszerhelyzetet, amivel a homoszexualitás elleni harcukban a náciknak szembe kellett nézniük. Mindaddig, amíg nem tudtak kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy mi okozza a homoszexualitást, a rezsim egyszerűen képtelen volt nekilátni a „végső megoldás” végrehajtásának. Még ha sikerül is a homoszexuálisok egy részét a társadalomból eltávolítani, mindig szembekerülnek a biszexuálisok és homoszexuálisok új generációival. Ez a Harmadik Birodalom által üldözött más kisebbségektől is megkülönböztette a homoszexuálisok helyzetét, hiszen a zsidókat, vagy a romákat attól függetlenül ölték meg, hogy nyolc vagy nyolcvanévesek voltak éppen, így esetükben a fajirtás kizárta a szaporodás legcsekélyebb lehetőségét is. Ami a többségében árja homoszexuálisokat összekötötte a fenti csoportokkal az az, hogy a faj „mesterséges kiválasztását” célzó náci programban szintén kisebb „faji értékkel” bírtak. Ugyanebbe a kategóriába tartoztak azok az árja férfiak és nők is, akiket kötelező sterilizációnak vetettek alá azért, hogy megszüntessék a szaporodási képességüket.

Ami a homoszexuálisokat illeti, a tudomány már a 19. század közepétől próbálkozott „betegségük” okainak feltárásával. Bár a náci kutatás összefoglalta az ebből származó kutatási eredményeket, a Központi Birodalmi Hivatal éves beszámolója 1939-40-re vonatkozóan még mindig nagy bizonytalanságot mutat a tényeket illetően:

„Azért, hogy minden további lehetőségét felfedezzük a homoszexualitás visszaszorításának, és ne maradjon feltáratlan módszer, tanulmányozni fogjuk olyan szakembereknek a javaslatait, akiknek a célja az, hogy elmélyítsék a homoszexualitás problémájának tudományos megértését.”

A nácik egyre intenzívebben kezdték alkalmazni a tudományos kutatásokat, bár hogy pontosan miképp, az ma még jórészt tisztázatlan. A leghírhedtebb esetnek a dán SS orvosának, Carl Vaernetnek a buchenwaldi koncentrációs táborban 1944-ben vezetett kísérletei számítanak, amikor a homoszexuális táborlakókon hormonokkal kapcsolatos vizsgálatokat végeztek. Maga Himmler is élénk érdeklődést mutatott Vaernet munkája iránt, akit egyébként 1943 novemberében titkos ajánlólevéllel is ellátott: „Kérem, hogy a lehető legnagyobb tisztelettel viseltessenek dr. V. iránt. Magam számára pedig havi rendszerességgel, 3-4 oldalas beszámolót kérnék az elvégzett munkáról, minthogy rendkívüli módon érdekelnek a kutatás alapjául szolgáló problémák.” Vaernetnek az SS-hez írt leveleiből megtudhatjuk, hogy kísérleteinek az volt az eredeti célja, hogy „széles körű kutatásokat folytasson, vajon lehetséges-e olyan mesterséges szexuális »mirigy« beültetése az emberi szervezetbe, amely szabályozná az abnormális szexuális vágyakat”. Vaernet arra is kíváncsi volt, „vajon befolyásolhatunk-e ezekkel a módszerekkel minden homoszexuálist”. Arra az esetre, ha a kísérletek eredménye átütő sikert érne el, Vaernet előre beleegyezett abba, hogy a kizárólagos forgalmazási jogok – mind

Németországban, mind külföldön – az SS-t illetnék. Himmler ajánlólevele utalt arra is, hogy az SS birodalmi vezére és a rendőrség nagy reményeket fűzött a kísérletekhez. Himmler Vaernet jövőbeli találmányának tömeges alkalmazására számított, és már eltervezte egy olyan intézet létrehozását, ahol a pácienseket a „műmirigy” beültetésével kezelik. Néhány hónappal a Harmadik Birodalom összeomlása előtt Vaernet bejelentette Himmlernek, hogy a férfihormon, a tesztoszteron nagy

dózisban megszünteti a homoszexualitás minden megnyilvánulását. 1945. február 10-én Vaernet utolsó beszámolójában háláját fejezte ki Himmlernek „kitartó és nagylelkű támogatásáért”. Ha eltekintünk attól, hogy az embereken végzett kísérletek mekkora szenvedést okoztak a kísérleti alanyoknak, akik közül kettő Vaernet sebészetben való járatlansága miatt halt meg, az egész történet jól szemlélteti annak folyamatát, hogy egy kisebbség elleni igazságtalan hadjárat miképp nyerhet tudományos igazolást.

Mindenféleképpen meg kell még jegyeznünk, hogy a 175. törvénycikk nácik által módosított formáját egészen 1969-ig tartalmazta a Német Szövetségi Köztársaság törvénykönyve. 1950 és 1965 között körülbelül ötvenezer embert ítéltek el homoszexuális törvénysértésekért. Sőt, a legmagasabb fokon eljáró Szövetségi Bíróság kijelentette, hogy a 175.§-hoz 1935-ben bevezetett módosítások „rendben vannak”, és tartalmuk „nem tipikusan nemzetiszocialista gondolkodásmódot tükröz”. A homoszexuálisok – néhány kivételtől eltekintve – nem kaptak kártérítést. 1958. január 1. és 1959. december 31. között a koncentrációs táborokat túlélt homoszexuálisoknak joguk volt minden egyes, táborlakóként töltött hónapért 150 márka kártérítésért folyamodni. 1982. december 20-án viszont a Szövetségi Parlament statisztikai hivatala arra a kérdésre, hogy hány túlélő homoszexuális kapott bármilyen kártérítést is, azt válaszolta, hogy ezt lehetetlen megmondani, „minthogy nem végeztek külön statisztikai összesítést arra vonatkozóan, hogy hány, a nácik által üldözött homoszexuális folyamodott kártérítésért”. Mindazonáltal, 1986. október 31-én a Szövetségi Kormány előállt „gyors” válaszával, miszerint addig 23 kártérítési igényt számoltak össze. További kilenc elbírálása pedig éppen akkor volt folyamatban – egy 1980-ban sugárzott televíziós műsornak köszönhetően, amely felhívta a figyelmet arra, hogy mennyire nehéz hozzájutni a kártérítéshez. Bár az utóbbi időben jó néhány alapítványt hoztak létre „a nemzetiszocializmus elfelejtett áldozatainak”, a nácik által üldözött homoszexuálisok

kompenzációjának kérdését eddig jórészt úgy „oldották meg”, hogy egyszerűen szabad folyást engedtek a biológiának.

Felhasznált irodalom:

Michael Burleigh-Wolfgang Wippermann: *The Racial State: Germany, 1933-1945* (Cambridge, 1991); Heinz Heger: *The Men with the Pink Triangle* (London, 1980); B. Jellonnek: *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz. Die Verfolgung der Homosexuellen im Dritten Retch* (Paderborn, 1990); Rüdiger Lautmann: „Gay Prisoners in Concentration Camps”, in Michael Berenbaum (szerk), *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis* (London, 1990), 200-221. o.; C. Limpricht – J. Muller – N. Oxenius (szerk.): *„Verführte” Manner. Das Lében der Kölner Homosexuellen in Dritten Reich* (Köln, 1991); Richard Plant: *The Pink Triangle: The Nazi War against Homosexuals* (New York, 1986); Hans-Georg Stümke: *Homosexuelle in Deutschland. Eine politische Geschichte* (München, 1989); Hans-Georg Stümke-Rudi Finkler: *Rosa Winkel, Rosa Listen. Homosexuelle und „Gesundes Volksempfinden” von Auschwitz bis heute* (Reinbek, 1981); Günter Grau: *Hidden Holocaust? Gay and Lesbian Persecution in Germany 1933-45.* (London, 1955).

Fordította: Sziráki Csaba

XI. FEJEZET
A NŐK, AZ ANYASÁG ÉS A CSALÁD SZEREPE A HARMADIK BIRODALOMBAN
(Jill Stephenson)

Hitler a faji eredettől tette függővé az állampolgárság jogának elnyerését a Harmadik Birodalomban, s ez döntően befolyásolta Németország, valamint a II. világháború alatt megszállt területek lakosainak életét. A „tiszta fajú árjákat” különleges kötelezettségek és jogok illették meg amellett, hogy a náci vezetés propagandakampányok és „politikai oktatóprogramok” útján igyekezett befolyásolni őket. Ugyanakkor az „alacsonyabb rendű fajhoz” tartozók a társadalom kirekesztettjeivé váltak, diszkriminációnak, nyílt üldöztetésnek és fizikai erőszaknak voltak kitéve. Még értéktelenebbnek tartották a nácik azokat az árjákat, akik származásuk szerint közéjük tartoztak volna, ám vélt vagy valós szellemi-testi betegségben szenvedtek: süketek, krónikus betegek voltak, vagy a meglehetősen homályosan „gyengeelméjűeknek” nevezett fogyatékosok közé tartoztak. Szintén alacsonyabb rendűeknek számítottak azok az árják, akik a nácik értékrendje szerint kötelességmegtagadók vagy deviánsok voltak, így például a homoszexuálisok vagy a lázadó fiatalok. Bármely férfit, nőt vagy családot faji és örökletes szempontból értékesnek vagy értéktelennek minősíthettek, függetlenül társadalmi helyzetétől és foglalkozásától. Csaknem minden jellemvonás, melyet értékesnek tartottak, öröklött volt, vagy akaratlanul szerzett; akik tehát nem kívánatos tulajdonságokkal rendelkeztek, azoknak nem állt módjukban változtatni a „hibáikon”, így arra ítéltettek, hogy jó esetben is a társadalom peremére szorulva éljenek, ahol a fizikai terror

és a halál eshetősége kézzelfogható fenyegetéssé vált számukra, vagy maga volt a zord valóság.

Az, hogy a német néphez tartozás feltételéül szinte kizárólagos jelleggel a faji és örökletes tulajdonságok birtoklását szabták, egyúttal azt is jelentette, hogy mindennél fontosabbnak tartották a népszaporulat és az ifjúság neveltetésének ellenőrzését. A forradalmi Oroszországgal ellentétben, ahol kezdettől fogva a „burzsoá családok” befolyásának kiküszöbölése volt a cél, a náci felfogás szerint a család a nemzet „csírasejtje”-legfontosabb alapegysége, a nemzet közösségének mikrokozmosza. A család szerepe – állították a nácik – megsérült és leértékelődött az új felfedezések és vívmányok elterjedésének következtében: a hatékony születésszabályozási módszerek, a nők munkába állása és feminista törekvéseik, valamint a materialista világkép együttes hatása elősegítette a weimari rendszer egykét gyermekes családmodelljének népszerűsítését. A náci vezetés a 19. század végi nagy családok divatjának bevezetését tűzte ki célul, ám csak azok körében támogatta és helyeselte az utód-nemzést, akiknek a faji és örökletes tulajdonságaik megfelelőek voltak. Ezeknek a „kívánatos” családoknak alá kellett vetniük magukat a nácik akaratának és változtatniuk kellett hozzáállásukon: befelé forduló, önös érdekeiket szem előtt tartó személyiségek helyett a náci politika szószólóivá kellett válniuk, és elsőbbséget adniuk az árja faj eszméjének.

Így a család megszűnt magánintézménynek lenni, a náci politikai vezetés eszközévé vált, egyik tagja lett annak a hármasfogatnak, melynek másik két összetevője az iskola és Hitler nemzetiszocialista ifjúsági szervezete volt. Ez a hármasfogat együttesen végezte a fiatalok folytonos, szünet nélküli ideológiai idomítását. Későbbiekben a Harmadik Birodalomban attól függött a szülői felügyelet legitimitása, hogy mennyiben voltak hajlandók alárendelni az emberek vágyaikat, mindennapi boldogságukat a náci állam érdekeinek. Családapákat és anyákat megfoszthattak szülői jogaiktól, ha gyermeküket arra nevelték, hogy ellenségesen

vagy elutasítóan viselkedjen a rezsimmel, annak politikájával és híveivel szemben. A család legalapvetőbb kötelessége az volt, hogy hangsúlyozza önnön fontosságát, mint „faji és örökletes értelemben kívánatos” közösséget; hogy megóvja a faj tisztaságát hasonlóképp „kívánatos” házastársak kiválasztása révén; valamint hogy sok utód nemzésével növelje az árja faj erejét. A szaporodás hangsúlyozása egyértelművé tette a két szülő családban betöltött szerepének különbözőségét és egymást kiegészítő voltát. Míg az apa szükségszerűen több időt töltött az otthontól távol, hogy pénzt keressen családjának eltartásához, az anya vált a „gyermek első tanítójává”. A férfiaknak a kinti világban kellett helytállniuk, beleértve ebbe a háborús évek alatt a fegyveres erőknél betöltött szerepüket, míg az „otthoni kis világ” a nők birodalma volt: ennek ellenére az apa maradt a család feje és védelmezője, az anya dolga az volt, hogy otthont teremtsen férje fennhatósága alatt.

Ki legyen a jövendőbelid? – tíz tanács házasulandóknak

1. Soha ne feledkezz meg arról, hogy német vagy!
2. Ha nincs örökletes betegséged, nem maradhatsz egyedülálló.
3. Tartsd tisztán a tested!
4. Mindig legyen őszinte és tiszta a szíved, és elméd is!
5. Mivel német vagy, csak német vagy északi vérből származó hitvest válassz magadnak!
6. Mielőtt megházasodnál, érdeklődj választottad ősei felől is!
7. Nincs testi szépség egészség nélkül.
8. Csak szerelemből házasodj!
9. Házastársat válassz magadnak, ne szórakozó partnert!

10. Bíznod kell abban, hogy annyi gyermeketek lesz, amennyi csak lehetséges!

(*Der Deutsche,* 1934. augusztus 11.)

A propaganda-hadjárat természetesen az árja és nem árja fiatal és felnőtt férfiakra is hatással volt, de sokkal nagyobb mértékben befolyásolta a nácik viszonyulását a nők társadalomban és az élet számos területén betöltött szerepéhez. A náci vezetés szemében a faj nőnemű egyedei mindenekelőtt tényleges vagy potenciális anyák voltak. Tehát, egy „fajilag kívánatos” nő, hasonlóan „kívánatos” partnerével egyetemben arra volt hivatott, hogy „örökletesen egészséges” árja utódokat nemzenek – olyan sokat, amennyit csak lehet, hogy ellensúlyozzák az árja faj „szennyeződését”, mely egyre nagyobb méreteket öltött a múltban. A nem árják, a beteg, korcs fajok egyedei egymás közt vagy akár árjákkal szaporodva „csökkent értékű” gyermekeket hoztak létre. Hogy visszafordítsák ezt az egyre inkább érzékelhető folyamatot, a nácik ijesztő és bizarr kísérletekbe fogtak a reprodukciós biotechnológia terén, s törekvéseikre két párhuzamos tendencia megléte is nagy hatással volt. Egyfelől valóban sok német aggódott a születések számának a századforduló óta tartó jelentős csökkenése miatt, különösen az 1930-as évek gazdasági válságának évei okoztak mélypontot a népességszaporulat terén. Másfelől a humángenetika és az örökletes betegségek természete iránt megmutatkozó tudományos érdeklődés az 1900-as évektől kezdve egyre nagyobb méreteket öltött, s ez olyan közhangulatot teremtett (nemcsak Németországban), mely a népesség genetikai minőségének befolyásolását nemcsak lehetségesnek, hanem egyenesen kívánatosnak tartotta. A nácik valóságos hisztériát keltettek a nemzet kihalásának rémével fenyegetve az országot, azt akarták elérni, hogy a németek nemcsak egyszerűen több gyereket produkáljanak, hanem speciálisan olyan utódok szülessenek, akik „fajilag és örökletesen értékesek”, és azon családoknak legyen gyermekáldásuk, amelyek nem tanúsítanak aszociális viselkedési formákat. Mindezeknek a groteszk betetőzése

az volt, hogy meg kell gátolni az „alacsonyabb rendű” egyedek szaporodását. Az „értéktelenebb” egyedek kötelező sterilizációja a férfiakat és nőket egyaránt érintette, orvosokat, bírókat és hivatalnokokat használva eszközül a szégyenteljes eljárásban. Az áldozatokat kényszerítették, hogy vessék magukat alá a sterilizációnak, vagy ha már teherbe esett a nő, abortuszt hajtottak végre rajta.

Ezek a faji és fajnemesítő rögeszmék és törekvések alkották a nácik nőpolitikájának alapelveit a Harmadik Birodalomban. Az „értékes” nőket olyan kíméletes bánásmódban részesítették, melynek célja a szaporodóképességük megóvása és fokozása volt; így például szigorú munkavédelmi törvényeket hoztak érdekükben, és folyamatosan emlékeztették őket személyes kötelezettségükre a születések számának növelésében. Minden „értékes” nőnek a háziasszony- és az anyaszerepet kellett ideáljának tartania, ám nyilvánvaló volt, hogy némelyeknek az otthonukon kívül is kell dolgozniuk – természetesen házasságkötésük előtt; főleg olyan munkakörök betöltését ajánlották nekik, ahol „női” vagy „anyai” ösztöneikre volt szükség – lehettek nővérek, óvónők, háztartási alkalmazottak, vagy dolgozhattak a mezőgazdaságban.

Ahhoz, hogy a nőkben tudatosítsák kötelességeiket, és elfogadtassák velük biológiailag meghatározott sorsukat, az ideológiai vezetés „politizálta” őket. Egy olyan államban, melyben nincsenek hagyományai a politikának, ez aligha jelenthetett többet kollektív agymosásnál. A rezsim célja nem egyszerűen az ellenzékiek és a más véleményen lévők elhallgattatása volt: az értékes nők „politizálása” magába foglalta a hatalom irányelveinek és elvárásainak az élet minden területét érintő ismertetését. Ezekért az utasításokért természetesen rajonganiuk kellett az asszonyoknak, és maradéktalanul végre kellett hajtaniuk azokat a mindennapjaikban a náci női szervezetek gondos felügyelete alatt. Legfontosabb pedig az árja faj jövőjének védelmezése volt, ami egyúttal az alacsonyabb rendűek száműzését jelentette, erre nevelve gyermekeiket is. Ha egy

német nő például az oktatásban, az egészségügyben vagy szociális munkásként dolgozott, elvárták tőle, hogy részt vegyen az alacsonyabb rendűnek kikiáltott felnőttek vagy gyermekek kiközösítésében, megalázásában vagy fizikai bántalmazásában. Ez nemcsak Németországban, hanem a II. világháború idején a megszállt területeken is gyakorta előfordult.

A női szervezetek az NSDAP-vel karöltve az anyaság és a családi élet birodalmában találták meg igazi helyüket. Valójában az elit pártformációnak számító *NS-Frauenschaft* (NSF – Náci Nők Egyesülete) és az alárendelt tömegszervezete, a *Deutsches Frauenwerk* (DFW – Német Nők Szövetsége) Gertrud Scholtz-Klink vezetésével – maga is sokgyermekes anya, politikai értelemben teljesen jelentéktelen volt a férfiuralmú náci rendszerben. Mégis ezeket a szervezeteket bízták meg az értékes női populáció politikai nevelésének fontos feladatával. Ugyancsak ezeknek a csoportoknak alkalmazásában álltak azok a „népgondozó szociális munkások”, akik rendszeres látogatásokat tettek a családoknál, tanácsokat adva a gyermeknevelés és a háztartásvezetés kérdéseiben, valamint ellenőrizték a terhes nőket, megakadályozva az esetleges abortuszokat. Az NSF és a DFW egyúttal a közösségi szellemet is erősíteni akarta az anyák körében, miszerint úgy kellett felnevelniük gyermekeiket, hogy azok elfogadják a náci normákat és elvárásokat, valamint hogy nagy lelkesedéssel vegyenek részt a náci ifjúsági szervezetek életében. A náci női magazinok számtalan cikkben sugallták az anyáknak, hogy a *Hitlerjugend* üdvös és egészséges, és nem esnek túlzásokba a fizikai állóképesség fejlesztése terén sem. Az NSF és a DFW feladata lett volna az is, hogy elidegenítse a nőket a keresztény egyháztól – az evangélikustól (protestánstól) és a római katolikustól egyaránt – mivel még mindig nagy befolyásuk volt a lakosságra, főként vidéken. Ám bebizonyosodott, hogy nem lehet leszoktatni az asszonyokat, s ami még fontosabb, a gyermekeiket sem arról, hogy templomba járjanak. A háború krízise és

tragédiái csak tovább fokozták a kereszténység jelentőségét.

Az NSF és a DFW másik fő feladata a háztartási, gyermeknevelési és főzőtanfolyamok szervezése volt. Biztosak akartak lenni abban, hogy az értékes családok tisztaságban élnek, egészségesen (és gazdaságosan) étkeznek, a csecsemők és kisgyermekek fejlődésükben nem szenvednek hiányt. Persze ez a gondoskodás nem csupán az egyes német árja családok hasznát volt hivatva szolgálni: az erőfeszítések mögött egyedül az állt, hogy minden módon elősegítsék a rezsim faji és politikai törekvéseit. Példának okáért a háziasszonyoknak a német árukat kellett megvenniük az importcikkek helyett, inkább használt holmikat és pótélelmiszereket részesítve előnyben. Mi több, fogyasztói önmérsékletet kellett tanúsítaniuk, megfoltozni, kijavíttatni ruházatukat és háztartási felszereléseiket, ahelyett hogy pazarló módon újakat vennének. Ez a mértékletességre való törekvés – bár nagyon népszerűtlen volt – fontos részét alkotta a rezsim önellátásra vagy önkiszolgálásra való átállásának az élelmezés és más alapvető szükségleti cikkek terén, egyben felkészülésül szolgáltak ezek a megszorítások a közelgő küzdelemre, melynek célja egész Európa árja uralom alá hajtása volt. Bár az önellátásra való politikai törekvés és a fogyasztói igények alábbszorítása a háború alatt erősödött fel igazán, már jóval előtte szorgalmazták bevezetésüket, gyakorlatilag az 1936 szeptemberében meghirdetett négyéves gazdasági terv óta.

A náci nőideál továbbra is a főállású háziasszony és anya maradt, aki ellátja gyermekeit és otthont teremt, kiszolgálva férjét. Amikor a gyerekek iskoláskorúak lettek, az asszonyok napjának java részét a körültekintő vásárlás és a takarékos háztartásvezetés tette ki: ruhák foltozása és átalakítása, lekvárkészítés, befőzés és kézi mosás – tartózkodva a felesleges, munkát megkönnyítő gépektől. Elvárták tőlük, hogy részt vegyenek a DFW szabadidős foglalkozásain: kézimunkázó körökben vagy német népszokásokat felelevenítő hagyományőrző csoportokban

egy-egy megbízható NSF-tag éber felügyelete mellett. Szintén üdvösnek tartották az újdonságnak számító légvédelmi oktatások vagy elsősegély-tanfolyamok látogatását is, állítólag a köz szolgálatának szellemében. Hamar világossá vált, hogy a gyakorlati ismereteket adó DFW-szakkörök közkedveltek, így például a gyermekgondozási és főzőtanfolyamok; ám azon előadások iránt, amelyeknek nagy része nyílt politikai nevelésből állt, és nem adtak hasznos ismereteket, vagy nem voltak szórakoztatóak, rendszeresen gyenge érdeklődés mutatkozott. Természetesen a valódi árjáknak kötelező volt részt venni a DFW munkájában. Ám ez nem feltétlenül jelentett lelkesedést a rezsim, a párt vagy a női szervezetek iránt. A *Gleichschaltung* (koordinálás) névvel illetett korai tisztogatások során, amikor a legtöbb független társadalmi csoportosulást és politikai szervezetet megszüntettek, olyan helyzet állt elő, melyben egy nőnek, aki társadalmi életet akart élni, nem maradt más választási lehetősége, mint elfogadni a náci szervezetet és vezetőségét. Szinte az egyetlen kivételt a keresztény egyház jelentette, mert a hagyományos egyházi szolgálatok még azokon a helyeken is megmaradtak, ahol a helyi fanatikus párttagoknak sikerült megszüntetni a hívők különböző egyleteit, mint például a női szakköröket vagy ifjúsági klubokat.

A náci női szervezetek tevékenységének célja a náci értékek és törekvések propagálása volt, külön nyomatékkal folytonosan emlékeztetve a nőket kötelességükre, ami a meglévő gyerekek gondos nevelése mellett még több utód világra hozatalát jelentette. A válság éveinek szélsőségesen alacsony születési mutatói után 1934-től fogva ugyan tapasztalható volt némi növekedés a népesség számában, ám csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy a németek nem tudják kellő mértékben reprodukálni magukat ahhoz, hogy megfeleljenek a 19. század végének sokgyermekes családmodelljének. Ez aligha lehetett meglepő, mivel a német populáció fejlődése megfelelt az általános modern demográfiai modellnek, mely a 20. század ipari társadalmait jellemezte: a gyors iparosítás ideje alatti növekedést stabilizálódás majd hanyatlás követi. Mindemellett a

náciknak meg kellett birkózniuk egy saját maguk által előidézett hátránnyal is: mivel az volt a cél, hogy a népesség kevésbé értékes rétegeiben minimalizálják a születések számát, az értékes családokra várt ennek a csökkenésnek az ellensúlyozása, ráadásul ezenfelül még plusz gyerekeket kellett volna produkálniuk az alacsony születési mutatók emelése végett. Ezek a tényezők segítenek megmagyarázni a széles körű náci kampányok mániákus voltát, amivel a felsőbbrendű állampolgárokat próbálták szaporodásra bírni, illetve árnyaltabb képet ad azokról a korlátozásokról, melyek börtönbüntetés terhe mellett tiltották az abortuszt, és igyekeztek beszüntetni a fogamzásgátlókat. Mindezek ellenére az illegális abortuszok száma nem változott az 1930-as évek alatt, mintegy ötszázezer és egymillió között volt évente; ebben kétségtelenül szerepet játszott az is, hogy sokkal nehezebb volt fogamzásgátlókhoz jutni.

Anyagi ösztönzőkkel is próbálták befolyásolni, bátorítani az árjákat nagycsaládok alapítására. Ezeket a családokat *Kinderreich* (gyermekben gazdag) névvel illették, míg az alacsonyabb rendűekét egyszerűen *Grossfamilien*nek (nagycsaládnak) hívták, s ez utóbbiaknak nem jártak azok a juttatások, amelyeket a *Kinderreich* családok megkaptak. Az előnyök rendszeresen folyósított családi pótlékból és egyszeri segélyekből álltak, melyeket a szülők kaptak meg (rendszerint az apa), a juttatások pénzügyi fedezetét pedig a gyermektelenek megadóztatásával teremtették meg. Ezeken kívül a sokgyermekes anyákat külön bánásmódban részesítették a nyilvános helyeken: például ingyen jegyeket kaptak a színházakba, az állami hivatalokban elsőbbséget élveztek a sorban álló többi embernél. A rezsim, a termékeny árja anyák iránti nagyrabecsülése jeléül 1938-ban létrehozta a Német Anya Becsületkeresztje érdemrendet, melyet a négy vagy több gyermekes anyák kaptak meg. Arany fokozatú Anyák Keresztje kitüntetéssel jutalmazták azokat az asszonyokat, akiknek legalább nyolc gyerekük volt. Talán a legösztönzőbb hatású intézkedés mégis az 1933-ban bevezetett házasulási kölcsön volt, mely egy kisebb összegű

adományt jelentett, amit azzal a feltétellel kaphatott meg az egybekelni szándékozó pár, ha a feleségjelölt otthagyja a munkahelyét. Valójában az adományt vásárlási jegyek formájában adták, és háztartási cikkek beszerzésére lehetett fordítani. Természetesen csak az ajánlott üzletekben vásárolhatták le a jegyeket – vagyis amelyeknek tulajdonosa árja volt, nem pedig zsidó. A megállapodás szerint a kölcsön egynegyedét elengedik az első gyermek születésekor, egyéves türelmi idő meghagyásával, ezzel is ösztönözve a fiatal párt új gyermek vállalására, amikor is még egy negyedet törölnek a kölcsönből.

Gyerekvállalásra elsősorban a házaspárokat biztatták, megfelelő nyomást gyakorolva az egyedülállókra mielőbbi házasulásuk érdekében, minden értékes gyerek születését támogatták, akkor is, ha anyja nem volt férjnél. Ez enyhített azokon a hivatalos előítéleteken, amelyek a lányanyákat és törvénytelen gyerekeiket sújtották, bár szóbeszédre és közfelháborodásra adott okot, miszerint a náci vezetés arra buzdítja a fiatal nőket, hogy „adjanak egy gyermeket Hitlernek”, szülessen bár stabil párkapcsolatból vagy futó kalandból, csak az a fontos, hogy az apa árja legyen. Különösen támogatta ezt a felfogást Himmler *Schutzstaffel* (SS) alakulata; ő maga megszállott híve volt a népesedési politika minden eszközének, még a náci értékrend szerint is túlzásokba esett ezen a téren. Főként a II. világháború éveiben az SS vezetés alkotta az élcsapatát azoknak, akik egyenlő bánásmódot követeltek a férjezett és hajadon anyáknak, és támogatták a *Lebensborn* (lét forrása) otthonok létrehozását várandós és gyermekágyas anyák számára. Himmler már 1938-ban kijelentette, hogy a *Lebensborn-hálózaton* keresztül személyesen vállal védnökséget minden törvénytelen gyerek felett, akinek az édesanyja egyedülálló és kiszolgáltatott (lásd a táblázatot). Ám a szóbeszédek ellenére a *Lebensborn-otthonok* nem az SS-legények utánpótlását szolgáló „méntelepek” voltak. Ha létezett is ilyesmi, az csak az SS-hívek helyi kezdeményezéseinek tudható be. Valójában az 1930-as években kevesebb törvénytelen gyerek született, mint az azt megelőző évtizedben. Ám a háború alatt Himmler nagy

hangsúlyt fektetett arra, hogy emberei – akiknek különösen nemes családfával kellett rendelkezniük ahhoz, hogy felvételt nyerjenek az SS-be – mindenképpen nemzzenek utódokat a jövő számára, és hogy a fiatal nők, akiknek egyedül kell felnevelniük egy SS-katona gyerekét, ne érezzék elveszettnek magukat.

> A jövőben minden SS-orvosnak, mint a *Schutzstaffel* tagjának ki kell állnia a várandós anya becsülete érdekében, tekintet nélkül arra, hogy házasságon kívüli vagy törvénytelen gyereket hord-e a szíve alatt, meg kell védenie annak a lehetőségétől, hogy a társadalom kiközösítettjévé váljon, és a legteljesebb mértékben pártját kell fogni… A hajadon várandós anyák jelenlegi helyzete mindenekelőtt speciális, törvénnyel szabályozott védelmet követel meg, jogos érdekeik kiemelkedő érvényre juttatását. Az elmúlt néhány hónap tapasztalata azt mutatta meg nekünk, hogy a lányanyák többnyire teljesen reménytelen helyzetben vannak, anyagi lehetőségeik is erősen korlátozottak, nem vehetik igénybe a szokásos törvény adta lehetőségeket. Annak érdekében, hogy erre egyszer s mindenkorra gyógyírrel szolgáljon, a *Reichsführer SS* (Himmler) gyámságot vállal minden törvénytelen gyermek felett, a *Lebensborn*-hálózaton keresztül mindaddig, amíg erre szükség lesz. Egyúttal ő képviseli az anyák érdekeit a gyámügyi bíróságok és ifjúsági hivatalok eljárásaiban, valamint ellenőrzi a gyermektartási díj folyósítását, melyet az apa köteles fizetni. (*Institut für Zeitgeschichte Archiv*, MA 387, 5190/92, 1936)

Bár a törvénytelen gyerekeket nem érte hátrányos megkülönböztetés, a náci vezetés úgy vélte, a kötelezettség nélküli kapcsolatok elfogadásánál jobb alternatívát jelentene a házasodás megkönnyítése. Ennek megfelelően új házassági törvényt iktattak be 1938-ban, mely egyértelműen tükrözte a hivatalos náci álláspontot a házasság természetét és céljait illetően.

A törvény egyik cikkelye az egyébként „kívánatos” párok házasságának érvénytelenítésére vonatkozott: válóoknak nyilvánította bármelyik fél terméketlenségét – kivéve, ha korábban már született közös gyerekük –, valamint azt is, ha a házastársak egyike nem akart utódot. Akkoriban radikális nézetnek számított az a kitétele is, melyben a „visszafordíthatatlan elhidegülés” szintén válóokként szerepelt, amihez nem kellett a férj vagy a

feleség bűnösségét igazolni, háromévi különélés után kimondták a válást. A náci vezetés reményei szerint ebben a módosított jogi környezetben könnyebben léphetnek ki az emberek egy-egy rossz házasságból, és új kapcsolatokat létesíthetnek, amelyet nagyobb valószínűséggel kísér gyermekáldás, illetve törvényessé tehetik házasságon kívüli kapcsolatukat, amelyből már utódjuk született. Az új házassági törvény igen népszerűnek bizonyult, 1939-ben a házasságok és a válások száma egyaránt emelkedett.

Azon kívül, hogy a felsőbbrendűek teherbe esését szorgalmazták, az alacsonyabb rendűek szaporodását pedig (gyakran erőszakos módszerekkel) meggátolták, a nácik minden fogamzásból a lehető legjobbat akarták kihozni: ez magába foglalta a vetélések (spontán vagy művi), a halvaszületések, a csecsemők és gyermekágyas anyák halálozási arányának csökkentését, a gyermekkori betegségek visszaszorítását. Természetesen a már meglévő trendeknek megfelelően tapasztalható volt némi visszaesés a csecsemő- és magzathalandóság terén. Ám minden ösztönzés, korlátozás és szabályozás ellenére meglehetősen szerény mértékben növekedett a házasságok és a születések száma az 1930-as években, messze alatta maradva az 1914 előtti szintnek. Míg 1910-ben 128 élve született csecsemő jutott 1000 fogamzóképes nőre, 1922-ben pedig 90, a náci rezsim legjobb eredménye az volt, hogy a legmélyebb válság idején, 1933-ban regisztrált 59-ről 85-re emelkedett 1939-ben, 1940-ben pedig 84 volt. A II. világháború évei ismét a házasságkötések és szülések csökkenését hozták, minden kétségbeesett igyekezet ellenére: népszerűsítették például a „távolsági románcokat”, melyek a frontkatonák és az otthon maradt fiatal nők között szövődtek, hivatalos „levelezési központokat” létesítve ennek érdekében, amelyek a házasságközvetítő ügynökségek felügyeletét is ellátták, valamint szentesítették a megbízásból történő házasságkötéseket is. Egészen a háború utolsó szakaszáig rendszeres eltávozásokat kaptak a fronton szolgáló férjek, abban a reményben, hogy otthonlétük alatt teherbe ejtik feleségüket.

A náci vezetés tehát tiszta és világos koncepcióval rendelkezett mind a felsőbbrendű nők szaporodóképességének ellenőrzését és befolyásolását, mind pedig az alsóbbrendűek kiiktatását illetően. Főleg az utóbbi terén értek el nagy sikereket, nyílt diszkriminációs politikával és üldöztetéssel sújtva a „faji vagy örökletes tekintetben csökkent értékű” nőket és férfiakat. Annál kevésbé váltak be az „értékesek” nagy számban való szaporításához fűzött reményeik. Hamarosan kiderült, hogy a rezsim rövid távú erőszak-politikája semmissé teszi azokat a törekvéseket és eredményeket, melyek az „értékes” nők védelmét szolgálták. Bár továbbra is a főállású háziasszony és anya szerepe maradt az ideál, az 1930-as évek közepétől már nem állították egyedüli lehetséges célkitűzésként a nők elé, mivel radikális változások történtek a munkaerőpiacon.

Levelezési Központ házasulandóknak Gau Bayreuthban

> A Kancellária, a Német Családok Birodalmi Szövetsége engedélyével, a helyi hatóság Fajvédő Hivatalának közreműködésével Levelezési Központ nyílik Bayreuthban… Az ügynökséget a háború szülte szükséghelyzet hívta életre. Már négy, öt vagy még több éve harcolnak a fronton fiatal férfiak. Sok német honleány dolgozik a hadiiparban, gyakran távol otthonuktól… Ám az egészséges német férfiakban és az egészséges német nőkben mindezek ellenére él a vágy a boldog házasélet és a gyermekáldás iránt. Néha még békeidőben is nehéz társat találnunk magunknak, a háború következtében új akadályokkal kell megküzdenünk ezen a téren is. Ezeken a problémákon segít a Levelezési Központ. Ez az ügynökség mintegy előkészíti a találkozásokat; a házasodni vágyó fiatal németeknek lehetőséget ad arra, hogy levelezés útján megismerkedjenek egymással, majd, ha mindketten óhajtják, személyesen is találkozzanak. Természetesen a fiataloknak kell kiválasztaniuk jövendőbelijüket… A Levelezési Központ intézménye garanciát jelent arra, hogy a jelentkezők mindegyike egészséges, faji származásukat és egyéniségüket illetően feddhetetlen állampolgárok, akik eleget tesznek minden kívánalomnak, amely egy boldog, egészséges házassághoz szükségeltetik…
>
> Legteljesebb diszkréciót garantálunk, és várunk el minden jelentkezőtől.
>
> Bárki részt vehet társkereső programunkban iskolai végzettségétől, hivatásától, életkorától, hitvallásától, vagyoni helyzetétől függetlenül.

Ha valaki húzódozik megtenni a kezdő lépést, rokonai, barátai is kapcsolatba léphetnek a Levelezési Központtal, mint a fiatal nő/férfi ajánlói. Mindazonáltal elvárjuk minden jelentkezőtől, hogy a nemzetiszocialisták házasságpolitikai koncepciójának megfelelően tegyék tanúbizonyságát annak, hogy készek egy fajilag értékes, becsületes, gyermekszerető, tehát boldog család alapítására…

(Völkischer Beobachter [Süddeutsche Ausgabe], No. 238, 1944. augusztus 25. – a londoni Weiner Könyvtár archívumából.)

Míg 1933 januárjában több mint hatmillió volt a munkanélküli németek száma, 1938-ban munkaerőhiánnyal küszködtek a kulcsfontosságú gazdasági szektorok; a II. világháború alatt a német iparnak és mezőgazdaságnak sokkal több munkásra lett volna szüksége, annak ellenére, hogy a hadifoglyokat és a meghódított országokból elhurcolt civileket munkaszolgálatra kényszerítették; ez összesen több mint hétmillió embert jelentett 1944-ben. A külföldiek alkalmazásának megvolt az az előnye, hogy – a nácik szerint – nem kellett emberszámba venni őket: többségük Kelet-Európából jött, és az „alacsonyabb rendű” fajhoz tartozott. Az utolsó időszakban több mint 1,5 millió nőt deportáltak Németországba: olyan munkára fogták őket, ahol a körülmények veszélyesek vagy egészségtelenek voltak, hosszú órákon át kellett robotolniuk; az értékes árja asszonyok szaporodóképességét nem tehették volna kockára ilyen viszonyok között.

A német nők persze már jóval 1933 előtt számtalan munkaterületen tevékenykedtek, például gyárakban, háztartási alkalmazottként, hivatalokban vagy más fehérgalléros munkakörben, s főként a mezőgazdaságban, ahol sok farmerfeleség és leány dolgozott „segítő családtagként”, fizetés nélkül. Kevés magasan képzett asszonynak sikerült csak eljutnia magas pozícióba az orvos- vagy a jogtudomány terén, hiszen ezeket hagyományosan a férfiak uralták; az oktatás és a gondozás terén valamivel jobb volt a helyzetük. A válság idején összeomlott munkaerőpiacon, 1933 előtt azonban jelentős hátrányt jelentett” nőnek lenni a munkahelyeken, különösen a férjezettek voltak nehéz helyzetben. A új náci kormány

hamar felismerte a közvélemény egy jelentős részének azon törekvését, hogy a nők térjenek vissza az otthonukba, és foglalkozzanak a családjukkal. Az 1933-ban hozott korlátozó intézkedések, melyek a férjezett nők közszolgálatban történő alkalmazását szabályozták, egy 1932-es, náci uralom előtti törvényen alapultak, a női egyetemi hallgatókat érintő kvótarendszer bevezetését pedig sok szakképzett férfi támogatta. Mindez világosan jelzi, hogy a nácik népesség- és foglalkoztatáspolitikai célkitűzései tökéletes összhangban voltak, és kölcsönösen erősítették egymás hatását. A házasulási kölcsönt valójában a munkanélküliség csökkentését célzó törvény részeként hozták létre 1933. június 1-jén; az a kikötés, miszerint a jövendőbeli feleségnek ott kell hagynia munkahelyét házasságkötésekor, jól mutatta, hogy milyen válságos volt a helyzet a foglalkoztatás terén.

Egészen az 1930-as évek közepéig, amíg tartott a válság, a gazdaság minden szektorában jelenlévő' rengeteg munkanélküli, valamint az egyetemek túlzsúfoltsága egyaránt igazolni látszott – a népességpolitikai szempontokon kívül is – a nácik törekvésének helyességét, miszerint a nőket munkájuk elhagyására késztetik, a felsőoktatásban résztvevő fiatal lányok számát pedig korlátozzák. Ezek a taktikai lépések azt célozták, hogy a férfiak (tényleges vagy potenciális családapák) előnyben részesüljenek a foglalkoztatás és oktatás terén, míg az asszonyok térjenek vissza „természetes környezetükbe", azaz foglalkozzanak a családjukkal, és „női munkát" végezzenek. A gazdaság gyors fellendülése az 1930-as évek közepére egyre növekvő munkaerőhiányt hozott magával, mely később minden szektorra kiterjedt. Mivel a nácik nemre való tekintet nélkül elmozdították politikai ellenfeleiket és a nem árja származásúakat befolyásos pozícióikból az 1933-as tisztogatások során, a német munkások és szakemberek már nem voltak elegendően a rezsim célkitűzéseinek megvalósításához – tapasztalatukat és szakértelmüket igénybe vették a kötelező sterilizálási programokban, az csoportos „eutanázia" alkalmazásánál és az alacsonyabb rendűek kiirtását célzó akciókban. Így hát a

nőket most már arra kellett biztatni, hogy ismét jelenjenek meg a munkaerőpiacon, olyan állások betöltésére is bátorították őket, melyeket korábban „férfimunka” címkével láttak el.

Mindennek eredményeképp már a háború előtt megnövekedett a nők jelenléte a felsőoktatásban és a magasabb szakképzettséget igénylő munkahelyeken, mivel az 1930-as évek elején jellemző diplomás munkanélkülieket felszippantották a létszámhiánnyal küszködő intézmények, az asszonyok többsége továbbra is alacsonyabb pozíciót töltött be. Bár hoztak néhány új megszorító intézkedést a nők foglalkoztatását és előléptetési lehetőségét illetően – 1936-tól például női jogászok nem vehették részt bírósági tárgyalásokon – az 1930-as évek végére tagadhatatlanul szélesebb körben tevékenykedhettek a szakképzett női munkaerők. A megnövekedett lehetőségek egy része a Harmadik Birodalom különös és pusztító természetéből adódott. Az orvosnők iránt például nagy volt a kereslet a náci női szervezetek körében, így a *Bund deutscher Mädel* (Német Honleányok Egyesülete) és a Női Munkaszolgálat csoportjainál: a fiatal nőknek nemcsak az általános egészségi állapotát vizsgálták meg, hanem figyelemmel kísérték nemi fejlődésüket is. Ráadásul, mivel orvosokra, jogászokra és civil munkásokra is szükség volt a sterilizációs és csoportos „eutanáziát” végrehajtó programokban, új munkahelyek teremtődtek azok számára, akik készek voltak áruba bocsátani szaktudásukat. Létrejöttek teljesen új, szaktudást igénylő foglalkozások is: például a származási okmányokat vizsgáló hivatalok sok embert foglalkoztattak, hiszen mindenkinek igazolnia kellett a „faji és örökletes értelemben vett egészségét”, ha állampolgárságért folyamodott vagy házasodni akart a Harmadik Birodalomban.

1939-re egyértelművé vált, hogy az önkéntes női munkaerőtartalék teljesen kimerült, s ha az egyik szektorba átcsábítják a dolgozókat, az a másikban teremt hiányt. Különösen a vidéki fiatal lányok körében volt nagy kereslet a városi munkahelyek iránt, felismerve a lehetőséget, hogy

így megszabadulhatnak az egész napi, kimerítő, alulfizetett mezőgazdasági munkától. Jól mutatja a földeken eltöltött élet kegyetlen világát, hogy ezek a fiatalok a gyárakban végzett kétkezi munkát vonzóbbnak tartották a gazdálkodásnál. 1939-re 50%-kal több nő dolgozott az iparban, mint a válság idején, 1933-ban, s más szektorokban is nőtt a jelenlétük, különösen a fehérgalléros hivatali munkakörökben. Az 1930-as években a fogyasztási cikkeket előállító iparágakban a munkások fele nő volt, az iparcikk-gyártásban viszont mindössze 10%-os arányban vettek részt. Sokkal több nő dolgozott a textilgyárakban, mint például a hadiiparban. Mindennek ellenére 1939-ben a „munkaképes nők" fele nem állt alkalmazásban, s ezek döntő többsége férjezett volt: a házasságban élő asszonyok 36%-ának, míg az egyedülállók 90%-ának volt munkaviszonya, beosztottként, tulajdonosként vagy mint „segítő családtag" dolgozott kisvállalkozásokban vagy a mezőgazdaságban. Az 1930-as évek végén a náci vezetés már komoly erőfeszítéseket tett, hogy a férjes asszonyokat munkavállalásra ösztönözze, részmunkaidős állásokat és több bölcsőde létrehozását ígérve nekik – ám ezeket a fogadkozásokat soha nem váltották valóra.

A háború kitörésétől fogva a rezsim vezetőinek az okozta a legnagyobb munkaügyi problémát, hogy miként mozgósíthatnának még több német asszonyt hadi célokra, anélkül hogy kényszert alkalmaznának az árja polgárok ellen. A munkaszolgálati sorozás ötletét többször is megvitatták 1943-as bevezetéséig, és azt követően is csak részlegesen juttatták érvényre. Sokat vitatott kérdés, hogy ennek hátterében Hitler állt, aki nem akarta kockára tenni a nők egészségét azzal, hogy gyári munkára fogja őket, ám más tényezők valószínűleg nagyobb szerepet játszottak a döntésben. Először is, Hitler meg volt győződve arról, hogy a tapasztalatlan, kényszerített női munkások nem sok hasznot fognak hajtani, s főleg nem tudják pótolni a tapasztalt szakmunkásokat. Másodszor, Hitler és híveinek nagy része nem akart szembeszállni az asszonyokkal és családjaikkal: a középosztálybeli nők és férjeik különösen ellenezték azt, hogy több női munkaerőt foglalkoztassanak

a gyárakban, és az 1943-ban kiadott rendelkezés alól kibúvókat találtak. Maga a rezsim is szolgált egy jó kiskapuval ahhoz, hogy a nők ne álljanak munkába: minden katona felesége rendszeres juttatásban részesült. A probléma egyetlen megoldását nagyszámú külföldi munkaszolgálatra való kényszerítése jelenthette: a szakképzett francia munkások mellett képzetlen szovjet *Ostarbeiter* (szó szerint: keleti munkások) tömegeit dolgoztatták (gyakran nőket is), német felügyelet alatt. Ezekkel a módszerekkel próbálták ellensúlyozni a német férfi munkaerőpiac terén mutatkozó hiányt.

A külföldi munkások teljesen elkülönített és szigorúan ellenőrzött körülmények között éltek és dolgoztak, főleg a városokban. A háború vége felé többségük már az éhhalál küszöbén állt. Ennek ellenére – jobbára az agrárvidékek szabadabb körülményei között – néhány külföldi és német között szoros kapcsolatok szövődtek. Bár voltak olyan esetek, amikor német férfiak vagy fiúk folytattak viszonyt idegen nőkkel, sokkal jellemzőbb volt a német nők és a külföldi, többnyire lengyel férfiak közötti kapcsolat. A viszonyok létrejöttében néha valódi vonzalmak játszottak szerepet, néha pedig a puszta szexuális szükséglet kielégítésére szolgáltak. A gazdafeleség, akinek a férje a fronton harcolt, sokszor önként vállalkozott szexuális viszony létesítésére azzal a külföldi férfimunkással, akit kisegítőként utalt ki számára a hatóság, vagy úgy is felfoghatta a kapcsolatukat, hogy ezt az árat kell megfizetnie azért, hogy legyen egy beosztottja, akinek a munkája nélkül nem tudná fenntartani a gazdaságot. A városokban a magára maradt nő szintén kereshette egy külföldi munkás barátságát, különösen mikor nyilvánvalóvá vált, hogy Németország vesztésre áll a háborúban. A náci hatóságok szemében ezek a viszonyok főbenjáró bűnnek számítottak, egyenlőek voltak a „faj beszennyezésével”. A vétkezők megbüntetésénél ismét jól megfigyelhető a két nem eltérő megítélése: a külföldi nőnek és német szeretőjének gyakran csak hivatalos helytelenítéssel kellett számolniuk, míg az alacsonyabb rendű idegen férfit felakasztották, árja szeretőjét pedig bebörtönözték, ám

előbb rituális fizikai fenyítést kellett elszenvednie a náci őröktől, általában nagy nyilvánosság előtt kopaszra borotválták a fejét.

> Miután minden munkaképes férfit besoroztak katonának, a mezőgazdasági vállalkozások nagy részében lengyel, szerb munkásokat és hadifoglyokat alkalmaznak az eddig megszokott női dolgozók mellett. Egyre többen panaszkodnak ezen külföldi elemek körében eluralkodó engedetlenségre, mely nem ritkán odáig fajul, hogy a németek már félnek az idegenektől, akik egyre-másra nagyobb követelésekkel állnak elő, és a megszigorított intézkedések és fegyelmezések ellenére azzal fenyegetőznek, hogy beszüntetik a munkájukat. A tulajdonosok nemegyszer megvonják saját maguktól az élelmet, hogy kedvébe járjanak a külföldieknek, megkönnyítik életkörülményeiket, nemegyszer az asztalukhoz ültetik őket; mindezt azért, hogy gazdaságuk ne szenvedjen kárt… A gazdafeleségek félnek ezektől a férfiaktól, a sajtóban is gyakran hírül adott erőszakos cselekmények és gyilkosságok miatt. A hadifoglyokkal történő tiltott viszonyok emelkedő száma, valamint a német lányok és nők teherbe esése nem kis mértékben ezeknek a körülményeknek tudhatók be. A tiltott kapcsolat létesítésével vádolt nők nemegyszer azzal védekeznek, hogy csak azért engedtek a hadifogoly erőszakoskodásának, mert attól féltek, hogy különben nem fog tovább nekik dolgozni.
>
> (Bundesarchiv, R22/3387, a stuttgarti ügyész feljegyzése a birodalmi igazságügyi miniszterhez, 1943. május 31.)

A külföldi férfiakkal szexuális viszonyt folytató német árja nők nyilvános megalázása és börtönbe vetése jól jelzi azt a kegyetlenséget, amellyel még az értékesnek számító polgároknak is számolniuk kellett, ha megsértették a nácik faji törvényeit.

A legnagyobb bűnök közé számított a „német vér bemocskolása”, hiszen a nácik szerint ezt tették az árja nők, amikor átengedték a testüket egy „faji ellenségnek”; ennek megfelelően drákói szigorral léptek fel a vétkesek ellen. Hasonlóképpen halálbüntetéssel sújtották egy 1943-as törvény szerint azokat, akik abortuszt hajtottak végre, megszakítva egy „értékes” terhességet. Indoklásul az ilyen cselekményeket a „faj elleni szabotázsnak” minősítették, amivel a háború krízishelyzetében a német nép kihalásához járultak volna hozzá. Ezeken a speciális szankciókon, valamint a politikai ellenségeikkel szembeni megtorlásokon

kívül az értékes nőkkel szemben a nácik nem alkalmaztak brutális erőszakot, hiszen szaporodóképességüket minden áron meg kellett óvni. Ugyanakkor a háború második felében felerősödött a „faji ellenségek” üldöztetése, a szisztematikus népirtó programok végrehajtása, melyek az „aszociális vagy deviáns elemek” ellen irányultak, nemre való tekintet nélkül. Egyetlen kivétel az volt, hogy míg a férfi homoszexuálisokkal mint „faji szabotőrökkel” szörnyű kegyetlenséggel bántak, a leszbikusokat egyszerűen csak deviánsnak tartották, akik nem veszélyesek a faj egészére. A nők között voltak áldozatok és voltak zsarnokok, ez utóbbiak közé tartoztak a koncentrációs táborok őrei. A németek nagy többsége megvetette azokat az NSF aktivistákat, akik megpróbálták elnyerni az árja nők egyetértését a náci intézkedésekkel szemben, sőt, részt vettek az „alacsonyabb rendűek” elkülönítésében és a megszállt országok lakosainak kifosztásában.

Részlet a warthelandi NS-Frauenschaft kommünikéjéből

> Az (NSF/DFW) külföldi/határügyi szekciója a Német Lakosok Jegyzékével együttműködve részt vesz azoknak a problémáknak a megoldásában, amelyek a németek és a lengyelek közötti határ szigorúan demarkációs voltából adódnak… A *Wartheland* [az elfoglalt Lengyelország] fejlődő területnek számít. Egyre több német áramlik a birodalomnak ebbe az új régiójába…
>
> Mindannyiunk feladata ezért, hogy *Warthеland*ot virágzó német földdé tegyük… Napjainkban mintegy 136.000 asszony és leány buzgón várja, hogy az idegen lengyel területet német hazává változtassa.
>
> (*Institut für Zeitgeschichte Archív*, MA 225, Gau Württemberg-Hohenzollern, 2-408814/5,1942. április 29.)

Hitler háborúja mindemellett rengeteg nehézséget hozott az árja nők életébe is, különösen az utolsó szakaszaiban, mikor a szövetséges haderők bombázták majd megszállták Németországot. Egyre kisebb fejadagok jártak a lakosoknak a jegyrendszer általánossá válásával, a közműszolgáltatás gyakorlatilag megszűnt, az intézmények bezártak. Mivel a városok voltak a bombázások fő célpontjai, a nőket és gyerekeket vidékre evakuálták, ami a

helyi lakosok körében sokszor ellenségeskedéshez vezetett. A háború alatt és azt követően az asszonyoknak kellett betölteni a kenyérkereső és családfenntartó szerepét is, míg a férjük haza nem tért a frontról, ha egyáltalán életben maradt. Sok árja fiatal nő pár nélkül maradt, hiszen hárommillió német férfi pusztult el a háborúban, sokan megsebesültek, rokkantak lettek vagy fogságba estek. A német születések száma tovább csökkent, Hitler pedig csak egyetlen megoldást látott a tendencia megállítására a háború utáni időszakra: a bigámiát, melynek bevezetésével egyetlen „értékes" nőnek sem marad kihasználatlanul a szaporodóképessége. S bár az árja nőket sok megaláztatás érte a Harmadik Birodalomban, hiszen a nácik állandó ellenőrzése és befolyása alatt álltak, mégis maradt némi szabad mozgásterük, a háború fokozódó nyomása ellenére. Gyakorlatilag egyetlen nőt sem kényszeríthettek arra, hogy több gyereket szüljön, és azok az erőfeszítések sem járhattak sikerrel, hogy megvonják tőlük a születésszabályozási módszereket. Különösen a középosztálybeli nők voltak abban a helyzetben, hogy ellenszegülhettek a propaganda vagy a náci pártfunkcionáriusok nyomásának, akik nagyobb családok létrehozására akarták rábírni őket; hogy állást vállaljanak a háború alatt; hogy részt vegyenek az NSF és a DFW tevékenységében; és hogy visszafogják a fogyasztásukat. Azok az árja nők, akik nem feleltek meg a rezsim elvárásainak, természetesen fokozott propagandanyomásnak voltak kitéve; ám – az alsóbbrendű fajhoz tartozó asszonyokkal ellentétben – nem kellett attól tartaniuk, hogy erőszakot alkalmaznak velük szemben, hiszen „értékesnek" számítottak, és mert engedetlenségük csupán politikai rendelkezésekkel szemben nyilvánult meg, nem vétettek a faji-ideológiai parancsok ellen.

Felhasznált irodalom:

Stefan Bajohr: *Die Halfte der Fabrik. Geschichte der Frauenarbeit in Deutschland 1914 bis 1945* (Marburg, 1979); Gisela Bock: *Zwangs-sterilisation im*

Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik (Opladen, 1986); Renate Bridenthal – Atina Grossman – Marion Kaplan (szerk.): *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany* (New York, 1984); Michael Burleigh-Wolfgang Wippermann: *The Racial State: Germany 1933-1945* (Cambridge, 1991); Frauengruppe Faschismusforschung (szerk.): *Mutterkreuz und Arbeitsbuch,* (Frankfurt am Main, 1981); Ute Frevert: *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation* (Oxford, Hamburg és New York, 1989); Clifford Kirkpatrick: *Woman in Nazi Germany* (London, 1989); Jacques R. Pauwels: *Women, Nazis, and Universities: Female University Students in the Third Reich, 1933-1945* (Westport, Conn., 1984); Jill Stephenson: *Women in Nazi Society* (London, 1975; New York, 1976); Jill Stephenson, *The Nazi Organisation of Women* (London és New York, 1981); Alison Owings: *Frauen. German Women Recall the Third Reich* (London, 1993); Dorte Winkler: *Frauenarbeit im Dritten Reich* (Hamburg, 1977).

Fordította: Engi Csilla

FOGALOMTÁR

Barbarossa: A Szovjetunió ellen 1941. június 22-én indított német támadás fedőneve.

Einsatzgruppen: Az SS és az SD különleges akciócsoportjai. A Szovjetunió megszállása idején zsidók és kommunisták ezreit végezték ki.

Endlösung: „Végső megoldás”, a zsidók tömeges fizikai megsemmisítését célzó náci program.

Führer: „Vezér”, cím, melyet Hitler először a náci párt, majd a Harmadik Birodalom vezéreként viselt.

Gulágok: Szovjet munkatáborok rendszere. Ide hurcolták a sztálini rezsim ellenségeinek nyilvánított elítélteket, a köztörvényes bűnözőkkel együtt.

Herrenvolk: „Uralkodó faj”. A német vagy árja faj jelölésére, illetve sorsának – hogy uralkodjon az egész emberiség fölött – leírására használatos náci terminus.

Historikerstreit: A náci múlt értelmezéséről 1986 óta folyó német történészvita elnevezése.

Kampfgemeinschaft: „Harci közösség”. A katonák, valamint a hatalomra törő náci párt „politikai harcosainak” bajtársiasságát eszményítő náci kifejezés.

Lebensraum: „Élettér”. A náci Németország által meghódítandó és gyarmatosítandó kelet-európai térség megnevezésére használt náci terminus.

Mein Kampf: „Harcom”, Hitler könyvének címe, melyben korai éveivel vet számot, közreadja a történelemről, mint a fajok közötti folytonos harcról alkotott nézeteit, és megfogalmazza a németség expanziójának és Európa fölötti uralmának programját.

SS: *Schutzstaffel,* „Védosztag”, a náci párt eredetileg testőri feladatokat ellátó elit különítménye, mely később katonai egységeket magában foglaló óriásszervezetté vált. A náci Németországban az SS látta el a koncentrációs és megsemmisítőtáborok felügyeletét, a titkosrendőrség feladatát (SD), mindemellett nagy volumenű gazdasági vállalkozásokban is részt vett.

Untermenschen: Az „alsóbbrendű fajok” megjelölésére használt kifejezés. A náci faj elméletben a zsidók és a szlávok képviselték a legalacsonyabb értékű emberi fajt.

Vergangenheitsbewaltigung: „A múlt legyőzése”. A nácizmussal való szembesülést, a náci múlt helyes megítélésének szükségességét hirdető kifejezés a háború utáni Német Szövetségi Köztársaságban.

Vernichtungskrieg: Megsemmisítő háború, a keleti területek elfoglalására tervezett háború náci elnevezése.

Volksgemeinschaft: „Népközösség”. A jövő faji homogenitáson alapuló, osztályellentétektől mentes társadalmának jelölésére használt náci terminus.

Weltanschauungskrieg: „Világnézeti háború”. Náci fogalom, mely a keleten vívott háborút két, egymással szöges ellentétben álló világnézet összecsapásaként értelmezi. Eszerint a győzelem csakis az egyik ideológia teljes megsemmisítésével érhető el.

A szövegben szereplő szervezetek (a zárójelben feltüntetett kezdőbetűk a szerző nevét jelölik):

Abwehr, Katonai Hírszerző és Kémelhárító Szolgálat (JN)

Aktion T-4 (MB)

AZR, Birodalmi Kényszermunka (WW)

Bajor Regionális Bűnügyi Rendőrség Vándorlási Hivatala (WW)

Birodalmi „kristályéj szaka” (GA)

Birodalmi Anyaszolgálat

Birodalmi Gazdasági Bizottság (GA)

Birodalmi Munkaszolgálat (OB)

Deutsch Ostarbeit Intézet (GA)

Deutsches Frauenwerk, DFW, Német Nők Vállalkozása (JS)

Erő Örömmel (UH, AB)

Etnikai Németség Erősítésének Birodalmi Népbiztossága (GA)

Faj egészségtani Kutatóhivatal (WW)

Faj egészségtani Társaság (PW)

Fajpolitikai Hivatal *(Rassenpolitisches Amt)* (PW, WW)

Generalgouvernement, Főkormányzóság (GA, WW, MB)

Generalplan Ost (GA)

Gobineau Társaság (BW)

Házassági egészségügyi törvény (WW)

Házasságkötési törvény, 1938 (JS)

Hitlerjugend (AB, JS, OB)

Homoszexualitás és az Abortusz Elleni Harc Központi Hivatala (HGS)

Iker- és Öröklléstani Kutatóosztály (PW)

Ipari Munka Fasiszta Szövetsége (KJS)

Jóléti Szövetség

Katolikus Centrumpárt (PW, HGS)

Keleti főmegbízottak (GA)

Közösségi Betegek Szállítószolgálata (MB)

Lebensraum (AB)

Müncheni Faj egészségtani Társaság (PW)

Négyéves terv (UH, GA)

Négyéves Terv Német Tanácsa (GA)

Német Anya Becsületkeresztje (JS)

Német Asszonyok Szövetsége

Német Kutatótanács (GA)

Német Leányszövetség

Német Munkáspárt (AB)

Német Munkafront, DAF (UH, AB, KJS)

Német Nemzeti Néppárt (HGS)

Német Nőszövetség

Nemzeti Néppárt (JN)

Nemzetiszocialista Munkáspárt, NSDAP (UH, AB, WW)

Nemzetiszocialista Népjólét, NSV (AB)

NS-Frauenschaft, NSF (náci nőszervezet) (JS)

NSV (JN)

Nürnbergi orvosper (PW)

Nürnbergi törvények, 1935 (PW, AB, WW, HGS)

Örökléstani Egészségügyi Központ (MB)

Öröklődő betegségek és vele született rendellenességek tudományos nyilvántartási bizottsága (MB)

Reichslandbund (JN)

Reichswehr (AB) SA (UH, PW) SAKK (JN)

SD, Náci Biztonsági Szolgálat (JN)

SPD (UH, HGS)

SS Faji és Települési Főhivatal

SS Házassági Rend/Érdemrend/Parancs***(JN)

Szabadcsapatok (JN)

Szövetség az anyaság és a szociális reform védelmére (PW)

A SZERZŐK

Götz Aly Berlinben élő újságíró és történész. Tollából számos tanulmány született a náci eutanáziaprogram, valamint a „végső megoldás” tárgykörében, melyeket az általa szerkesztett *Beiträge zur nationalsozialistische Sozial- und Gesundheitspolitik* című sorozatban adott közre. További munkái: *Die restlosse Erfassung. Volkszählen, Identifizieren, Aussondern im Nationalsozialismus* (Berlin, 1984); *Aktion T-4, 1939-1945* (Berlin, 1987); *Vordenker der Vernichtung* (Berlin, 1991); *Cleansing the fatherland. Nazi medicine and Racial Hygiene* (Baltimore és London, 1994); *„Endlösung”, Volkerverschie bung und der mord an den Europdischen Juden* (Frankfurt, 1995).

Avraham Barkai a Tel Aviv-i Egyetem Német Történeti Intézetének kutató munkatársa. Legfontosabb munkái: *Das Wirtschafts-system des Nationalsozialismus* (Frankfurt, 1988); *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933-1943* (Hannover, 1990)

Omer Bartov a Rutgers Egyetem történészprofesszora. Számos kiváló tanulmány és összefoglaló munka szerzője, többek között: *The Eastern Front, 1941-1945: German Troops and Barbarisation of Warfare* (London és New York, 1986); *Hitler’s Army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich* (Oxford és New York, 1991); *Murder in our Midst* (Oxford és New York, 1996).

Michael Burleigh a cardiffi Walesi Egyetem professzora, kutatási területe a legújabb kor. Munkái: *Germany Turns Eastwards: A Study of „Ostforschung” in the Third Reich* (Cambridge, 1988); *The Racial State: Germany 1933-1945* (Cambridge, 1991); *Death and Deliverance: „Euthanasia” in Germany, 1900-1945* (Cambridge, 1994). Kutatásai és írása alapján került bemutatásra az eutanáziaprogram náci propagandájáról

készült dokumentumfilm *(„Selling Murder"),* melyet húsz országban mutattak be, s melyért 1991-ben elnyerte a Brit Filmintézet legjobb dokumentumfilmnek járó díját. A BBC Népek százada c. sorozatának elkészítésében szaktanácsadóként vett részt.

Ulrich Herbert a Freiburgi Egyetem történészprofesszora. Legfontosabb munkái: *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Auslander-Einsatzes" in der Kriegwirtschaft des Dritten Reiches* (Berlin és Bonn, 1985); *A History of Foreign Labour in Germany* (London, 1990); *Arbeit, Volksturm, Weltanschauung* (Frankfurt, 1995); *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft* (Bonn, 1996).

Jeremy Noakes az Exeteri Egyetem történészprofesszora. Fonto-sabb munkái: *The Nazi Party in Lower Saxony* (Oxford, 1971); *Government, Party and People in Nazi Germany* (Exeter, 1980); *Nazism, 1919-1945; A Documentary Reader,* 3 kötetben (Exeter, 1986-1989).

Klaus-Jörg Siegfried a wolfsburgi városi archívum igazgatója, történész. Munkái: *Universalismus und Faschismus. Das Gesellschaftsbild Othmar Spanns* (Bécs, 1974); *Rustungsproduktion und Zwangsarbeit im Volkswagenwerk, 1939-1945* (Frankfurt am Main, 1986); *Das Lében der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk, 1939-1945* (Frankfurt am Main, 1988).

Jill Stephenson az Edinburghi Egyetem történésze, egyetemi tanár, írásai elsősorban a 20. századi Németország történetével, ezen belül a nők helyzetével foglalkoznak. 1971 és 1992 között publikált tanulmányai közül a fontosabbak: *Women in Nazi Society* (London és New York, 1975) és a *The Nazi Organisation of Women* (London és New York, 1981). 1985 óta Württemberg II. világháborús történetének, társadalmának témakörében kutat, s számos új írással gazdagította a történelemtudományt. A *German History: The Journal of the German History Society* társszerkesztője.

Hans-Georg Stümke Hamburgban élő író és történész. Munkái: *Rosa Winkel, Rosa Listen. Homosexuelle und „Gesundes Volksempfinden" von Auswitz bis Heute* (Hamburg, 1981) és *Homosexuelle in Deutschland. Eine politische Geschichte* (München, 1989).

Paul Weindling az Oxfordi Egyetem orvostörténeti tanszékének vezető kutatója. Fontosabb munkái: *Darwinism and Social Darwinism in Imperial Germany* (Stuttgart, 1989); *Health, Race and German Politics Between National Unification and Nazism, 1870-1945* (Cambridge, 1989). Ő szerkesztette a *The Social History of Occupational Health* (London, 1985) és az *International Health Organizations and Movements 1918-1939* (Cambridge, 1995) c. tanulmányokat. A *Social History of Medicine. The Journal of the Society for the Social History of Medicine* társszerkesztője.

Wolfgang Wippermann a berlini Freie Universität újkortörténeti tanszékének professzora. Jelentősebb munkái: *Europaische Faschis-mus im Vergleich, 1922-1988* (Frankfurt am Main, 1983); *Faschis-mustheorien* (Darmstadt, 1988, 5. kiadás); *Das Leben in Frankfurt in der NS Zeit* (Frankfurt am Main, 1986), 1-4. kötet; *Der Deutsche „Drang nach Osten"* (Darmstadt, 1981) és a *The Racial State: Germany, 1933-1945* (Cambridge, 1991) társszerzője.